

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ
ΕΠΟΧΗ ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

Ώσμωση και μετάπλαση συμβόλων στις κρητο-αιγυπτιακές διαδράσεις της Ύστερης
Εποχής του Χαλκού: Κεφτιού και υβριδικές θεότητες.

ΜΠΑΡΚΟΥΛΗ ΕΛΕΝΗ

ΡΟΔΟΣ, Φεβρουάριος 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ
ΕΠΟΧΗ ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΜΠΑΡΚΟΥΛΗ ΕΛΕΝΗ
Α.Μ.: 4352016019**

Ωσμωση και μετάπλαση συμβόλων στις κρητο-αιγυπτιακές διαδράσεις της Ύστερης Εποχής
του Χαλκού: Κερτιού και υβριδικές θεότητες.

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΡΟΔΟΣ, Φεβρουάριος 2018

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών με τίτλο «*Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή*», του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η υλοποίηση της δεν θα ήταν ευχάριστη και αντιμετωπίσιμη χωρίς την συμβολή των κοντινών μου ανθρώπων, τους οποίους και ευχαριστώ.

Πρωτίστως, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Παναγιώτη Κουσουλή για την επιστημονική καθοδήγησή του, την υποστήριξη, τις καίριες επισημάνσεις του και την συνεργασία που είχαμε κατά την διάρκεια της συγγραφής της διπλωματικής εργασίας μου. Επίσης, είμαι ευγνώμων στα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τον κ. Στεφανάκη Εμμανουήλ και τον κ. Συρόπουλο Σπυρίδων, για την προσεκτική ανάγνωση της διπλωματικής εργασίας μου και τις πολύτιμες υποδείξεις τους.

Ένα ιδιαίτερο ευχαριστώ οφείλω στους δικούς μου ανθρώπους που μου συμπαραστάθηκαν, με ενθάρρυναν και με υποστήριξαν σε όλη την διάρκεια της διπλωματικής μου εργασίας και ιδιαίτερα την φίλη μου και συνάδελφο Λένα Θεολόγου, που διέθεσε τον χρόνο της ώστε να διαβάσει την εργασία μου και να συμβάλει με τις φιλικές συμβουλές της ως προς την ολοκλήρωση της προσπάθειάς μου αυτής. Βαθύτατες ευχαριστίες απευθύνω επιπλέον στην οικογένεια μου, για την ηθική και οικονομική στήριξη των επιλογών μου καθώς και για την αμέριστη συμπαράσταση και υπομονή τους.

Τέλος, δε θα μπορούσα να παραλείψω αυτόν που ήρθε στην ζωή μου με την έναρξη των μεταπτυχιακών μου σπουδών, με στήριξε και βρισκόταν δίπλα μου σε όλη την διάρκεια, ευχόμενη τόσο αυτός όσο και οι κοντινοί μου άνθρωποι να μείνουν δίπλα μου και στις επόμενες προσωπικές επιτυχίες. Αφιερώνω αυτή την εργασία στον άνθρωπο που από την αρχή της ζωής μου αποτέλεσε έμπνευσή μου, μαθαίνοντάς μου να ζω.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	2
Περιεχόμενα	4
Συνομογραφίες Περιοδικών	6
Συνομογραφίες Όρων	7
Περίληψη	8
Εισαγωγή	10
Κεφάλαιο 1 ^ο : Υβριδικές θεότητες στην Αίγυπτο	15
1.1 Ταουρέτ	16
1.1.1 Ιδιότητες και Απεικόνιση	17
1.1.2 Εικονογραφική Εξέλιξη	21
1.2 Μπες	23
1.2.1 Ιδιότητες	25
1.2.2 Εικονογραφική Εξέλιξη	29
Κεφάλαιο 2 ^ο : Υβριδικές θεότητες στην Κρήτη	32
2.1 Μινωικός Δαίμων	32
2.1.1 Ιδιότητες και Απεικόνιση	35
2.1.2 Ηπειρωτική Ελλάδα	40
2.2 Μπες	43
Κεφάλαιο 3 ^ο : Σκαραβαίος	45
3.1 Αίγυπτος	45
3.1.1 Ιδιότητες	45
3.1.2 Τυπολογικά χαρακτηριστικά	52
3.2 Κρήτη	56
3.2.1 Ιδιότητες	58
3.2.2 Εισηγμένοι	61
3.2.3 Απομιμήσεις	63
3.3 Ηπειρωτική Ελλάδα	66
Κεφάλαιο 4 ^ο : Μετάπλαση Υβριδικών θεοτήτων και Σκαραβαίου	68
Κεφάλαιο 5 ^ο : Κεφτιού	73
5.1 Αναφορές στην Αίγυπτο	73
5.1.1 Οι ξένοι στην Αίγυπτο	77
5.2 Απεικονίσεις Κεφτιού στην Αίγυπτο	85

5.2.1 Το νόημα των τοιχογραφιών	95
5.3 Άβαντες και αιγαιικά παράλληλα	100
Κεφάλαιο 6 ^ο : Πολιτισμικές σχέσεις και η προβληματική της υποδοχής των ξένων στοιχείων στον αιγαιακό κόσμο	108
6.1 ΠΜ Περίοδος	109
6.2 ΜΜ Περίοδος	112
6.3 ΥΜ Περίοδος	117
6.3.1 Ευρήματα Αμενχοτέπ ΙΙΙ στο Αιγαίο	120
6.4. Ραμσής ΙΙ και Αιγαίο	121
6.5 Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος	121
6.6 Άμεσο ταξίδι	123
Συμπεράσματα	131
Χάρτες	139
Παράρτημα Εικόνων	142
Βιβλιογραφία	159

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>ARG</i>	American Resources Group
<i>ASOR</i>	American Schools of Oriental Research
<i>BACE</i>	The Bulletin of Australian Center for Egyptology
<i>BARIS</i>	British Archaeological Reports International Series
<i>BASOR</i>	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
<i>BES</i>	Bulletin of the Egyptological Seminar
<i>BiblArch</i>	The Biblical Archaeologist
<i>BIE</i>	Bulletin de l' Institute d' Egypte
<i>FAR</i>	Forensic Archaeology Recovery
<i>Hesperia</i>	Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
<i>JA EI</i>	Journal of Ancient Egyptian Interconnections
<i>JARCE</i>	Journal of the American Research Center in Egypt
<i>JEA</i>	Journal of Egyptian Archaeology
<i>JMAA</i>	Journal of Middle Atlantic Archaeology
<i>JFA</i>	Journal of Field Archaeology
<i>LA</i>	Lexikon der Agyptologie, επιμ. Helck, W. et al. Wiesbaden, 1975-1986.
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>OREA</i>	Institut für Orientalische und Europäische Archäologie
<i>SAOC</i>	Studies in Ancient Oriental Civilization
<i>SMEA</i>	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
<i>SOMA</i>	The Society of Mediterranean Archaeology
<i>STARCO</i>	Student Archaeological Conference
<i>TMA</i>	Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΟΡΩΝ

αι.:	αιώνας/αιώνες
αρ.:	αριθμός
αρ.κατ.:	αριθμός καταλόγου
βλ.:	βλέπε
εικ.:	εικόνα
εκ.:	εκατοστά
επιμ.:	επιμέλεια
et al.:	et alia
MEX:	Μέση εποχή Χαλκού
MM.:	Μεσομινωική
μεταφρ.:	μετάφραση
πιν.:	πίνακας
ΠΜ.:	Πρωτομινωική
π. Χ.:	προ Χριστού
σημ.:	σημείωση
Τομ.:	Τόμος
TT :	Theban Tomb
vol.:	volume
ΥΕ.:	Υστεροελλαδική
ΥΕΧ:	Ύστερη εποχή Χαλκού
ΥΜ.:	Υστερομινωική
ΥΚ.:	Υστεροκυπριακή

Περίληψη

Η ανατολική Μεσόγειος στην 2η χιλιετία π.Χ. χαρακτηρίζεται από αυτόνομα κοινωνικά, πολιτιστικά και οικονομικά συστήματα τα οποία ελέγχονται από τα επιμέρους ανακτορικά κέντρα της περιοχής. Παράλληλα, οι θαλάσσιοι δρόμοι ενισχύουν συνεχώς τις εμπορικές επαφές ανάμεσα στους λαούς της ανατολικής Μεσογείου με αποτέλεσμα η εμπορική δραστηριότητα να είναι εμφανής, επεκτείνοντας τα ανακτορικά συστήματα και οδηγώντας τις νέες θέσεις να συμβαδίσουν με την ανάπτυξη. Η γέννηση νέων διοικητικών κέντρων προκαλείται από την επιρροή και την ανάγκη των εκάστοτε θέσεων για πρόσβαση σε πρώτες ύλες, τεχνικές κατεργασίας τους και πολύτιμα αντικείμενα από απομακρυσμένες θέσεις, στις οποίες η πρόσβαση από την θάλασσα ήταν ταχύτερη και ευκολότερη.

Στο πλαίσιο της ανάπτυξης των θαλάσσιων δρόμων, των ανταλλαγών και της υιοθέτησης προτύπων και ιδεών, η παρούσα διπλωματική εργασία θα εστιάσει στην εισαγωγή και την ενσωμάτωση ιδεών από την Αίγυπτο στην μινωική Κρήτη. Χαρακτηριστικά, θα αναλυθεί η εισαγωγή μιας αιγυπτιακής θεότητας στην Κρήτη, της Ταουρέτ, η εισαγωγή του αιγυπτιακού δαίμονα Μπες και η υιοθέτηση του σκαραβαίου με εμφανή τα ανατολικά πρότυπα. Παράλληλα, θα εξεταστεί η παρουσία των Κεφτιού στους τοιχογραφικούς διακόσμους των θηβαϊκών τάφων της 18ης δυναστείας και οι αναφορές που γίνονται στον συγκεκριμένο γεωγραφικό προσδιορισμό. Τα τέσσερα αυτά σκέλη, τα οποία υποδηλώνουν επαφές των δύο πολιτισμών, θα εξεταστούν παράλληλα με τις εμπορικές και διπλωματικές τους επαφές, υπό το πρίσμα των χρηστικών αντικειμένων και των εξωτικών τεχνέργων που εντοπίζονται σε Κρήτη και Αίγυπτο αντίστοιχα.

Τόσο τα ευρήματα όσο και οι επαφές των δύο λαών δύνανται να ερμηνευτούν με ποικίλους τρόπους ενώ οι μαρτυρίες των επαφών τους είναι πολυάριθμες. Ωστόσο, στην παρούσα διπλωματική θα αναλυθούν τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν πρότινος έχοντας εν γνώσει πως τα ερεθίσματα, οι επιρροές και τα πολιτισμικά δάνεια δεν περιορίζονται μόνο στα ανωτέρω παραδείγματα.

Abstract

The eastern Mediterranean in the 2nd millennium B.C. is characterized by autonomous social, cultural and economic systems controlled by the individual palaces of the region. At the same time, the marine routes are continuously enhancing the trade contacts among the sites of the eastern Mediterranean, having, as a result, a prominent commercial activity, expanding the palatial systems and leading new places to keep up with growth. The need of the palaces for raw materials led to new administrative centers and moreover it enhanced the arrival of processing techniques and valuable objects from distant locations where access from the sea was faster and easier.

In the framework of the development of maritime routes, exchange and the adoption of standards and ideas, this master's thesis will focus on the introduction and integration of ideas from Egypt into Minoan Crete. Specifically, it will be analyzed the introduction of the Egyptian deity Taweret in Crete, the introduction of the Egyptian demon Bes and the adoption of the Egyptian scarab with apparent Eastern attributes. At the same time, it will be examined the presence of Keftiu in the frescoes of the Theban tombs of the 18th Dynasty and the references made to the particular geographical definition. These four strands, which suggest contacts between the two cultures, will be examined in parallel with their commercial and diplomatic contacts, in the light of the utilitarian objects and the exotic artifacts found in Crete and Egypt respectively.

Both archaeological evidence and contacts of Crete and Egypt can be interpreted in a variety of ways, while the testimonies of their contacts are numerous. However, the present thesis will analyze the examples mentioned earlier knowing that stimuli, influences, and cultural loans are not limited to the above examples.

Εισαγωγή

Η ανατολική Μεσόγειος της 2ης χιλιετίας αποτελείται από ένα πλέγμα μικρών κρατών που δρούσαν υπό την σκιά των μεγάλων βασιλείων της Αιγύπτου, των Μιττάνι και των Χετταίων (Χάρτης 1). Ήταν μια περιοχή ανοιχτή σε κάθε είδους επιρροή που είχε ως αποτέλεσμα ένα μείγμα ετερόκλητων τεχνών με κυρίαρχη την τάση συγχώνευσης ξένων επιδράσεων σε συνδυασμό με την τοπική πρωτοτυπία¹. Τα πρώτα δείγματα κοινωνικής οργάνωσης και δημιουργίας κρατών απαντώνται σε Αίγυπτο και Μεσοποταμία γύρω στο 3100 π.Χ.². Τα κύρια γνωρίσματά τους είναι η κεντρική κοινωνικο-πολιτική οργάνωση και η ύπαρξη μιας ελίτ που επιβάλλει την κυριαρχία της μέσω της δύναμής της ενώ απαραίτητα όπλα μιας πρώιμης κοινωνίας αποτέλεσαν η γραφή, η διοικητική οργάνωση και η θρησκεία³.

Με την εξέλιξη της μεταλλουργίας εμφανίζονται τα πρώτα μεγάλα πληθυσμιακά κέντρα με οικονομικά και κοινωνικά γνωρίσματα⁴. Ο Childe θεωρεί πως η εξέλιξη της μεταλλουργίας αποτέλεσε το βασικό χαρακτηριστικό της αστικής επανάστασης καθώς ο χαλκός με ή χωρίς τις φυσικές του προσμίξεις και έπειτα τα υπόλοιπα μέταλλα συνέβαλλαν στην εμφάνιση των νέων κρατών⁵. Στην περίπτωση της Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας και του Αιγαίου θεωρείται πως η εντατικοποίηση της καλλιέργειας, τα γεωργικά πλεονάσματα και τα αρδευτικά έργα συνέβαλαν στην εξέλιξη της ιεραρχίας των κοινωνιών ενώ στην συνέχεια η ανταλλαγή αγαθών έθεσε τις βάσεις ενός εμπορικού μηχανισμού, βασιζόμενος στην έννοια της αμοιβαιότητας⁶.

Οι κοινότητες της 3ης χιλιετίας στην περιοχή της Αιγύπτου θα αποτελέσουν το 3000 π.Χ. ένα κράτος υπό την εξουσία του φαραώ το οποίο δημιουργήθηκε στον συγκεκριμένο χώρο λόγω της μικρής πληθυσμιακής πυκνότητας και της άφθονης γης. Το πολίτευμα αντιπροσωπευόταν από την μοναρχία και τον ανώτατο άρχοντα, τον φαραώ, ο οποίος ήταν ο θεϊκός βασιλιάς. Κύριο γνώρισμα της 1ης Δυναστείας ήταν η αυστηρή ιεραρχική διοίκηση και η εξέχουσα θέση του φαραώ⁷. Από την άλλη πλευρά, οι γνώσεις μας για την Κρήτη την περίοδο εκείνη είναι λίγες με αποτέλεσμα να μην σώζονται μαρτυρίες σχετικά με το αν οι δύο πολιτισμοί συναναστρέφονταν.

¹ Kose 2005, 38-42. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2007, 90-105.

² Kose 2005, 51-4.

³ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2007, 82-4. Άλλα γνωρίσματα των πρώτων κρατών είναι η εντατική γεωργική παραγωγή και τα αρδευτικά συστήματα τα οποία αποσκοπούν στην στήριξη των γεωργών και των αξιωματούχων, εμπόρων και ιερέων.

⁴ Hitchcock 2012, 1-2.

⁵ Kose 2005, 30-8.

⁶ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2007, 85-8. Από την αναδιανομή μεταβαίνουν στο εμπόριο καθώς αυξάνεται η κοινωνική και πολιτική πολυπλοκότητα και το εμπόριο είναι αποτέλεσμα της γέννησης των πρώτων κρατών.

⁷ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2007, 118-21.

Η ανάγκη της Κρήτης να εισάγει αγαθά και πρώτες ύλες την ώθησε από νωρίς να συνάψει σχέσεις με τους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου και την Αίγυπτο (Πίνακες 1-2.3)⁸. Η γεωγραφική της θέση μεσολάβησε ώστε από νωρίς να μεταλαμπαδευτούν αντιλήψεις και αντικείμενα προερχόμενα από την Αίγυπτο και άλλες περιοχές της Εγγύς Ανατολής. Οι επαφές ανάμεσα στην Κρήτη, την Ηπειρωτική Ελλάδα, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή υποστηρίζονται από τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Ο αιγυπτιακός πολιτισμός αποτέλεσε πηγή δανείων αλλά και έμπνευσης για την Κρήτη και τον αιγαιακό χώρο, πρακτικές οι οποίες ενισχύθηκαν μέσω των εμπορικών και διπλωματικών σχέσεών τους. Με τον τρόπο αυτόν, εντοπίζεται η μεταφορά ερεθισμάτων, τεχνικών και πνευματικών χαρακτηριστικών. Αντλώντας αλλά και δανείζοντας πληθώρα ερεθισμάτων, συμβόλων και τεχνολογιών, ο μινωικός πολιτισμός κατέστη ένα από τα σημαίνοντα κέντρα της YEX στην Μεσόγειο. Ωστόσο, αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι τα ερεθίσματα που οικειοποιούταν ο αιγαιακός χώρος, αφομοιώνονταν βάσει πολιτισμού τους και προσαρμόζονταν στις δικές τους αντιλήψεις. Δανειζόμενοι δε τεχνικά και πνευματικά χαρακτηριστικά των πολιτισμών που έρχονταν σε επαφή κατέληξαν να ενσωματώσουν πληθώρα γνωρισμάτων τα οποία εν συνεχεία μεταφέρονταν μέσω της Κρήτης στην ηπειρωτική Ελλάδα και τον αιγαιακό χώρο 9.

Την περίοδο ανοικοδόμησης των ανακτορικών συγκροτημάτων παρατηρούνται τεχνίτες που εργάζονταν στα ανακτορικά εργαστήρια -σε ειδικά διαμερίσματα- και βεβαιώνουν την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής, λιθοτεχνίας, μεταλλοτεχνίας, την παραγωγή μικρογλυπτικής καθώς και την επεξεργασία της φαγεντιανής¹⁰. Για την καλύτερη κατανόηση της μινωικής κοινωνίας προτείνεται η μελέτη των λατρευτικών εγκαταστάσεων, των αναθημάτων, των αντικειμένων μη πρακτικής χρήσης που απαντώνται κυρίως σε ταφικά σύνολα, των δαχτυλιδιών από χρυσό, ασήμι ή ήλεκτρο που περιλαμβάνουν μυθικές ή λατρευτικές παραστάσεις αλλά και των επαναλαμβανόμενων θεμάτων στα σφραγίσματα, τα φυλαχτά και τις τοιχογραφίες¹¹.

Η μινωική κοινωνία δύναται να ερμηνευτεί μέσω των αναπαραστάσεων των θεματικών κύκλων που αναπτύσσονται σε αντικείμενα όπως οι σφραγιδόλιθοι ή οι τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφικές παραστάσεις εμπνέονται από την κοινωνική, την πολιτική και την θρησκευτική κλίμακα, αναπαριστώντας συνήθειες, έθιμα και σκηνές καθημερινότητας. Η παρουσία της φύσης και η εναρμόνισή των Μινωιτών με αυτήν δεν παραλείπεται καθώς στοιχεία της φύσης απαντώνται σε

⁸ Ενδεικτική βιβλιογραφία για την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα κατά την YEX: Warren 1989, Renfrew 1972, Platon 1968, Treuil et al., 1996, Pendlebury 1939, Norris 2000, Drews 1993, για την Αίγυπτο στην 2^η χιλιετία π.Χ. βλ. Brewer και Teeter 2007 και για την μεταλλουργία σε Αιγαίο και ανατολική Μεσόγειο βλ. Tylecote 1992, Tzachili 2008.

⁹ Treuil et al., 1996, 89.

¹⁰ Treuil et al., 1996. 224, 239-40.

¹¹ Rehak και Younger 1998, 91-173. Burkert 1993, 68.

τοιχογραφικούς διακόσμους και σφραγίδες, υπογραμμίζοντας τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν το περιβάλλον και την σημασία του για αυτούς.

Πιο συγκεκριμένα, θα μελετηθεί η άφιξη μιας αιγυπτιακής θεότητας στην μινωική Κρήτη, της Ταουρέτ, και ο τρόπος απορρόφησής της βάσει μινωικής θρησκείας και εικονογραφίας. Παράλληλα, θα συζητηθεί η άφιξη ενός αιγυπτιακού δαίμονα, του Μπες, και η διάρκεια που είχε η παρουσία του στην μινωική Κρήτη. Στην συνέχεια της διπλωματικής εργασίας θα αναλυθεί ο σκαραβαίος, ένα τέχνηργο που αποτέλεσε άριστο παράδειγμα διακίνησης ιδεών και πολιτισμικών στοιχείων στην Μεσόγειο και αξίζει να αναλυθεί ο τρόπος αφομοίωσής του στον αιγαικό χώρο. Επιπλέον, θα ερευνηθούν οι αποδέκτες των αιγυπτιακών σκαραβαίων στον αιγαικό χώρο, αλλά και η σημασία της άφιξής τους και της παραγωγής σκαραβαίων από τους γηγενείς.

Η ύπαρξη εμπορικών και διπλωματικών σχέσεων Κρήτης και Αιγύπτου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Μέσα από τις πηγές και τα κινητά ευρήματα φανερώνεται η αδιάσπαστη επικοινωνία μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου αλλά και των υπόλοιπων θέσεων στην ανατολική Μεσόγειο. Το δίκτυο των επαφών ενισχύεται με εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις και προκύπτει η αφομοίωση διαφορετικών επιρροών ενώ παράλληλα υποβοηθάται η ανάδειξη των εκάστοτε πολιτισμικών γνωρισμάτων.

Οι Μινωίτες ενστερνίστηκαν γνωρίσματα της Αιγύπτου. Οι επιρροές από την Αίγυπτο αποδίδονται κατά κύριο λόγο εραλδικά σε σφραγιδολίθους και άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Ακόμα, φανερές είναι οι επιρροές όσον αφορά τον φοίνικα και άλλα σύμβολα της θεάς Αθώρ που εμφανίζονται στην εικονογραφία της Κρήτης¹². Αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα πως υπήρχε μια διαρκή επιρροή της αιγυπτιακής τέχνης στους κόλπους της μινωικής. Μέσω των θαλάσσιων δρόμων ο αιγαιακός χώρος κατάφερε να έρθει σε επαφή με διαφορετικούς πολιτισμούς και να αναπτύξει σχέσεις, τόσο εμπορικές όσο και οικονομικές και επιπλέον να μεταδώσει αλλά και να αποκτήσει τεχνικές και ερεθίσματα άλλων πολιτισμών. Απέκτησε την ευκαιρία να εισάγει πολύτιμα υλικά που ο ελλαδικός χώρος δεν παρήγαγε αλλά και να εξάγει οψιανό, μέταλλα, φαρμακευτικά έλαια και υφάσματα που άλλοι λαοί επιθυμούσαν¹³.

Ωστόσο, διακρίνεται η τάση να οικειοποιούνται μόνο τα γνωρίσματα που οι ίδιοι θεωρούν σημαίνοντα και με το πέρασμα του χρόνου να αφομοιώνουν τα ερεθίσματα αυτά στην δική τους ιδεολογία, στηρίζοντάς τα στις αντιλήψεις του πολιτισμού τους.

¹² Marinatos, 2009, 24.

¹³ Bunson, 2002, 263.

Αξίζει να αναλογιστούμε το γεγονός ότι η εισαγωγή αντικειμένων από την Αίγυπτο ξεκινά από την Κρήτη και εν συνεχεία ακολουθεί ο μυκηναϊκός κόσμος. Στην περίπτωση που η Κρήτη είχε τον ρόλο του διαμετακομιστή από την Αίγυπτο στο Αιγαίο, αξίζει να σκεφτούμε τις πιθανές διενέξεις που μπορεί να λάμβαναν χώρα κατά καιρούς μεταξύ Κρήτης και υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Η προϋπόθεση για να εισάγει η Κρήτη αιγυπτιακά αντικείμενα στο Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα ήταν να είναι φιλικά προσκείμενη σε αυτούς.

Η μινωική Κρήτη ήταν μια ναυτική δύναμη που λόγω του ότι απέχει μόλις 500 χιλιόμετρα από την Αίγυπτο δανείστηκε και δάνεισε πολλά πολιτισμικά ερεθίσματα. Ανέπτυξε ισχυρές επαφές με σημαίνοντα κέντρα πολιτισμού και όταν κατέρρευσε το ανακτορικό της σύστημα, οι επαφές αυτές διαταράχθηκαν και διακόπηκαν. Στον αντίποδα, η μυκηναϊκή Ελλάδα δεν ίδρυσε κάποια αυτοκρατορία αλλά άσκησε και δέχτηκε άμεση και έμμεση επιρροή από τους πολιτισμούς της Μεσογείου, αφομοιώνοντας ορισμένα από τα γνωρίσματά τους. Κατά κύριο λόγο έμεινε ανεπηρέαστη από τις ξένες πολιτιστικές επιδράσεις, διατήρησε την συνοχή της και ανέπτυξε τα κέντρα της μέσω των εμπορικών επαφών¹⁴. Για ένα χρονικό διάστημα ήταν αυτή που συνέχισε τις επαφές με την Αίγυπτο και εν συνεχεία ο μυκηναϊκός πολιτισμός κατέρρευσε. Η αφορμή για να δημιουργηθούν οι σχέσεις με την Αίγυπτο ήταν αρχικά τα περιστασιακά ταξίδια εξερεύνησης σε συνδυασμό με την ανάγκη ανάπτυξης ενός πρώιμου ανταλλακτικού εμπορίου. Εν συνεχεία βλέπουμε πως οι σχέσεις αναζωπυρώνονταν και την περίοδο που τα μινωικά ανάκτορα καταστράφηκαν, είχαν ήδη δημιουργηθεί οι σωστές βάσεις ώστε να προμηθεύεται ο ελλαδικός χώρος αντικείμενα και πρώτες ύλες από την Αίγυπτο και την ανατολική Μεσόγειο.

Οι υιοθεσίες των Μινωιτών έγιναν παράλληλα με την ανάμειξη μινωικών στοιχείων καθώς όπως φαίνεται αποσκοπούσαν στον συνδυασμό αιγυπτιακών συμβόλων σε συνάρτηση με γνωρίσματα του μινωικού πολιτισμού¹⁵. Πράγματι, ένα από τα ιερά ζώα στην Αίγυπτο, ο ιπποπόταμος, απέκτησε στην Κρήτη την ταυτότητα του μεσολαβητή ανάμεσα στους θεϊκό και τον υλικό κόσμο, όπως συνέβη και με άλλα ζώα, συμπεριλαμβανομένου του σκαραβαίου.

Από την άλλη πλευρά, οι Κεφτιού που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες των θηβαϊκών τάφων να προσφέρουν δώρα στον Φαραώ μαρτυρούν την πολιτική και διπλωματική φύση των συναλλαγών με την Αίγυπτο ενώ οι επιστολές της Αμάρνα μαρτυρούν το εύρος των διπλωματικών σχέσεων της Αιγύπτου με τα ανακτορικά συστήματα της ανατολικής Μεσογείου¹⁶.

¹⁴ Treuil, 1996, 471.

¹⁵ Μπάνου 2000, 86.

¹⁶ Liverani 2008, 165-9. Evans et al. 2005, 1-18.

Κεφάλαιο 1^ο: Υβριδικές θεότητες στην Αίγυπτο

Η φαραωνική Αίγυπτος χαρακτηρίζεται από την συνεχή ανάγκη της ως προς την επικράτηση και την κυριαρχία τόσο της πραγματικής φύσης όσο και της φανταστικής σφαίρας¹⁷. Τα γεωγραφικά και φυσικά φαινόμενα αντιμετωπίζονταν χωρίς φόβο καθώς επινοούνταν αφηρημένες έννοιες και εικόνες, στην προσπάθειά τους να εκφράσουν την αντίληψή τους για το άγνωστο. Εν συνεχεία, η συμβολική γλώσσα των εικόνων που έχτιζαν για την αντιμετώπιση του αγνώστου αναμείχθηκε με στοιχεία της καθημερινότητας έτσι ώστε να μοιάζουν με αληθινά γεγονότα.

Με τον τρόπο αυτόν, δημιουργήθηκε μια μεγάλη ομάδα υβριδικών θεοτήτων που αποτελούνταν από χαρακτηριστικά ζώων και από γνωρίσματα που υπήρχαν στον πραγματικό κόσμο, αποτελώντας σύνθετα ζώα που εξέφραζαν μια φανταστική σφαίρα πέρα από την πραγματικότητα¹⁸. Οι μορφές αυτές ήταν φανταστικές έχοντας ωστόσο μια βασική συνοχή ως προς το ανατομικό πλαίσιο και εντοπίζονται ήδη από την Προδυναστική Αίγυπτο. Στην Δυναστική Αίγυπτο η μορφή τους κοσμί πληθώρα αντικειμένων, χρηστικών και πολύτιμων αντικειμένων και η εικονογραφία τους εντοπίζεται παραλλαγμένη σε θέσεις πέρα από τα σύνορα της χώρας του Νείλου.

Ο Wengrow συνδέει την ανάπτυξη των υβριδικών μορφών με την ανάπτυξη των αστικών κέντρων, επιλέγοντας μια υλιστική μεθοδολογία η οποία βασίζεται σε παραδείγματα από διαφορετικές θέσεις. Εφαρμόζει την θεωρία κατά την οποία τα σύνθετα ζώα είναι διαδεδομένα λόγω του αποτρεπτικού τους χαρακτήρα και λόγω της διαφορετικότητάς τους εντυπώνονται με μεγαλύτερη ευκολία. Επιπλέον, εκτιμά πως τα τρία κύρια στοιχεία μετάδοσης των υβριδικών μορφών είναι ο μετασχηματισμός, η ενσωμάτωση και η προστασία που αποπνέουν¹⁹. Τα αντικείμενα που απεικόνιζαν υβριδικές μορφές ήταν αρχικά προσιτά μόνο από τα μέλη της εκάστοτε ελίτ καθώς οι μορφές τους αποτυπώνονταν σε προϊόντα κύρους και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την μεγαλύτερη απήχηση της μορφής όπου απεικονιζόταν σε ένα εξωτικό τέχνηργο. Παράλληλα, οι σύνθετες μορφές ζώων αποτελούσαν σύμβολα βασιλικού καθεστώτος τόσο στην Κρήτη όσο και την υπόλοιπη ανατολική Μεσόγειο, όπως διαφαίνεται από την απεικόνισή τους σε πολύτιμα αντικείμενα και ανακτορικούς τοιχογραφικούς διακόσμους²⁰. Ωστόσο, αναφέρει πως για την υιοθέτηση και ενσωμάτωση των υβριδικών μορφών σε μια νέα θέση απαραίτητο είναι το ανάλογο επίπεδο

¹⁷ Οι άνθρωποι της εποχής του Χαλκού ενδέχεται να απέδιδαν μαγικοθησκευτικές ιδιότητες στα όντα που συνδύαζαν ζωομορφικά και ανθρωπόμορφα γνωρίσματα καθώς ως φαίνεται, λαμβάνουν χώρα σε τελετουργίες και προστατεύουν τους ανθρώπους από τις κακές δυνάμεις.

¹⁸ Αποστολά 2015, 114-25.

¹⁹ Wengrow 2014, 4-23. Αναφέρει επιπροσθέτως πως οι αναπαραστάσεις των υβριδικών μορφών δεν συνοδεύονταν πάντοτε από επιγραφές ή κείμενα, φαινόμενο που υποβοηθά την ενσωμάτωση των μορφών σε πολιτισμικά διαφορετικές θέσεις.

²⁰ Wengrow 2014, 90-4.

πολυπλοκότητας της οικονομίας και των πολιτισμικών ερεθισμάτων της κοινωνίας στην οποία εισέρχεται.

1.1 Ταουρέτ

Η πλειονότητα των θεοτήτων της Αιγύπτου αντιπροσωπεύουν τα κρίσιμα σημεία ζωής των Αιγυπτίων όπως την γονιμότητα, την αναγέννηση και την προστασία των ανθρώπων από τις κακές δυνάμεις²¹. Η Ταουρέτ αποτελεί υβριδική μορφή, σχετίζεται με τον τοκετό και την γονιμότητα²² και το όνομά της *-t3-wrt-* μεταφράζεται ως αυτή που είναι μεγάλη ή πολύ ωραία²³. Προστατεύει κυρίως τις γυναίκες και τα νεογνά κατά την διάρκεια της κύησης και την διαδικασία του τοκετού ενώ παράλληλα σχετίζεται με την γονιμότητα και την ευημερία της Αιγύπτου²⁴. Συχνά, ειδώλιά της εντοπίζονται σε οικιστικά σύνολα ή φυλακτά της αναρτούνταν στο σώμα των κατόχων ενώ αρκετές είναι και οι αναφορές της Ταουρέτ σε στήλες²⁵. Παράλληλα η μορφή της απεικονίζεται σε τελετουργικά αντικείμενα και τοιχογραφικούς διακόσμους ταφικών κτηρίων της ελίτ²⁶ ενώ ειδώλια ιπποποτάμου εναποτίθεντο στους τάφους ως κτερίσματα²⁷.

Η υβριδική θεότητα φέρει κεφάλι και κορμό ιπποπόταμου²⁸, τα χέρια της αποδίδονται ως πόδια λιονταριού και φέρει την χαίτη και την ράχη του κροκόδειλου του Νείλου, η οποία απολήγει σε ουρά κροκόδειλου²⁹. Στέκεται όρθια στα δυο πόδια της, με προτεταμένη κοιλιά και το γυναικείο στήθος της συχνά αποδίδεται κρεμασμένο³⁰. Αρκετοί ερευνητές εκτιμούν πως αποδίδεται με εξογκωμένη κοιλιά και κρεμαστό στήθος επειδή εγκυμονεί χωρίς ωστόσο να εξακριβώνεται η θεωρία αυτή³¹. Άλλα ονόματά της είναι *Ipet, Opet, Reret*³², *Ipy, Tau-rt*, και

²¹ Graves-Brown 2010, 161. Watts 1998, 27. Rosenberg 1986, 167.

²² Bunson 2002, 396. Θεωρείται ότι ζούσε πριν το 3000 π.Χ. και πως με την βίαιη και επιθετική συμπεριφορά της κέρδισε τον σεβασμό των κατοίκων της Αιγύπτου με αποτέλεσμα να την θεοποιήσουν. Φυλακτά αποτροπαικτικού χαρακτήρα με ιπποποτάμους χρονολογούνται από το 3000 και το 2686 π.Χ. ενώ η λατρεία της καθιερώθηκε και συνεχίστηκε έως και την ρωμαϊκή περίοδο.

²³ Petrie 1914, 47.

²⁴ Rehak 1995, 5. Blakolmer 2015β, 198.

²⁵ Watts 1998, 27. Nagy 1991, 9-10. Εμφανίζεται στην στήλη του Ωρου επί των κροκοδείλων καθώς και σε άλλες στήλες που προστατεύουν από το δάγκωμα του φιδιού και του σκορπιού.

²⁶ Evans 1935, 438. Η μορφή της απεικονίζεται στην ανωδομή του ταφικού συνόλου του αξιωματούχου Σενμούτ.

²⁷ Tristant 2017, 53.

²⁸ Knight 1915, 155-7.

²⁹ Evans 1935, 433.

³⁰ Candace 2011, Weingarten 2013, 371.

³¹ Η Weingarten (1991β, 5) αναφέρει πως κατά την αιγυπτιακή τέχνη, το διογκωμένο στήθος δεν υπονοούσε την εγκυμοσύνη αλλά ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκε για την απεικόνιση της γονιμότητας των αρσενικών θεών, φτάνοντας στο συμπέρασμα πως η εξογκωμένη κοιλιά και το διογκωμένο στήθος αποτελούν εικονογραφικό συμβολισμό.

³² Knight 1915, 107.

Thoueris³³. Στην εικονογραφία το χέρι της ακουμπά στο *ꜥꜣ*³⁴ ή άλλοτε κρατά το *ꜥnh*³⁵. Σε άλλες απεικονίσεις, αποδίδεται με κέρατα ταύρου στο κεφάλι της και τον ηλιακό δίσκο ανάμεσά τους. Συχνά η μορφή της κοσμεί φυλακτά στα οποία αποδίδεται ως θηλυκός ιπποπόταμος έναντι του αρσενικού που ήταν η προσωποποίηση του κακού, εξυπηρετώντας ζωντανούς και νεκρούς για την αναγέννηση και την προστασία τους³⁶. Τα φυλακτά είχαν αποτρεπτικό ρόλο και τοποθετούνταν σε διακριτά σημεία³⁷ ενώ παράλληλα η μορφή της εντοπίζεται στην κοσμηματοτεχνία, σε έπιπλα του οίκου όπως τα προσκέφαλα και τις κλίνες, στα μαγικά εγχειρίδια και σε ρυτά³⁸.

Συνδυάζοντας τρία από τα αγριότερα ζώα της Αιγύπτου, τον ιπποπόταμο, το λιοντάρι και τον κροκόδειλο -ζώα που οι Αιγύπτιοι φοβούνταν αλλά παράλληλα σέβονταν, συμβολίζει την δύναμη και την αγριότητά της. Στην αρχαιότητα, πολλοί ιπποπόταμοι βρίσκονταν γύρω από τον Νείλο, ζώα που οι Αιγύπτιοι φοβούνταν λόγω του μεγέθους και της επιθετικής τους φύσης. Ωστόσο, επειδή κατοικούσαν στην εύφορη γη του Νείλου³⁹, από νωρίς αναγνωρίστηκαν ως σύμβολα της αναγέννησης και της ανανέωσης, καθιστώντας μία από τις πτυχές του ιπποποτάμου, την Ταουρέτ, ως θεότητα της γονιμότητας και του τοκετού⁴⁰. Η Ταουρέτ προστατεύει την Αίγυπτο ως προς την γονιμότητα και την ευημερία των εκτάσεών της ενώ η αποτρεπτική εμφάνισή της ενισχύει την φυλακτική της ιδιότητα.

1.1.1 Ιδιότητες

Ήδη πριν το Μέσο Βασίλειο προσδιορίζεται ως θεϊκή παραμάνα ή μαία (*Ipy*), μια λαϊκή κατώτερη θεότητα που απεικονίζεται σε καθημερινής χρήσης αντικείμενα των λαϊκών στρωμάτων, αποπνέοντας τις θεραπευτικές της ιδιότητες μέσω της αποτρεπτικής της μορφής. Η πρωιμότερη εμφάνισή της μαρτυράται σε φυλακτό από φαγεντιανή από το Gebelein,

³³ Sambin 1989, 79. Kuch 2017, 45.

³⁴ Knight 1915, 217.

³⁵ Καρέτσου 2000, 154. Blakolmer 2015α. 29. Hitchcock 2009, 98.

³⁶ G.A.R. και N.F.W 1930, 47. Andrews 1994, 40.

³⁷ Candace 2011, 1.

³⁸ Sambin 1989, 81.

³⁹ Eyre 2010, 292. Rosenberg 1986, 168. Ο Νείλος αποτελούσε πηγή ζωής για την Αίγυπτο καθώς το γόνιμο έδαφος στις όχθες και τις εκβολές του ποταμού εξασφάλιζε την ευημερία τόσο στους κατοίκους της Αιγύπτου όσο και στα ζώα που διέμεναν εκεί. Επιπλέον, αντιπροσώπευε την ζωή και την αναγέννηση σε αντίθεση με την έρημο που ήταν η προσωποποίηση του θανάτου καθώς το ξηρό κλίμα δεν ευδοκίμωσε την Αίγυπτο. Η έρημος υπενθύμιζε στους κατοίκους της Αιγύπτου πως η ζωή τους ήταν πολύτιμη και κινδύνευε ενώ οι ετήσιες πλημμύρες του Νείλου έφερναν ανακούφιση και χαρά στην Αίγυπτο, συμβολίζοντας την ζωή και την αναγέννηση του εδάφους.

⁴⁰ Watts 1998, 116. Tristant 2017, 53. Επιπλέον, το κυνήγι του ιπποποτάμου συμβόλιζε την νίκη έναντι στις κακές δυνάμεις, διασφαλίζοντας παράλληλα την κοσμική τάξη.

χρονολογούμενο την 5^η δυναστεία⁴¹ ενώ αρκετά είναι τα φορητά αγαλματίδια και οι σκαραβαίοι με την απεικόνισή της. Επιπλέον, αξιοσημείωτα είναι τα ειδώλιά της από φαγεντιανή που εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα και χρονολογούνται στην περίοδο του Μέσου Βασιλείου⁴².

Η Ταουρέτ λατρευόταν στις οικίες και όχι σε ιερό αφιερωμένο σε αυτήν ενώ ως Iry, αποτελούσε την θεότητα που εξασφάλιζε αιώνια ζωή στον φαραώ⁴³. Στα Κείμενα των Πυραμίδων του Παλαιού Βασιλείου ο νεκρός φαραώ ζητά από την Iry να πιεί από το γλυκό κρυστάλλινο γάλα της έτσι ώστε στη χώρα που βαδίζει να μην πεινάσει ή διψάσει ποτέ⁴⁴. Αρχική της ιδιότητα ήταν να προστατεύει τους ανθρώπους από τους κινδύνους της καθημερινής ζωής ενώ συχνά απεικονίζεται να εξοντώνει φίδια, τον κύριο κίνδυνο της Αιγύπτου.

Στα Κείμενα των Σαρκοφάγων του Μέσου Βασιλείου (2055-1650 π.Χ.) αποκτά διαδραστικό ρόλο και εδραιώνεται η λατρεία της. Συχνά απεικονίζεται να κραδαίνει εγχειρίδιο με το οποίο κατατροπώνει τους εχθρούς του θεού Ήλιου και ξεκλειδώνει τα αρχέγονα νερά του ωκεανού Νουν για να περάσει ο Ρα⁴⁵. Για αυτό το λόγο, καταλήγει να αποτελεί την προσωποποίηση του υδάτινου χάους από το οποίο σχηματίστηκε ο κόσμος, το οποίο αντιπροσωπεύεται από τα ύδατα εξαγνισμού στις τελετουργίες⁴⁶. Ως εκ τούτου η Ταουρέτ μετατρέπεται σε θεότητα των καθαρμών, εποπτεύοντας τις τελετές εξαγνισμών. Εικονογραφικά, αποδίδεται με προτεταμένη κοιλιά να στέκεται στα δυο πίσω πόδια που παραπέμπουν σε λιοντάρι. Το δεξί πόδι της προβάλλεται μπροστά από το αριστερό, όπως συνηθιζόταν κατά τον αιγυπτιακό κανόνα⁴⁷. Με τον τρόπο αυτό, διαμορφώνεται η θεϊκή της υπόσταση ενώ χαρακτηριστικό αντικείμενό της καθίσταται το εγχειρίδιο όπου όμοιά του χρησιμοποιούνταν στον τοκετό.

⁴¹ Kuch 2017, 46. Ωστόσο ο Knight (1915, 125) κάνει λόγο για ένα αλαβάστρινο αγαλματίδιο της Ταουρέτ με ανθρώπινο κεφάλι και σώμα ιπποποτάμου το οποίο χρονολογείται στην 4^η δυναστεία και ανασκάφηκε το 1914.

⁴² Tristant 2017, 58-61. Το ειδώλιο ιπποποτάμου από το Oriental Institute Museum του Σικάγο παρουσιάζει ομοιότητες με τα ειδώλια από το Μουσείο της Βοστώνης, του Κάιρο και του Royal Ontario Museum στο Τορόντο. Μάλιστα, οι ερευνητές εκτιμούν πως πέραν του ειδωλίου της Βοστώνης, όπου αναγνωρίζεται η προέλευσή του (προερχόμενο από την νεκρόπολη στην Δένδρα), ενδέχεται και τα υπόλοιπα να προέρχονται από την ίδια νεκρόπολη και να είναι κατασκευασμένα από το ίδιο εργαστήριο. Τα ειδώλια ιπποποτάμου από φαγεντιανή εντοπίζονται επίσης σε ταφικά σύνολα που δεν έφεραν τοιχογραφικό διάκοσμο με σκοπό την αντικατάστασή του δεύτερου, στην περίπτωση που ο κάτοχος του ταφικού κτίσματος δεν ανήκε στα ανώτερα στρώματα.

⁴³ Weingarten 2013, 371, Σημ. 1.

⁴⁴ Nagy 1991, 8. Weingarten 1991β, 10. Το γάλα αντιπροσωπεύει το υγρό προστασίας που φροντίζει τον νεαρό θεό Ήλιο και καταστρέφει τους εχθρούς του. Για τον λόγο αυτό συνδέθηκε με την προστασία των γυναικών και των βρεφών.

⁴⁵ Benzi 2009, 10.

⁴⁶ Weingarten 1991β, 11. 2013, 372.

⁴⁷ Candace 2011, 1.

Από τα μέσα της 12^{ης} δυναστείας η μορφή της κοσμεί τα αποτροπαϊκά εγχειρίδια από δόντι ιπποπόταμου που συνδέονται με τις ωδίνες του τοκετού⁴⁸. Η παρουσία της Ταουρέτ στα μαγικά εγχειρίδια ήταν αρχικά συχνή καθώς εμφανίζεται στα 45 από τα 58 εγχειρίδια, υποδηλώνοντας την προστασία του νεογνού, το οποίο παρομοιάζεται με τον νεαρό θεό Ήλιο που η θεότητα προστατεύει (Εικ.1)⁴⁹. Πέραν της Ταουρέτ, τα μαγικά εγχειρίδια που παρίσταντο συμβολικά στην γέννα απεικόνιζαν τον δαίμονα Μπες μαζί με γρύπες, λιοντάρια, ερπετά, πομπές μυθικών ζώων, το ουατζέτ και σύντομα κείμενα αποτροπαϊκού χαρακτήρα⁵⁰. Στην 2η Μεταβατική περίοδο εμφανίζονται με λιγότερη συχνότητα και έπειτα σταματά η παραγωγή τους. Παράλληλα, της αποδίδεται ο ρόλος της νεκρικής θεότητας και ταυτίζεται με την Αθώρ, την θεά του κάτω κόσμου⁵¹. Η ταύτιση αυτή προκύπτει από την συχνή απεικόνιση ιπποποτάμιων μορφών σε σαρκοφάγους ή ταφικά σύνολα. Επιπλέον, αποτελούσε προστάτρια των νεκρών, καθώς τους βοηθούσε στην μετάβαση προς την μεταθανάτια ζωή⁵². Η Ταουρέτ ωστόσο, είναι μία από τις αιγυπτιακές θεότητες που απεικονίζεται με διαφορετικό τρόπο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες. Όπως αναφέρει και η Candace, καμία άλλη γυναικεία θεά της γονιμότητας δεν απεικονιζόταν με το σώμα της όπως η Ταουρέτ καθώς οι υπόλοιπες είχαν κεφάλι ζώου και σώμα παραδοσιακής γυναικείας θεότητας⁵³.

Σε άλλες αναφορές η Ταουρέτ σχετίζεται με τον Χαπί⁵⁴, τον θεό που συνδέεται με την ετήσια πλημμύρα του Νείλου και εξασφαλίζει στην Αίγυπτο γονιμότητα⁵⁵. Το όνομά του μεταφράζεται ως αυτός που τρέχει και πιθανότατα παραπέμπει στα ύδατα του Νείλου και πως το όνομα αυτό αντιπροσώπευε την προγενέστερη ονομασία του Νείλου⁵⁶. Η Ταουρέτ και ο Χαπί μοιράζονται αρκετά γνωρίσματα. Ο Χαπί απεικονίζεται ως ανδρική μορφή κρατώντας

⁴⁸ Sambin 1989, 81. Weingarten 1991β. 4-5, 18.

⁴⁹ Weingarten 2013, 371, Σημ. 2. Blakolmer 2015β. 198. Kuch 2017, 46-7. Weingarten 1991β, 4.

⁵⁰ Hitchcock 2009, 101. Weingarten 2015, 182. 1991. 4, Σημ. 10. Andrews 1994, 39. Τα μαγικά εγχειρίδια προστάτευαν την μητέρα και το νεογνό ενώ αρκετά από αυτά εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα, υποδηλώνοντας την προστασία των κατόχων τους στην μεταθανάτια ζωή.

⁵¹ Knight 1915, 39-41. Watts 1998, 129. Budge 1904, 29. Bunson 2002, 159-60.

⁵² Budge 1904, 359. Η ιδιότητά της αυτή υποδεικνύεται από τα φυλακτά που αναρτούσαν οι ζωντανοί και απεικόνιζαν την Ταουρέτ ενώ όμοια φυλακτά εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα ως κτερίσματα. Στη Βιβλίο των Νεκρών παρουσιάζεται ως θεότητα του κάτω κόσμου και φύλακας των νεκρών, υπενθυμίζοντας την καταστροφική της δύναμη που αντλεί από την αποτρεπτική εμφάνισή της. Η ίδια βρισκόταν στα μονοπάτια στους πρόποδες του βουνού όπου οδηγούσαν στον κάτω κόσμο και βοηθούσε τους νεκρούς να μεταβούν πέρα από την επικίνδυνη χώρα. Υπάρχει ωστόσο και η θεωρία πως πριν την Ταουρέτ υπήρχαν οι ιπποποτάμιες θεότητες που προστάτευαν τον οικο και πως με το πέρασμα του χρόνου όλες συγχωνεύτηκαν υπό την υπόσταση μιας θεότητας, της Ταουρέτ.

⁵³ Evans 1935, 433.

⁵⁴ Bunson 2002, 157. Ο Bunson αναφέρει πως το όνομα αυτό εμφανίζεται δύο φορές στην αιγυπτιακή θρησκεία. Η δεύτερη αναφορά του ονόματος Χαπί απευθύνεται στον γιο του Ωρου και αποτελούσε τον έναν από τους τέσσερις προστάτες των ζωτικών οργάνων του νεκρού που απεικονιζόταν στο πάμα ενός εκ των τεσσάρων κανωπικών αγγείων αναφέροντας πως ήταν ο προστάτης των πνευμόνων.

⁵⁵ Knight 1915, 23. Bunson 2002, 157. David 2003, 115-6.

⁵⁶ Budge 1904, 42.

λωτούς ή λουλούδια και αποδίδεται με γυναικείο κρεμασμένο στήθος και κοιλιά, κάτι που παραπέμπει στην γονιμότητα και συνάδει με την εύνοια προς έναν θεό που εξασφάλιζε την ευημερία της Αιγύπτου μέσω των πλημμυρών⁵⁷. Στην εικονογραφία τα χαρακτηριστικά του Χαπί ποικίλουν ανάλογα με την περιοχή⁵⁸. Όπως αναφέρει και η Candace, το στήθος και η φουσκωμένη κοιλιά και των δύο παραπέμπουν σε σύμβολα της γονιμότητας για την Αίγυπτο φτάνοντας στο συμπέρασμα πως τόσο η Ταουρέτ όσο και ο Χαπί ανήκουν σε μια ομάδα θεοτήτων της Αιγύπτου που σχετίζονται με την γονιμότητά της η οποία προκύπτει αναντίρρητα από τον Νείλο⁵⁹. Ακόμα, υποστηρίζει πως η κοιλιά της Ταουρέτ αποδίδεται με τέτοιο τρόπο ώστε να συνδεθεί με τον θεό του Νείλου και να τονιστεί ότι δεν είναι μια απλή λαϊκή-οικιακή θεότητα.

Σε άλλες περιπτώσεις η Ταουρέτ θεωρείται σύμβολο του ορίζοντα και ταυτίζεται με τον Ατούμ και τον Κεπρί⁶⁰ ή σχετίζεται με τον Σεθ⁶¹, καθώς ο τρίτος συχνά απεικονίζεται ως αρσενικός ιπποπόταμος. Άλλοτε αναφέρεται ως σύζυγος του Μπες⁶², του δαίμονα που αποδίδεται με κεφάλι λιονταριού και συνδέεται όμοια με τον τοκετό και τις αναγεννητικές ιδιότητες⁶³. Ο Μπες και η Ταουρέτ απεικονίζονται στους τοιχογραφικούς διακόσμους από δωμάτια γυναικών της αυλής, υποδηλώνοντας την προστατευτική ιδιότητά τους απέναντι στην γυναίκα και το νεογνό⁶⁴. Επίσης, η σημασία της θεότητας ως προστάτρια της γέννησης μαρτυράται από τον τοιχογραφικό διάκοσμο στο Ντειρ ελ Μπαχάρι στον τάφο της Χατσεψούτ την 18^η δυναστεία, στον οποίο απεικονίζεται σε αρκετές σκηνές⁶⁵. Σε άλλες περιπτώσεις η Ταουρέτ εμφανίζεται ως γυναίκα του Σομπέκ⁶⁶ καθώς συχνά έπαιρνε την μορφή του κροκόδειλου ενώ στις Θήβες απαντάται ως γυναίκα του Άμων και μητέρα του Όσιρι.

Στο Νέο Βασίλειο (1550-1075 π.Χ.) η Ταουρέτ αποκτά ευρεία δημοσιότητα, γεγονός που μαρτυράται από τις απεικονίσεις της σε οικιακής χρήσης αντικείμενα και από την ενίσχυση του ταφικού ρόλου και των αναγεννητικών ιδιοτήτων της. Κατασκευάζονται αγγεία από τα

⁵⁷ Knight 1915, 36-8. Budge 1904, 43.

⁵⁸ Bunson 2002, 157. Συχνά απεικονίζεται με μπλε ή πράσινο χρώμα δέρματος, παραπέμποντας στα νερά του Νείλου. Από την 19^η δυναστεία και έπειτα, απεικονίζεται ως ζευγάρι μορφών με την κάθε μορφή να κρατά και να δένει με την άλλη δυο μίσχους παπύρου, αντιπροσωπεύοντας την Άνω και την Κάτω Αίγυπτο ενώ τα δυο μέρη της Αιγύπτου ενώνονται συμβολικά κάτω από ένα ιερογλυφικό που μεταφράζεται ως ένωση.

⁵⁹ Η ίδια αναφέρει ότι εφόσον και ο Χαπί απεικονίζεται με στήθος και πρησμένη κοιλιά δεν είναι σωστό να θεωρηθεί πως η Ταουρέτ εγκυμονούσε. Αντιθέτως υποστηρίζει πως και οι δύο ανήκουν σε μια ομάδα θεοτήτων της Αιγύπτου που έχουν χαρακτηριστικό γνώρισμα την προτεταμένη κοιλιακή χώρα.

⁶⁰ Nagy 1992, 453-5.

⁶¹ Knight 1915, 124. Budge 1904, 359.

⁶² Ο δαίμονας Μπες θα αναλυθεί στην συνέχεια.

⁶³ Budge 1904, 284-5.

⁶⁴ Budge 1904, 286.

⁶⁵ Knight 1915, 124.

⁶⁶ Knight 1915, 111.

οποία χυνόταν το νερό στο έδαφος ως προσφορά προς αυτή⁶⁷. Σημαντική επίσης είναι η ομάδα με αγγεία από μαλακό ασβεστόλιθο που κατατάσσονται στην Ομάδα αγγείων της Ταουρέτ. Πρόκειται για αγγεία καλλυντικής χρήσης με στενό λαιμό και ωοειδή βάση όπου στην διακόσμηση απεικονίζεται η μορφή της Ταουρέτ και του Μπες⁶⁸. Αγγεία αυτού του τύπου εντοπίζονται σε Αίγυπτο, κυρίως στην Άβυδο όπου εκτιμάται πως η θέση αυτή αποτελούσε πιθανό κέντρο παραγωγής του συγκεκριμένου τύπου αγγείου ενώ σπάνια εντοπίζονται εκτός Αιγύπτου.

1.1.2 Εικονογραφική εξέλιξη

Την περίοδο αυτή απεικονίζεται συχνά με κεφάλι λέοντα αντί ιπποποτάμου. Η μετάβαση αυτή εντούτοις δεν εξακριβώνεται πότε πραγματοποιείται αλλά η τάση συγχώνευσης παρατηρείται ήδη από το 1750-1650 π.Χ.⁶⁹. Αρχικά φαίνεται να διαθέτει λεπτό σώμα, χαίτη λέοντα και κρεμασμένο στήθος ενώ σχεδόν αμέσως η κοιλιά της υπερτονίζεται και σταδιακά η σωματική της απόδοση παραπέμπει σε χαρακτηριστικά λέοντα⁷⁰. Ακόμα, σώζονται ρυτά με την πλαστική απεικόνισή της όπου φέρουν οπές στο στήθος της ώστε να περιχύνεται το υγρό στοιχείο που τοποθετούσαν ενώ εντοπίζονται αρκετά φυλακτά της και ειδώλια φαγεντιανής. Συχνά οι μητέρες κρατούσαν φυλακτά που απεικόνιζαν την θεότητα να επικαλείται την δύναμή της για προστασία και η φήμη της ήταν τόσο ισχυρή που η λατρεία της κατάφερε να επιβιώσει για αρκετούς αιώνες. Αν και λαϊκή θεότητα, η σημασία της διακρίνεται εύκολα αν ανατρέξουμε στο φυλακτό από λαζουρίτη της 18^{ης} δυναστείας με την σχηματική απεικόνιση της Ταουρέτ. Ο λαζουρίτης εισαγόταν από την περιοχή του σημερινού Αφγανιστάν που απέχει αρκετά από την Αίγυπτο. Επομένως, ένα τέτοιο φυλακτό ενδείκνυται να ήταν υψηλής σημασίας ένεκα του εξωτικού προορισμού της πρώτης ύλης. Φυλακτά που απεικονίζουν την Ταουρέτ έχουν επίσης βρεθεί σε ταφικά σύνολα με τον Knight να αναφέρει πως τα συγκεκριμένα τοποθετούνταν στο στομάχι, τα πόδια και το διάφραγμα του θανόντος⁷¹. Παράλληλα, η μορφή της απεικονίζεται σε αντικείμενα αξίας όπως περιάπτα. Αρκετά από αυτά σώζονται σε αιγυπτιακές συλλογές και

⁶⁷ Weingarten 1991β, 11. Μάλιστα, από τα Κείμενα των Σαρκοφάγων της 12^{ης} δυναστείας η Ταουρέτ φέρει το όνομα Δεξαμενή Καθαρών.

⁶⁸ Sparks 2016, 242-251. Στην ομάδα των αγγείων από μαλακό ασβεστόλιθο χρησιμοποιείται υπόλευκο ή λευκό χρώμα σε σκουρόχρωμη επιφάνεια. Χαρακτηρίζονται από ακατέργαστα μοτίβα τα οποία συχνά εκτελούνται πρόχειρα, φαινόμενο που οδηγεί στην υπόθεση πως ίσως τα αγγεία αυτά παράγονταν ως μορφή υποκατάστατου άλλων τεχνέργων. Η μορφή της Ταουρέτ επαναλαμβάνεται περισσότερες φορές συγκριτικά με αυτήν του Μπες ενώ εκτιμάται πως δεν χρησιμοποιούνταν κατά την διάρκεια του τοκετού αλλά πως σχετίζονταν με την απομάκρυνση των κακών πνευμάτων που επισκέπτονταν τους κατοίκους της Αιγύπτου κατά την διάρκεια του ύπνου.

⁶⁹ Hitchcock 2009, 98. Benzi 2010, 10.

⁷⁰ Blakolmer 2015β, 198-9.

⁷¹ Knight 1915, 125.

αναγνωρίζεται η όμοια τεχνική τους. Το περίπλοκο από το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης ξεχωρίζει καθώς αποτελείται από 36 χρυσά ειδώλια της θεότητας και 37 κυλινδρικές χάντρες και η απεικόνισή της διαφέρει από τα υπόλοιπα (Εικ. 2)⁷².

Ακόμα και αν η φήμη της Ταουρέτ αυξάνεται στην περίοδο του Νέου Βασιλείου, δεν σώζεται κάποιος ναός αφιερωμένος σε αυτή ούτε η ίδια εκπροσωπούταν από επίσημη λατρεία. Αποτελούσε μια κατώτερης τάξης θεότητα που βοηθούσε στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, προστάτευε τους κατοίκους της Αιγύπτου από τα φίδια, επικαλούταν τις δυνάμεις της κατά τη διάρκεια του τοκετού ή επέβλεπε εξαγνιστικές τελετές.

Στο Νέο Βασίλειο⁷³ κάνει την εμφάνισή της ωστόσο και άλλη μια θεότητα, η Μουτ⁷⁴ της οποίας το όνομα μεταφράζεται ως μητέρα και είναι σύζυγος του Άμων-Ρά. Στο κεφάλι της φέρει το στέμμα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και στα χέρια της κρατά το σύμβολο της ζωής. Σε άλλες αναπαραστάσεις της έχει κεφάλι γυναίκας, άντρα, όρνιθας ή λιονταριού, συνδέοντας σε μία θεότητα τα χαρακτηριστικά όλων των παραπλήσιων θεοτήτων της Άνω και Κάτω Αιγύπτου⁷⁵. Η Μουτ ταυτίστηκε με την Ταουρέτ ή την Ιρυ της προδυναστικής περιόδου, καθώς και με όποια άλλη θεότητα σχετιζόταν με την γη ή την γονιμότητα και της αποδιδόταν ο όρος Μητέρα-Θεά⁷⁶. Με τον τρόπο αυτόν αφομοίωσε όλα τα χαρακτηριστικά των θεοτήτων που σχετιζόνταν με την φύση και την γονιμότητα, απορροφώντας τις προηγούμενες θεότητες.

Με το πέρας του Νέου Βασιλείου, η Ταουρέτ εξακολουθεί να λατρεύεται ως λαϊκή θεότητα με μεγάλη ισχύ. Χαρακτηριστικός επίσης είναι ένας ναός αφιερωμένος στην Ιπέτ στο Καρνάκ, την Ύστερη περίοδο. Η ανοικοδόμηση του ιερού αυτού σχετίζεται με την καθημερινή γέννηση του θεού Ήλιου που είχε πολλές μητέρες και μία από αυτές ήταν η ιπποποτάμια θεά⁷⁷. Τέλος, η Ταουρέτ δεν μπορεί να συγκριθεί με την θεά Άμμουτ, ακόμα και αν μοιράζονται τα ίδια ανατομικά στοιχεία των τριών ζώων που προαναφέρθηκαν. Το όνομα της Άμμουτ σημαίνει αυτή που καταβροχθίζει ή αυτή που τρώει ψυχές και η ίδια αποδίδεται με σώμα λιονταριού και ιπποπόταμου και κεφάλι κροκόδειλου, αποτελώντας ένα από τα τρία μεγαλύτερα ανθρωποφάγα ζώα της Αιγύπτου.

⁷² Nagy 1991, 3-8. Η Ταουρέτ αποδίδεται με σώμα και κεφάλι ιπποποτάμου, με ανθρώπινα άνω άκρα και κάτω άκρα λιονταριού ενώ η ραχιαία απόφυσή της παραπέμπει σε κροκόδειλο. Οι αναλύσεις δεν δύνανται να εξακριβώσουν την χρονολογία κατασκευής του περιήπτου, ωστόσο το γεγονός πως περίπλοκα όμοιας τεχνικής σε συνδυασμό με την απεικόνιση της Ταουρέτ απαντώνται την 18^η δυναστεία συνηγορούν υπέρ της χρονολόγησης αυτής.

⁷³ Treuil 1996, 217.

⁷⁴ Watts 1998, 130.

⁷⁵ Budge 1904, 28.

⁷⁶ Knight 1915, 72-4. Budge 1904, 30.

⁷⁷ Nagy 1992, 449-56.

1.2 Μπες

Ο δαίμονας Μπες (Βησάς) αποτελεί σύνθετη υβριδική μορφή που εμφανίζεται την περίοδο του Μέσου Βασιλείου στην Αίγυπτο. Σχετίζεται με την γέννηση και την μεταθανάτια ζωή ενώ εν καιρώ αποκτά περεταίρω ιδιότητες καθώς αναγνωρίζεται ως προστάτης των νεκρών και του ύπνου⁷⁸. Παράλληλα σχετίζεται με τον πόλεμο, την μουσική και τον χορό. Ο συγκεκρισμός ανθρωπόμορφων και ζωομορφικών γνωρισμάτων προσδίδει στον Μπες μια αλλόκοτη ταυτότητα και η αποτρεπτική του εμφάνιση τονίζεται μέσω της απεικόνισής του ως νάνος⁷⁹. Φέρει κεφάλι και χείλη λιονταριού, μεγάλες οπές ματιών και επίπεδη μύτη ενώ μεταγενέστερα αποκτά διογκωμένα μάγουλα και ανοιχτό στόμα όπου διαφαίνεται η γλώσσα του⁸⁰. Στην αιγυπτιακή εικονογραφία αποδίδεται μετωπικά, με ενωμένα ή ελαφρώς διαχωρισμένα πόδια, φορά βραχιόλια και συχνά κρατά φίδια, σαύρες, λαγούς ή σπανιότερα λωτούς⁸¹. Άλλοτε κρατά λόγχες, βέλη ή το *s3*, σύμβολα που υποδηλώνουν την εξουσία του έναντι των δυνάμεων του κακού και του χάους⁸² ενώ μεταγενέστερα φέρει στο κεφάλι στέμμα με τρία ή πέντε φτερά τοποθετημένα σε σειρά⁸³.

Η καταγωγή του δαίμονα δεν έχει εξακριβωθεί καθώς δεν διακρίνεται εάν εισήχθη στην Αίγυπτο ή αν αποτέλεσε αυτόχθονη δημιουργία. Οι επικρατέστερες θεωρίες προέλευσής του είναι η Εγγύς Ανατολή, η Νουβία ή η αυτόχθονη καταγωγή του. Η θεωρία ότι προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή βασίζεται στην νανόμορφη εμφάνισή του που παραπέμπει στις νανόμορφες θεότητες της MEX σε Συρία και Παλαιστίνη⁸⁴. Στον αντίποδα, ενισχύεται η νουβιακή καταγωγή του βάσει επιγραφών σε ναούς της ελληνορωμαϊκής περιόδου και λόγω του φτερωτού του στέμματος και των χαρακτηριστικών του που παραπέμπουν σε πυγμαίο⁸⁵. Ωστόσο, ο Romano τείνει προς την αιγυπτιακή καταγωγή του ως σύνθετη υβριδική μορφή που σχετίζεται με τις δαιμονικές μορφές του Μέσου Βασιλείου που κατοικούν στα όρια της Αιγύπτου ή τον κάτω κόσμο ενώ άλλοι ερευνητές τον συσχετίζουν με συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές ή την γονιμότητα ως δευτερεύον γνώρισμα βάσει ιδιοτήτων του⁸⁶.

⁷⁸ Romano 1980, 33-57. Altenmüller 1965, 36-7.

⁷⁹ Αποστολά 2015, 26, 134. Η μορφή του Μπες έχει κατά καιρούς συσχετισθεί με διαφορετικά ονόματα που απαντούν σε επιγραφές που συνοδεύουν τον δαίμονα ενώ ο Wilkinson πρώτος συνέδεσε την μορφή του με το όνομα *bs*, μεταγράφοντας μια επιγραφή που συνόδευε την μορφή του Μπες σε ένα ρωμαϊκό *mammisi* στην Δένδρα της Αιγύπτου.

⁸⁰ Weingarten 2015, 188. Watts 1998, 128. Erman 1907, 75. Dasen 1993, 57.

⁸¹ Cristea 2016, 42. Andrews 1994, 40.

⁸² Cristea 2016, 41.

⁸³ Watts 1998, 124.

⁸⁴ Wilson 1975, 83-4. Dasen 1993, 60. Η καταγωγή του από την Ανατολή ενισχύεται με την υπόθεση ότι προέρχεται από τον δαίμονα της Μεσοποταμίας Χουμπάμπα.

⁸⁵ Wilson 1975, 78-80. Dasen 1993, 61-2. Knight 1915, 32.

⁸⁶ Αποστολά 2015, 147-9. Dasen 1993, 63. Romano 1998, 89-105.

Η μορφή του απαντάται σε ειδώλια από δόντι ιπποποτάμου, σε αντικείμενα από φαγεντιανή και ξύλο, σε αγγεία καθαρμών και στα μαγικά εγχειρίδια του Μέσου και Νέου Βασιλείου, όπου απεικονίζεται συνήθως παρουσία Ταουρέτ⁸⁷. Συχνά απεικονίζεται με ηλιακά σύμβολα όπως το ουατζέτ, τον σκαραβαίο και τον ηλιακό δίσκο και αναγνωρίζεται ως προστάτης των παιδιών, της γυναίκας, της γονιμότητας και του ύπνου⁸⁸. Την ίδια περίοδο απεικονίζεται σε αντικείμενα όπως φυλακτά, εγχειρίδια, είδη οικιακής χρήσης, κάτοπτρα και κοσμήματα, θεωρώντας πως λαμβάνει χώρα μια ιδιωτική λατρεία ή μαγεία.

Τα χαρακτηριστικά του Μπεσ είναι τα κατάλληλα ώστε να υπηρετήσει την κύρια λειτουργία του, την απομάκρυνση των κακών δυνάμεων και την προστασία των ανθρώπων. Συγκαταλέγεται στις λαϊκές θεότητες της Αιγύπτου και μεταγενέστερα ο τύπος λατρείας του είναι το Πουντ ενώ καθίσταται ιδιαίτερα δημοφιλής στο Νέο Βασίλειο και την Πτολεμαϊκή Περίοδο⁸⁹. Κατά γενική ομολογία, από το Μέσο Βασίλειο έως τα ρωμαϊκά χρόνια έχει αμετάβλητα χαρακτηριστικά στην εικονογραφία, δεν συνδέεται με την επίσημη θρησκεία της Αιγύπτου αλλά ασκεί την δύναμή του μέσω της συμπαθητικής μαγείας⁹⁰. Διαθέτει τις κατάλληλες μαγικές πρακτικές για την καταπολέμηση του κακού, χρησιμοποιώντας εκφοβισμό, προφυλακτική ή ιατρική μαγεία ενώ η εικόνα του χρησιμοποιείται από το Νέο Βασίλειο και έπειτα για την καταπολέμηση του δαγκώματος φιδιού και σκορπιού και για τους δαίμονες που επισκέπτονταν τους ανθρώπους κατά την διάρκεια του ύπνου⁹¹.

Η υπόσταση σε συνδυασμό με τα εξωτερικά γνωρίσματα του Μπεσ δημιουργούν αμφιβολίες σχετικά με την θεϊκή ή δαιμονική του φύση⁹². Η αδυναμία αυτή έγκειται στην απουσία της λέξη δαίμων στην αιγυπτιακή θρησκεία καθώς ο όρος *ntr* χρησιμοποιείται τόσο για τους θεούς όσο και τους δαίμονες⁹³. Κατά την αιγυπτιακή θρησκεία οι θεοί αντιπροσωπεύουν την άναρχη δύναμη πίσω από τα όντα ενώ οι δαίμονες αποτελούν μια ομάδα μικρότερων δυνάμεων ή

⁸⁷ Weingarten 2015, 182. Andrews 1994, 39. Dasen 1993, 68. Altenmüller 1965, 64-78. Τα εγχειρίδια αποτελούσαν μέσο μαγικής επώδης κατά την οποία ο κάτοχός του ταυτιζόταν με τον θεό Ρα και εξασφαλιζόταν η προστασία του.

⁸⁸ Cristea 2016, 40.

⁸⁹ Bunson 2002, 70. Knight 1915, 34. Αποτελεί λαϊκή θεότητα που δεν αποκτά αυτόνομη λατρεία πριν την ελληνορωμαϊκή περίοδο και συχνά ενσωματώνεται στον εικονογραφικό και λατρευτικό κύκλο άλλων θεοτήτων. Kousoulis 2011, xi. Οι δαίμονες περιστασιακά θεωρούνται θεοί αλλά συχνά ενεργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ θεών και ανθρώπων. Αρκετοί ερευνητές εκτιμούν πως λειτουργούν ως κατώτερες θεότητες που υποβοηθούν τις ανώτερες και αποτελούν παράγοντες του χάους και του κακού.

⁹⁰ Cristea 2016, 40-2.

⁹¹ Ritner 1989, 103-6.

⁹² Lucarelli 2010, 2-7. Κουσουλής 2011-2012, 49-51. Szpakowska 2009, 799-802.

⁹³ Meeks 2001, 375-8. Ergman 1907, 75. Στην αιγυπτιακή γραφή απουσιάζει το ιερογλυφικό που παραπέμπει στην λέξη δαίμονας. Οι δαίμονες ήταν ισχυρότεροι από τους ανθρώπους αλλά όχι τόσο ισχυροί όσο οι θεοί. Ήταν αθάνατοι, μπορούσαν να βρίσκονται σε περισσότερες από μία θέσεις την ίδια στιγμή και επηρέαζαν τον κόσμο και τους κατοίκους της Αιγύπτου με υπερφυσικό τρόπο. Κατά την αιγυπτιακή θρησκεία, αποτελούσαν μικρότερες θεότητες όπου βοηθούσαν έναν θεό και ήταν καθήκον τους να προστατεύουν τους θεούς και τους ανθρώπους, βασιζόμενοι στον επιθετικό χαρακτήρα τους και την αποτροπαϊκή τους εμφάνιση.

απεσταλμένων που αποσκοπούν να κατευθύνουν μια δομημένη σκέψη. Το αφαιρετικό επίπεδο των δαιμόνων δεν συναγωνίζεται αυτό των θεών και για τον λόγο αυτόν θεωρούνται ενδιάμεσα όντα μεταξύ θεών και θνητών ενώ σε άλλες περιπτώσεις αποτελούν προσωποποιήσεις των θεϊκών δυνάμεων⁹⁴. Η υπόσταση του Μπεσ δεν υφίσταται κάποιον διαχωρισμό όσον αφορά την δαιμονική ή την θεϊκή του ταυτότητα. Χαρακτηριστικά, η Αποστολά αναφέρει πως η φύση του Μπεσ είναι πολυσύνθετη και συγκροτήθηκε μέσω βαθμιαίων προσθηκών και προσμείξεων των θεϊκών και δαιμονικών ιδιοτήτων σε συνάρτηση με τις συμβολικές προεκτάσεις τους⁹⁵. Ως εκ τούτου, οι ποικίλες ιδιότητες της μορφής του αντανακλούν σε πολύπλευρες επιδράσεις στις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής⁹⁶.

Πριν την Ύστερη περίοδο δεν εντοπίζεται ναός όπου λαμβάνει χώρα η λατρεία του. Ωστόσο εκτιμάται πως από το Νέο Βασίλειο αποτελεί λαϊκή λατρεία, όπως και η Ταουρέτ, βάσει απεικονίσεώς του σε τοιχογραφικούς διακόσμους ανακτορικών ιερών όντας προστάτης του οίκου⁹⁷ και σε ταφικό κτήριο στην Μαλκάτα⁹⁸. Τα μορφολογικά γνωρίσματα του Μπεσ υποδηλώνουν σχέσεις με υβριδικές δαιμονικές μορφές του κάτω κόσμου, απομονώνοντάς τον από το αιγυπτιακό πάνθεο. Επιπλέον, το γεγονός ότι αποτελεί υπόσταση του Ρα υποδεικνύει πως δεν συγκαταλέγεται στους θεούς καθώς κανένας θεός δεν λειτουργούσε ως υπόσταση άλλου⁹⁹. Οι ιδιωτικές τελετές προς τιμήν του υποδηλώνονται βάσει εύρεσης μασκών σε οικίες ενώ δεν δύναται να πιστοποιηθεί η επίσημη λατρεία του εφόσον δεν έχει ανευρεθεί ναός αφιερωμένος σε αυτόν¹⁰⁰. Ο Μπεσ εντάσσεται πάντοτε στο εικονογραφικό πλαίσιο μιας μεγαλύτερης θεότητας μέχρι και την Ύστερη περίοδο όπου η λατρεία του λαμβάνει επίσημο χαρακτήρα ενώ ιερά αφιερωμένα σε αυτόν εντοπίζονται στα ρωμαϊκά χρόνια.

1.2.1 Ιδιότητες

⁹⁴ Hornung 1982, 33-60.

⁹⁵ Η Αποστολά (2015, 151-9) αναφέρει πως οι δαίμονες δύνανται να εξυπηρετούν μια ανώτερη δύναμη, να αποτελούν υποστάσεις μιας θεότητας ή να εκφράζουν την καθολική δύναμή της.

⁹⁶ Kousoulis 2011, xii. Στην Βίβλο των Νεκρών παρατίθενται οι δαίμονες και οι συλλογικές δυνάμεις των όντων που έχουν προστατευτικούς και αποτρεπτικούς ρόλους ή λειτουργούν ως φύλακες.

⁹⁷ Salland 2015, 275. Οι υπόλοιπες θεότητες που εμφανίζονταν ήταν η Μουτ, ως προστάτιδα του φαράω και η Μάατ που συμβόλιζε την θεία δίκη. Dasen 1993, 78-9. Michailidis 1963-4, 64-6. Εκτιμάται πως από το Νέο Βασίλειο λατρευόταν σε οικιακά ιερά στην Αμάρνα και την Ντειρ ελ Μεντίνα καθώς στις θέσεις αυτές εντοπίζονται εξαγνιστικού χαρακτήρα αγγεία με απεικονίσεις της Ταουρέτ και του Μπεσ.

⁹⁸ Salland 2015, 25-9.

⁹⁹ Επιπλέον, η λέξη *bs* που ακολουθούσε την μορφή που ταυτίστηκε με αυτήν του δαίμονα εντοπίζεται στην ρωμαϊκή περίοδο. Η έως τότε έλλειψη ή μη εύρεση ονόματος του δαίμονα παραπέμπει στην θεωρία πως ο Μπεσ ερμηνεύεται ως θεϊκή υπόσταση θεοτήτων οπότε και δεν χρειάζεται η αναφορά ή η εύρεση ονόματος για τον συγκεκριμένο δαίμονα.

¹⁰⁰ Η Αποστολά (2015, 163) ωστόσο αναφέρει πως η εύρεση σημαντικού αριθμού περιλάπτων και αγγείων με την μορφή του Μπεσ σε ιερά της Αθώρ στο Ντειρ ελ Μπαχάρι και την Mirgissa σε συνάρτηση η παρουσία του σε τοιχογραφίες με περιεχόμενο τον βασιλικό τοκετό δεν υποδεικνύουν την επίσημη λατρεία του.

Οι γραπτές μαρτυρίες αναφορικά με τον Μπεσ είναι σπάνιες. Συνήθως εμφανίζεται σε τελετουργικά και θρησκευτικά κείμενα, συνδεδεμένος με τους μύθους για την ζωή του Ρα, της Αθώρ και του Ωρου¹⁰¹. Επιπλέον, εκτιμάται πως το όνομά του ανταποκρίνεται σε μια ομάδα θεοτήτων έναντι μιας μόνο μορφής, οι οποίοι συγχωνεύτηκαν την περίοδο του Νέου Βασιλείου. Στην ελληνορωμαϊκή περίοδο το όνομά του αντιστοιχεί για όλους τους νάνους θεούς αλλά ένεκα αποτυχημένων προσδιορισμών των γνωρισμάτων των επιμέρους θεοτήτων, ο όρος Μπεσ χρησιμοποιείται για την αναφορά σε μία μόνο θεότητα¹⁰².

Συνδέεται με την ηλιακή θεότητα καθώς στην λιτανεία του Ρα εμφανίζεται με μία από τις υποστάσεις του θεού Ήλιου. Σε άλλες περιπτώσεις σχετίζεται με τα σύμβολα του Ωρου και του Ρα και απεικονίζεται να φέρει ηλιακό δίσκο, το σύμβολο της ζωής ή το *nb*¹⁰³. Παράλληλα, σε Αίγυπτο και ανατολική Μεσόγειο σώζονται αναπαραστάσεις του Μπεσ σε φυλακτά από φαγεντιανή που σχετίζονται με τον τοκετό¹⁰⁴. Αποτελεί προστάτη των νεογνών και της μητέρας και η μορφή του απαντάται στα μαγικά εγχειρίδια και σε αγγεία όπως αυτό από το Λιστ όπου σχετίζεται με την διατροφή μικρών παιδιών¹⁰⁵. Παράλληλα, σε οικίες στο Καχούν σώζεται μάσκα με την αναπαράσταση του δαίμονα, ζεύγη κροτάλων και γυναικεία ειδώλια της Μπέσετ. Η άμεση σχέση του Μπεσ με την γέννηση τονίζεται από το θήλαστρο φαγεντιανής του ύστερου Μέσου Βασιλείου που εντοπίζεται στο Λιστ. Η προφυλακτική και αποτρεπτική δύναμη του Μπεσ μετατοπίζεται από τον τοκετό σε περισσότερες πτυχές της καθημερινής ζωής των γυναικών εν καιρώ, κάτι που υποδεικνύεται από την αναπαράστασή του σε αντικείμενα γυναικείου καλλωπισμού όπως πυξίδες και λαβές κατόπτρων¹⁰⁶.

Παράλληλα, αναγνωρίζεται ως προστάτης του ύπνου και των νεκρών βάσει απεικόνισής του σε προσκέφαλα και κλίνες, σε οικιστικά και ταφικά σύνολα. Ως προστάτης του ύπνου, απέτρεπε τις απειλητικές δυνάμεις που εκδηλώνονταν υπό την μορφή του εφιάλη¹⁰⁷. Ο ύπνος θεωρείτο κατά την αιγυπτιακή θρησκεία ως ένας θάνατος και συχνά συνδεόταν με αυτόν¹⁰⁸. Για την προστασία των ανθρώπων από τις δαιμονικές μορφές επικαλούνταν τον Μπεσ ενώ η απεικόνισή του στα αντικείμενα επίπλωσης που σχετίζονταν με τον θάνατο και τον ύπνο

¹⁰¹ Dasen 1993, 55.

¹⁰² Αποστολά 2015, 135.

¹⁰³ Αποστολά 2015, 150-1. Συχνά στα μαγικά κείμενα της περιόδου αποκαλείται ως πολλαπλή υπόσταση του Άμων-Ρα και χαρακτηριστικά ως *Βασιλιάς των Θεών, Κύριος του Ουρανού, του Κάτω Κόσμου, που εμφυσά Ζωή στον δημιουργημένο Κόσμο*.

¹⁰⁴ Dasen 1993, 67-75.

¹⁰⁵ Charvat 1980, 46.

¹⁰⁶ Αποστολά 2015, 156-7.

¹⁰⁷ Szpakowska 2010, 23-35. Kousoulis 2011, xvi. Altenmüller 1965, 153. Για την προστασία τους επικαλούνταν θεότητες όπως η Νηϊθ, ο Άνουβις, η Ίσιδα, η Ταουρέτ και ο Μπεσ.

¹⁰⁸ Η Cristea (2016, 43) αναφέρει πως αποτελεί προστάτη του ύπνου καθώς θεωρείται πως την ώρα αυτή επιτίθονταν επικίνδυνα πνεύματα στον άνθρωπο προκαλώντας ασθένειες.

ενίσχυαν την προστασία του κατόχου¹⁰⁹. Από το Μέσο Βασίλειο η μορφή του Μπες κοσμεί προσκέφαλα και κλίνες όπου άλλοτε στηρίζεται πάνω στο *ḥ*, κραδαίνει μαχαίρια ή δαγκώνει φίδια παρουσία της Ταουρέτ, της Αθώρ ή άλλων δαιμόνων. Επιπλέον, στον ανάγλυφο ναῖσκο του Όσιρι στην Δένδρα απεικονίζεται να στέκεται κάτω από το νεκρικό κρεβάτι του Όσιρι μαζί με δύο ηλιακές κόμπρες και των Θωθ που κρατά το μάτι του Ώρου. Σε άλλες περιπτώσεις, η μορφή του κοσμεί τα τελετουργικά αγγεία *hs* που εντοπίζονται σε τάφους αξιωματούχων της 20^{ης} δυναστείας ενώ φυλακτά με την απεικόνισή του αναρτώνταν στο σώμα του νεκρού¹¹⁰. Σαφώς, ο ρόλος του ως προστάτης του κάτω κόσμου δεν μείωνε την πρωταρχική του ιδιότητα, τον προστάτη στον τοκετό, αλλά την συμπλήρωνε. Αργότερα, απεικονίσες του κοσμούν παιδικές σαρκοφάγους της 3^{ης} Ενδιάμεσης Περιόδου ενώ παράλληλα απεικονίζεται σε τέσσερα μεγάλα ξύλινα αγάλματα που εμπεριείχαν σωρούς βρεφών¹¹¹. Επιπλέον, συνδέεται με την γέννηση και την προστασία του Ώρου και του φαραώ, υποδηλώνοντας την πολεμική του ιδιότητα. Η πολεμική του φύση υποδηλώνεται από την παρουσία της μορφής του σε πολεμικό εξοπλισμό που εμφανίζεται από το Μέσο Βασίλειο. Μετέπειτα, αναγνωρίζεται ως πολεμιστής, θεός του πολέμου και προστάτης των κυνηγών, αποτελώντας συχνά υπόσταση του Σεθ και αντιπροσωπεύοντας την αγριότητα και την επιθυμία για πόλεμο¹¹².

Στις αρχές του Νέου Βασιλείου διατηρεί τα φυσιολογικά γνωρίσματά του από το Μέσο Βασίλειο. Από την 18^η δυναστεία, και ιδίως επί Αμενχοτέπ II, σημειώνονται πειραματισμοί σχετικοί με την εξανθρωπισμένη αναπαράστασή του¹¹³. Η μορφή του υφίσταται μεταλλάξεις καθώς η λεοντόμορφη υπόστασή του δεν επαρκεί κατά την αιγυπτιακή κοινωνία ώστε να αντικρούσει τους κινδύνους του τοκετού. Με την εξανθρωπισμένη απεικόνισή του, ο Μπες επιτυγχάνει να απορροφήσει και να αφομοιώσει εξωτερικά γνωρίσματα, αποσκοπώντας ταυτόχρονα στον συσχετισμό του με τους κινδύνους του τοκετού και στην ενίσχυση της αποτρεπτικής του ιδιότητας. Η μορφή του τείνει να παραπέμπει σε νάνο και η σωματική αυτή διάπλασή του γεννά ποικίλες υποθέσεις από πλευράς των ερευνητών. Αρχικά είχε υποστηριχθεί πως η νέα του απόδοση εμπνεόταν από το σώμα των βρεφών –χωρίς ωστόσο οι δραστηριότητες του δαίμονα να παραπέμπουν στην βρεφική ηλικία. Η επικρατέστερη θεωρία

¹⁰⁹ Dasen 1993, 76. Michailidis 1963-4, 70-3. Στην Βίβλο των Νεκρών αναφέρεται αποσπασματικά πως προστατεύει την καρδιά του νεκρού, αποτρέπει με την βοήθεια της Νηίθ την σήψη του σώματος και φυλά τις πύλες των Ηλυσιών Πεδίων. Στα ελληνορωμαϊκά χρόνια συνδέεται με την ονειρομαντεία.

¹¹⁰ Charvat 1980, 46.

¹¹¹ Αποστολά 2015, 160.

¹¹² Bunson 2002, 70. Ertman 1907, 227. Συχνά απεικονίζεται με ασπίδα και ξίφος ενώ χαρακτηριστικές είναι η ποικίλες αναπαραστάσεις του στο ξύλινο άρμα του Τουταγχαμών μέσω των οποίων τονίζεται ο θηριομορφικός του χαρακτήρας.

¹¹³ Romano 1980, 43. 1989 Τομ. I, 58-122. Τομ. II, 94-9, 172. Τα άνω άκρα του πλέον ακουμπούν στους γοφούς, τους μηρούς ή το στομάχι του ενώ διατηρείται η προτεταμένη κοιλιά του.

υποστηρίζει πως ο Μπες αποδίδεται ως νάνος γιατί συνδέεται με τον νανισμό¹¹⁴. Λόγω των λιγοστών δυνατοτήτων αντιμετώπισης των προβλημάτων της κύησης, ελάχιστα από τα βρέφη που γεννιόνταν με νανισμό δύναντο να επιβιώσουν. Τα βρέφη που επιβίωναν αποτελούσαν εξαιρέσεις που στους κατοίκους της χώρας του Νείλου φάνταζαν δείγματα θεϊκής εύνοιας. Η απεικόνιση του Μπες σε σκηνές που σχετίζονται με τον τοκετό εκτιμάται πως τονίζονταν από την χαρισματική του φύση και ήταν ο πλέον κατάλληλος ώστε να αποκρούσει τους κινδύνους του τοκετού¹¹⁵.

Στον πάπυρο Brooklyn ο Μπες συσχετίζεται με τον Άμων-Ρα ως προστάτης της γέννησης και έπειτα ως φύλακας εγγυητής της αναγέννησης του θεού στον κάτω κόσμο¹¹⁶. Παράλληλα συνδέεται με τον θεό του αέρα ονόματι Σου, καθιστώντας τον φύλακα της ζωτικής αναπνοής¹¹⁷. Ειδώλιά του επίσης απεικονίζονται στον επί βασιλείας Αμενχοτέπ III τάφο του Surer (TT 48)¹¹⁸. Την ίδια περίοδο απεικονίζεται συχνά με μουσικά όργανα όπως ο διάυλος, η λύρα ή τα κρουστά. Ο έμμεσος συσχετισμός του με την μουσική προκύπτει από την χρήση μουσικής κατά την διάρκεια του τοκετού με σκοπό την απόκρουση των κακόβουλων δυνάμεων¹¹⁹. Την 26^η δυναστεία εμφανίζεται στις Στήλες του Ώρου επί των Κροκοδείλων, έχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο καθώς η μορφή του Ώρου επιστέφεται από την μορφή του Μπες¹²⁰. Παράλληλα, υπογραμμίζονται οι ηλιακές του προεκτάσεις και οι θεραπευτικές του ιδιότητες βάσει χρήσης των στηλών¹²¹. Η δύναμη των αποτρεπτικών κειμένων και της εικόνας των στηλών μεταφερόταν στους πιστούς μέσω του νερού με το οποίο περιέχεαν την στήλη και έπειτα κατανάλωναν ώστε να απορροφήσουν τις ιδιότητές του. Το μοτίβο του Ώρου επί των Κροκοδείλων συμβόλιζε την νίκη του θεού ενάντια στον σκορπιό και τα ερπετά που λειτουργούσαν ως εκφάνσεις του Σεθ ενώ παράλληλα μαρτυράται μια βαθύτερη σχέση μεταξύ

¹¹⁴ Romano 1989, Τομ. I, 101, 111.

¹¹⁵ Dasen 1993, 254-8.

¹¹⁶ Dasen 1993, 75-6. Michailidis 1963-4, 53-93. Szpakowska 2010, 36. Altenmüller 1975, 721. Από αυτές τις ιδιότητες ενδέχεται να προκύπτει και ο συσχετισμός του με την μουσική που θεωρείται μέσο αποτροπής των κακών δυνάμεων και ο προφυλακτικός του ρόλος κατά την διάρκεια του ύπνου. Αναφορικά με την πολεμική του ιδιότητα, τα λεοντόμορφα χαρακτηριστικά του Μπες παραπέμπουν στον Άμων Ρα ενώ ο νανόμορφος κορμός του παραπέμπει στην ανάμειξή του στις διαδικασίες του τοκετού.

¹¹⁷ Cristea 2016, 40.

¹¹⁸ Salland 2015, 197-8. Στην τοιχογραφία αναπαρίσταται ο κάτοχος του τάφου που παρουσιάζει στον ένθρονο βασιλιά αντικείμενα προερχόμενα από βασιλικά εργαστήρια, ανάμεσά τους 2 ειδώλια του Μπες, 2 της Ταουρέτ και 2 λιονταριών.

¹¹⁹ Wilson 1975, 80. Dasen 1993, 77-8. Michailidis 1963-4, 69.

¹²⁰ Αποστολά 2015, 145. Οι Στήλες αυτές εμφανίζονται την περίοδο του Νέου Βασιλείου και συγκεκριμένα την 19^η δυναστεία ενώ η μορφή του Μπες μαρτυράται στις στήλες από την 26^η δυναστεία.

¹²¹ Ritner 1989, 103-6. Wilson 1975, 81. Οι Στήλες χρησιμοποιούντο για την θεραπεία τραυμάτων από σκορπιούς, ερπετά, λιοντάρια ή άλλα επικίνδυνα ζώα που απειλούσαν την καθημερινή ζωή των Αιγυπτίων. Χρησιμοποιούνταν κατά βάση ως μέσα αποτροπής των γενικών κινδύνων της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής και από την 26^η δυναστεία η μορφή του Μπες είναι η αμέσως επόμενη σημαίνουσα μετά τον Ώρο.

Ωρου και Μπες¹²². Στην Ύστερη περίοδο σχετίζεται με το σείστρο, το ιερό όργανο της Αθώρ που απέτρεπε την θλίψη και την μανία και κατ' επέκταση συνδέθηκε με την γυναικεία σεξουαλικότητα¹²³.

1.2.2 Εικονογραφική εξέλιξη

Στην περίοδο του Παλαιού Βασιλείου οι αναπαραστάσεις του Μπες είναι σπάνιες και σχετικά αμφίβολες. Οι μόνες μορφές που παραπέμπουν στον δαίμονα είναι μια ανάγλυφη μορφή από τον πυραμιδικό ναό του φαράω Σαχουρέ της 5^{ης} δυναστείας και ένα αγαλματίδιο προερχόμενο από τον ναό του Νεφερικαρέ¹²⁴. Και οι δύο μορφές εμφανίζουν εικονογραφικά στοιχεία όπως τα αυτιά αιλουροειδούς, την χαίτη και την προτεταμένη κοιλιά, τα οποία θα αποτελέσουν εν συνεχεία τα βασικά γνωρίσματα του δαίμονα. Από την 1^η Ενδιάμεση περίοδο σώζεται ένα σχηματικό περίαπτο από τάφο στο Qau στο οποίο απεικονίζεται μια μορφή με λυγισμένα πόδια και εκτιμάται πως κρατά στα χέρια φίδια¹²⁵.

Στα μαγικά εγχειρίδια του Μέσου Βασιλείου εμφανίζεται ο όρος *ḥꜥ* που συνοδεύει μια μορφή με κεφάλι λιονταριού που κρατά φίδια και παραπέμπει σε προγενέστερη απεικόνιση του Μπες¹²⁶. Ο όρος *ḥꜥ* εμφανίζεται επίσης στο 28^ο κεφάλαιο της Βίβλου των Νεκρών του Νέου Βασιλείου και η μετάφρασή του σχετίζεται με τον πολεμιστή ή αυτόν που μάχεται, ένα γνώρισμα που συνάδει με την προγενέστερη απεικόνιση του Μπες στα εγχειρίδια και σε πολεμικό εξοπλισμό του Νέου Βασιλείου¹²⁷. Επί Χατσεψούτ και Τούθμωσι III ο δαίμονας αποκτά νέα εικονογραφικά στοιχεία όπως το στέμμα και την εκ νέου προεξέχουσα κοιλιά ενώ επί Αμεχνοτέπ II αποδίδεται με περίζωμα και κοσμήματα, το σώμα του είναι περισσότερο ευτραφές, τα πόδια του λυγίζουν και δεν κραδαίνει φίδια. Απεικονίζεται σε ξύλινα προσκέφαλα που σχετίζονται με την γυναίκα, τον θηλασμό τον χορό και την μουσική¹²⁸. Η τελευταία πτυχή του θεού εκφράζεται με το όνομα *h3ti* το οποίο φέρει ως πνεύμα της μουσικής και του χορού, υποταγμένο στην Αθώρ¹²⁹. Την ίδια περίοδο εμφανίζεται ο θηλυκός τύπος του Μπες, η Μπέσετ, η οποία απεικονίζεται ομοίως σε μαγικά εγχειρίδια, περίαπτα και

¹²² Αποστολά 2015, 146.

¹²³ Romano 1989, Τομ I, 177-8. Charvat 1980, 49. Στα ρωμαϊκά χρόνια αποτελεί τον θεό των απολαύσεων και τον δαίμονα του κάτω κόσμου. Η αλλαγή αυτή της φύσης του θεού δεν δύναται να αιτιολογηθεί, όπως συμβαίνει και με την προέλευση του νέου χαρακτήρα του.

¹²⁴ Αποστολά 2015, 136.

¹²⁵ Αποστολά 2015, 136.

¹²⁶ Dasen 1993, 58. Altenmüller 1965. Σε μαγικό εγχειρίδιο του Μέσου Βασιλείου η μορφή του συνδέεται με επιγραφή που τον ταυτίζει με τον πολεμιστή *ḥꜥ*.

¹²⁷ Szpakowska 2010, 37-8. Παράλληλα, στο Μέσο Βασίλειο απεικονίζεται επιπλέον σε περίαπτα, ξύλινα κιβώτια και αγγεία από φαγεντιανή ή στεατίτη.

¹²⁸ Cristea 2016, 38.

¹²⁹ Charvat 1980, 46.

αγαλματίδια¹³⁰. Φέρει όμοια χαρακτηριστικά με τον Μπες αλλά συνήθως αποδίδεται απουσία ουράς, με ενωμένα τα πόδια και περισσότερα κοσμήματα. Επίσης κρατά φίδια, λαγούς ή σαύρες και θεωρείται σύντροφος ή μητέρα του Μπες¹³¹.

Επί Αμεχνοτέπ III ο Μπες απεικονίζεται σε προφίλ να κρούει τύμπανα, να χορεύει ή να μεταφέρει αγγεία και συνδέεται με την δημιουργία της μουσικής¹³². Η σύνδεσή του με την μουσική προκύπτει από την θεωρία πως μέσω του τελετουργικού χορού και της μουσικής απομακρύνονται τα κακά πνεύματα¹³³. Παράλληλα, ενισχύεται ο κοινωνικός ρόλος του καθώς η μορφή του απαντάται σε περιάπτα από φαγεντιανή και στεατίτη, με την πλειονότητά τους να χρονολογείται την 18^η δυναστεία. Η μορφή του κοσμεί επιπλέον αντικείμενα καθημερινής χρήσης και αγγεία από λίθο ή φαγεντιανή που περιείχαν αλοιφές για τα μάτια ενώ παράλληλα εντοπίζονται αγγεία με την πλαστική απόδοση του δαίμονα¹³⁴.

Στην περίοδο του Ραμσή σώζονται σκαραβαίοι από στεατίτη ή φαγεντιανή με αναπαραστάσεις του Μπες στους οποίους συχνά ο δαίμονας πλαισιώνεται από μορφές πιθήκων ή αιχμαλώτων. Την ίδια περίοδο διακρίνεται ο συχνός συσχετισμός του με την ιπποποτάμια θεά Ταουρέτ ως αμφοτέρως θεότητες που σχετίζονται με την γέννηση¹³⁵. Παράλληλα, απεικονίζεται σε αυτόνομα ή προσαρμοζόμενα σε στύλους αγαλματίδια από φαγεντιανή ή χαλκό που αποτελούσαν μέρος της επίπλωσης που σχετιζόταν με τον τοκετό¹³⁶. Η Cristea υποστηρίζει πως επειδή ο Μπες εμπλέκεται με μαγικές τελετουργίες που εκφράζονται μέσω του λόγου ενδέχεται τόσο ο ίδιος όσο και η Ταουρέτ να αποδίδονται για τον λόγο αυτόν σε προσκέφαλα κρεβατιών για ζωντανούς και νεκρούς¹³⁷. Έπειτα, στην 3^η Μεταβατική Περίοδο, η πλειονότητα των απεικονίσεών του απαντάται στα φυλαχτά όπου αποδίδεται μεμονωμένα το κεφάλι του σε διογκωμένη μορφή φέροντας στόμα με κοφτερά δόντια και προεξέχουσα γλώσσα¹³⁸.

¹³⁰ Dasen 1993, 60. Altenmüller 1965, 38. Romano 1989, Τομ. II, 37-9. Weingarten 2015, 186-7.

¹³¹ Αποστολά 2015, 137. Χαρακτηριστική είναι η απεικόνισή της σε εγχειρίδιο από τάφο της 12^{ης} δυναστείας από το Ραμεσσείο των Θηβών όπου αποδίδεται ανάμεσα σε άλλες υβριδικές θεότητες, παρουσία Μπες.

¹³² Cristea 2016, 39.

¹³³ Andrews 1994, 40.

¹³⁴ Αποστολά 2015, 141, 158. Sparks 2016, 250-1. Στα συγκεκριμένα αγγεία απεικονίζονται ισχυρές προστατευτικές μορφές όπου ενισχύουν την θεραπευτική ιδιότητα του περιεχομένου. Δεν γνωρίζουμε εάν όλα τα αγγεία σχετίζονται με τελετουργικές χρήσεις ωστόσο η πλειονότητά τους εντοπίζεται σε ταφικά σύνολα ενώ πολλά φέρουν ενδείξεις εσκεμμένης καταστροφής ή ένδειξη δευτέρας χρήσης.

¹³⁵ Cristea 2016, 42. Στο πρόσθιο τμήμα των οικιών της Αμάρνα που προφανώς σχετιζόταν με τον τοκετό, απαντώνται τοιχογραφίες με σκηνές γέννησης στις οποίες παρίστανται ο Μπες και η Ταουρέτ, κρατώντας το σύμβολο της προστασίας.

¹³⁶ Αποστολά 2015, 157-8. Ιδιαίτερη είναι η ποικιλομορφία στις στάσεις του δαίμονα καθώς απεικονίζεται κρατώντας τετράποδα ζώα, θηλάζοντας μια μικρότερη μορφή ενώ σε άλλες περιπτώσεις στέκεται στους ώμους μιας γυναίκας.

¹³⁷ Knight 1915, 41. Cristea 2016, 42. Κατά την αιγυπτιακή θρησκεία ο Μπες είναι σύντροφος της Ταουρέτ και συχνά απεικονίζεται να χορεύει, να κρατά λύρα ή να βρίσκεται ανάμεσα σε δύο Ταουρέτ.

¹³⁸ Andrews 1994, 40. Romano 1989 Τομ. I, 138, II, 206.

Μεταγενέστερα απεικονίζεται σε ανάγλυφα από τα *mammisis*¹³⁹ στα οποία αναπαρίστανται γεννήσεις ηγεμόνων και θεών¹⁴⁰.

Η πλειονότητα των τεχνέργων με απεικονίσεις του Μπες εντοπίζεται σε βασιλικούς τάφους αξιωματούχων και των οικογενειών τους αλλά και σε ταφές κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, σε ανακτορικά συγκροτήματα, επαύλεις και απλές οικίες¹⁴¹. Παράλληλα, απαντάται σε τοιχογραφικούς διακόσμους οικιών και σε ναούς της Αθώρ. Στο Νέο Βασίλειο και την 3^η Ενδιάμεση Περίοδο οι απεικονίσεις του παύουν να έχουν όμοια συχνότητα στα ανακτορικά συγκροτήματα, τις επαύλεις και τους πλούσια κτερισμένους τάφους ενώ απεικονίζεται ως επί το πλείστον σε φυλακτά φαγεντιανής προερχόμενα από ταφικά ή οικιστικά σύνολα, έχοντας πλέον μεγαλύτερη απήχηση στα κατώτερα λαϊκά στρώματα της Αιγύπτου¹⁴².

Από το Μέσο Βασίλειο έως και τα ρωμαϊκά χρόνια επιβιώνει ένας ιδιαίτερος τύπος αγγείου της αιγυπτιακής κεραμικής που ονομάζεται *Bes Jug* και απεικονίζεται ο θεός Μπες στο σώμα του αγγείου. Η χρήση του δεν δύναται να διευκρινιστεί ενώ η υιοθέτηση του συγκεκριμένου σχήματος ενδέχεται να προέρχεται από την Ασία καθώς όμοιοι τύποι σώζονται σε Παλαιστίνη, Συρία και Ανατολία¹⁴³. Η παραγωγή του συγκεκριμένου τύπου αγγείου συνεχίζεται έως και τα ρωμαϊκά χρόνια όπου και σημειώνεται μείωση της παραγωγής του και θεωρείται πως η τελετουργική αξία των αγγείων παίρνει την θέση της έως τότε πρακτικής ιδιότητάς τους¹⁴⁴.

¹³⁹ Bunson 2002, 225.

¹⁴⁰ Cristea 2016, 40.

¹⁴¹ Romano 1989, Τομ II, 114-7.

¹⁴² Andrews 1994, 30-40. Η χρήση των φυλακτών ήταν η πλέον διαδεδομένη μορφή μαγείας στην Αίγυπτο. Τα φυλακτά ήταν αφιερωμένα στον δαίμονα και προστάτευαν την μητέρα και το νεογνό κατά την διάρκεια της κύησης και του τοκετού.

¹⁴³ Charvat 1980, 47.

¹⁴⁴ Charvat 1980, 50.

Κεφάλαιο 2^ο: Υβριδικές θεότητες στην Κρήτη

2.1 Μινωικός Δαίμων

Την 2^η χιλιετία π.Χ. εντοπίζονται τέχνηρα με παραλλαγμένη την μορφή της θεάς Ταουρέτ στην Κρήτη. Η μορφή αυτή φέρει παραπλήσια ανατομικά γνωρίσματα με αυτά της θεάς της Αιγύπτου, στην οποία ο Evans έδωσε συμβατικά την ονομασία μινωικός δαίμονας. Ο μινωικός δαίμων αποτελεί συνηθισμένο μοτίβο στην σφραγιστική τέχνη έως και το τέλος της εποχής του χαλκού στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα¹⁴⁵. Η διάκρισή του παραμένει πάντοτε σαφής και η απεικόνισή του σταδιακά περιλαμβάνει επιπλέον θεματολογικά και ερμηνευτικά στοιχεία. Απεικονίζεται σε σκηνές σπονδής, κυνηγιού και θυσιών ενώ αρκετά συχνός είναι ο ρόλος του συνοδού κυρίως γυναικείων αλλά και ανδρικών μορφών. Στα τέλη της ΥΜ-ΥΕ ΙΙΙ ο δαίμονας παύει να χρησιμοποιείται στην μινωική σφραγιστική, ωστόσο επιβιώνει εικονογραφικά στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Ο μινωικός δαίμων στην Κρήτη διακατέχεται από έντονη πνευματική φόρτιση ενώ υιοθετήθηκε απλά η μορφή του και όχι οι λειτουργίες που είχε στην Αίγυπτο¹⁴⁶. Εκτιμάται πως επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την διοίκηση, την οικονομία και το εμπόριο, εφόσον απεικονίζεται σε σφραγίσματα και φυλακτά της περιόδου¹⁴⁷. Η θρησκευτική του σημασία καθίσταται σαφής αν αναλογιστούμε ότι στις περισσότερες σκηνές συνοδεύεται από λατρευτικά σύμβολα ενώ το πλαίσιο στο οποίο εγκιβωτίζεται παραπέμπει σε εξαγνιστικές τελετές¹⁴⁸. Ακόμα και αν η εμφάνισή του σε Αίγυπτο και Κρήτη ήταν αποτρεπτική, δεν έφερε αρνητικό πρόσημο ούτε είχε κακόβουλες προθέσεις.

Στην ΜΜ ΙΙ περίοδο εμφανίζονται στην Κρήτη εξωτικά εικονογραφικά μοτίβα όπως ο γρύπας, η σφίγγα, ο δράκος και ο μινωικός δαίμων, τα οποία παρουσιάζονται ως επί το πλείστον σε σφραγίσματα και αποτελούν κυρίως απομονωμένες εικόνες που τα πρώτα χρόνια δεν

¹⁴⁵ Crouwel 1970, 27. Αναφορικά με την ονομασία της στην μινωική Κρήτη εκτιμάται πως από τις πινακίδες γραμμικής Β' προκύπτουν δύο πιθανές ονομασίες της. Αρχικά είχε προταθεί η σύνδεση του μινωικού δαίμονα με την λέξη *dipsioi* από τις πινακίδες γραμμικής Β' της Πύλου, η οποία και απορρίφθηκε. Μετέπειτα θεωρήθηκε πως η λέξη *amphiquoloi* που απαντάται σε πινακίδες γραμμικής Β' της Πύλου συνδέεται με τον μινωικό δαίμονα και πως η μετάφρασή της ταυτίζεται με τους υπηρέτες ή τους παρευρισκόμενους. Η λέξη αυτή αναφέρεται στις πινακίδες μαζί με προσφορές από λάδι σε αυτόνομες θεότητες ή ομάδες που θεωρούνται θεϊκά όντα και όμοια λέξη με περιεχόμενο εντοπίζεται σε δύο ακόμα πινακίδες από την Πύλο (Aa 804 και Ad 690) που αναφέρονται σε ομάδες γυναικείων θεοτήτων. Ωστόσο, η λέξη αυτή δεν εντοπίζεται σε πινακίδες από την Κρήτη και θεωρείται πως αποτέλεσε διαφορετική ονομασία όταν μεταφέρθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα –εάν θεωρήσουμε πως η λέξη αυτή ανταποκρίνεται στην ονομασία του μινωικού δαίμονα.

¹⁴⁶ Zouzoula 2007, 40.

¹⁴⁷ Τα σφραγίσματα ήταν το μέσο με το οποίο εξασφάλιζαν την ασφάλεια και την προστασία των προϊόντων που ανταλλάσσονταν.

¹⁴⁸ Marinatos 2017, 234-6.

εγκολπώνονταν στο μινωικό εικονογραφικό περιβάλλον¹⁴⁹. Οι δαίμονες συγκαταλέγονται στα υβριδικά όντα και αποτελούν διαμεσολαβητές μεταξύ ανθρώπων και θεών¹⁵⁰. Λαμβάνουν μέρος στις λατρευτικές τελετές και λειτουργούν ως υπηρέτες που αποσκοπούν στην ορθή τέλεση των λατρευτικών τελετουργιών. Πιο συγκεκριμένα, είναι οι μεσάζοντες ανάμεσα στους θεούς και τους θνητούς και οι συντονιστές των τελετουργιών και η ονομασία τους δεν παραπέμπει σε κάτι αρνητικό, όπως συμβαίνει στην σύγχρονη εποχή¹⁵¹.

Ο μινωικός δαίμονας απεικονίζεται κυρίως σε σφραγίσματα, σφραγίδες και σφραγιστικά δαχτυλίδια ενώ εμφανίζεται σπανιότερα σε τέχνηρα από ελεφαντόδοντο και υαλόμαζα¹⁵². Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, τα μιξογενή παίρνουν μέρος σε σύνθετες σκηνές, διακρίνεται η ιδιέταιρη λειτουργία τους και αποκτούν συγκεκριμένο ρόλο στην εικονογραφία¹⁵³. Συγκεκριμένα, η Ταουρέτ κατείχε περίοπτη θέση στα προστατευτικά φυλαχτά της Αιγύπτου και αρκετά γρήγορα η εικόνα της μεταφέρθηκε στην Κρήτη και μεταποιήθηκε ώστε να ταιριάζει στην μινωική εικονογραφία και ιδεολογία. Στην Κρήτη ακολουθεί μια εξελικτική πορεία με κύριο γνώμονα την αφομοίωσή του στο μινωικό εικονογραφικό πρίσμα και στην συνέχεια η εμφάνισή του εξασθενεί παράλληλα με την τέχνη της χαρακτηριστικής, ενώ η απεικόνισή του διατηρείται στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο σε μικρότερο βαθμό¹⁵⁴.

Ο Blakolmer αναφέρει ότι η πλήρως εκμινωισμένη μορφή του μινωικού δαίμονα επετεύχθη στην Κρήτη την ΥΜ Ι περίοδο¹⁵⁵. Μετέπειτα, αποκτά μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων, διατηρώντας παράλληλα τον εξαγνιστικό του ρόλο¹⁵⁶. Ένας βασικός λόγος που τον κάνει μοναδικό είναι το γεγονός ότι φέρει την μορφή ενός δυνατού ζώου χωρίς ωστόσο να επιτίθεται. Επιπλέον, θεωρείται πως αποτέλεσε μια μορφή που ποτέ δεν πήρε κίνηση στην εικονογραφία. Αντιθέτως, έμεινε στατική υπογραμμίζοντας με τον τρόπο αυτό την εξωτική πρωταρχική της ταυτότητα¹⁵⁷.

¹⁴⁹ Weingarten 1991β, 6-8.

¹⁵⁰ Αποστολά 2015, 114-5.

¹⁵¹ Marinatos 1993, 199-200.

¹⁵² Krzyszkowska 2005, 767-75.

¹⁵³ Evans 1935, 431, 441-5. Marinatos 1993, 196. Σύμφωνα με την Marinatos, τα μιξογενή όντα λειτουργούν ως φύλακες των θεοτήτων και υπηρετούν τους θεούς. Ορίζονται ως μορφές με ανθρώπινα και ζωομορφικά χαρακτηριστικά και αποτελούν μεσάζοντες ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους. Συχνά παίρνουν μέρος σε τελετές και η δύναμή τους αντλείται από τους θεούς ή την μαγεία. Ο μινωικός δαίμων βρίσκεται πάντοτε σε σκηνές λατρείας και σε όλες του τις απεικονίσεις συνδέεται με μια θεότητα ή εκπροσωπεί την άσκηση λατρείας. Οι ιδιότητές του είναι ποικίλες, ενώ πάντοτε λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ θεών και θνητών.

¹⁵⁴ Evans 1935, 431. Η μορφή του μινωικού δαίμονα ταυτίζεται με την αντίστοιχη μορφή της Ταουρέτ στην Αίγυπτο, της οποίας φέρει αρκετά γνωρίσματα με τρόπο παραλλαγμένο. Η Ταουρέτ στην Αίγυπτο ήταν γνωστή τέσσερις αιώνες πριν η μορφή της αρχίσει να αποδίδεται σε τέχνηρα της μινωικής Κρήτης.

¹⁵⁵ Kuch 2017, 50.

¹⁵⁶ Blakolmer 2015β, 205.

¹⁵⁷ Kuch 2017, 52.

Από τις πινακίδες γραμμικής Β' προκύπτουν δύο πιθανές ονομασίες της Ταουρέτ από την χρονική στιγμή όπου μεταφέρθηκε στον μινωικό κόσμο. Αρχικά είχε προταθεί η σύνδεση του μινωικού δαίμονα με την λέξη *dipsioi* από τις πινακίδες γραμμικής Β' της Πύλου, η οποία και απορρίφθηκε. Μετέπειτα θεωρήθηκε πως η λέξη *amphiquoloi*, που απαντάται σε πινακίδες γραμμικής Β' της Πύλου, συνδέεται με τον μινωικό δαίμονα και πως η μετάφρασή της ταυτίζεται με τους υπηρέτες ή τους παρευρισκόμενους. Η λέξη αυτή αναφέρεται στις πινακίδες μαζί με προσφορές από λάδι σε αυτόνομες θεότητες ή ομάδες που θεωρούνται θεϊκά όντα και όμοια λέξη ως προς το περιεχόμενό της εντοπίζεται σε δύο ακόμα πινακίδες από την Πύλο (Aa 804 και Ad 690) που αναφέρονται σε ομάδες γυναικείων θεοτήτων. Ωστόσο, η λέξη αυτή δεν εντοπίζεται σε πινακίδες από την Κρήτη και θεωρείται πως αποτέλεσε διαφορετική ονομασία όταν μεταφέρθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα –εάν θεωρήσουμε πως η λέξη αυτή ανταποκρίνεται στην ονομασία του μινωικού δαίμονα¹⁵⁸.

Σύμφωνα με τον Evans, η Ταουρέτ εισήχθη στην Κρήτη και εκμινωίστηκε, δημιουργώντας τον μινωικό δαίμονα¹⁵⁹. Υιοθετήθηκε από τους Μινωίτες και αφομοιώθηκε στην εικονογραφική τους παράδοση. Ο όρος δαίμων αποτέλεσε ένα ζήτημα καθότι στις μέρες μας απαντάται για κάτι αρνητικό. Ωστόσο στην αρχαιότητα, με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε κατώτερης ιεραρχίας θεϊκά όντα που η θέση τους βρίσκεται ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους και δεν σχετίζονται με τη σύγχρονη λέξη που φέρει αρνητικό πρόσημο¹⁶⁰. Σε άλλες περιπτώσεις, ο μινωικός δαίμονας αναφέρεται ως *Ta-urtdemon* ή *Ta-weret-demon*, ονόματα που παραπέμπουν στην αιγυπτιακή θεά Ταουρέτ. Το φύλο του Μινωικού δαίμονα ωστόσο δεν διευκρινίζεται από τους Μινωίτες ούτε δύναται να προσδιοριστεί βάσει των χαρακτηριστικών του. Ενδέχεται να βρισκόταν έξω από τα όρια των ανθρώπινων φύλων ή να αποτελούσαν και τα δύο φύλα ταυτοχρόνως¹⁶¹. Συγκεκριμένα, εκτιμάται πως όταν απεικονίζεται σε σκηνές κυνηγιού ενδέχεται να εκπροσωπούσε το αρσενικό φύλο.

Η Weingarten υποστηρίζει πως η Ταουρέτ μεταφέρθηκε άμεσα από την Αίγυπτο στην Κρήτη την MM IIB περίοδο (συγκεκριμένα το 1750 π.Χ.) καθώς και ότι η εικονογραφική εξέλιξή της σε μινωικός δαίμονας επήλθε από μεταποιήσεις στην εμφάνισή της, τόσο στα μορφολογικά χαρακτηριστικά όσο και στα αντικείμενα που απεικονίζεται να φέρει στην εικονογραφία¹⁶². Εισάγοντάς την, μαρτυράται η προσπάθεια να επανερμηνευτεί η θεότητα μέσα στο μινωικό περιεχόμενο, προσδιορίζοντάς την με διαφορετικές λειτουργίες και εμφανισιακά γνωρίσματα.

¹⁵⁸ Crouwel 1970, 27.

¹⁵⁹ Evans 1935, 430. Marinatos 2009, 25.

¹⁶⁰ Δημητράκης 1964, 4:1737-8, 1741. Με τον όρο δαίμων το όν αυτό θεωρείται αθάνατο.

¹⁶¹ Hitchcock 2009, 99.

¹⁶² Weingarten 2013, 371. 1991, 9. Sambin 1989, 85. Kuch 2017, 44.

Ένα παράδειγμα είναι το γεγονός ότι ο μινωικός δαίμων δεν υιοθέτησε την πρωταρχική ιδιότητα της Ταουρέτ, δηλαδή να προστατεύει τις γυναίκες και τα νεογέννητα στον τοκετό. Αντιθέτως, φαίνεται να έχει δανειστεί αρκετά από τα μορφολογικά της στοιχεία. Οι Μινωίτες δεν εισήγαγαν μια θεότητα χωρίς να ξέρουν ποιά είναι αλλά γνώριζαν την αιγυπτιακή μυθολογία και τις λειτουργίες της Ταουρέτ καθώς φαίνεται πως εστίασαν συνειδητά σε μία από τις ιδιότητές της, στον εξαγνιστικό ρόλο της¹⁶³. Ο Μινωικός δαίμων εμφανίζεται την MM ΠΒ περίοδο και χρονολογικά συμπίπτει με την εμφάνιση των πρώτων ρυτών στην Κρήτη¹⁶⁴, των τελετουργικών αγγείων που υποδηλώνουν τον εξαγνισμό και όπου έκτοτε συνδέονται με τον μινωικό δαίμονα¹⁶⁵. Τα αιγαιακά ρυτά εντοπίζονται σε θρησκευτικά και τελετουργικά στρώματα καθώς και σε αποθηκευτικούς χώρους, χωρίς η χρήση τους να δύναται να εξακριβωθεί καθώς προτείνεται η πολυπρισματική ιδιότητά τους –συμπεριλαμβανομένου της συμβολικής και πρακτικής¹⁶⁶. Κατασκευάζονται από ποικιλία υλικών και απαντώνται σε δύο κύριες ομάδες: τα σχηματικά που αποδίδονται ως ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα ρυτά και τα γεωμετρικά των οποίων τα σχήματά τους παρέπεμπαν σε άλλα αγγεία. Βάσει εύρεσής τους σε στρώματα τελετουργικά και απεικόνισής τους σε σφραγίσματα και σφραγίδες από την Αγία Τριάδα και την Νάξο, προτείνεται η λατρευτική τους ταυτότητα καθώς και η χρήση τους από ιερείς¹⁶⁷.

2.1.1 Ιδιότητες και απεικόνιση

Το πρώτο δείγμα άφιξης της Ταουρέτ στην Κρήτη απαντάται σε έναν αιγυπτιακό ή αιγυπτιώδη σκαραβαίο από λευκό στεατίτη που εντοπίζεται στον θολωτό τάφο Β στον Πλάτανο¹⁶⁸. Ο Ward θεώρησε πως ο σκαραβαίος είναι αιγυπτιακής προέλευσης και χρονολογείται μεταξύ 2100-

¹⁶³ Η Weingarten (1991β, 12) αναφέρει πως πριν εισαχθεί η Ταουρέτ στην Κρήτη υπήρχε μια διαφορετική εικονογραφία που σχετιζόταν με τον εξαγνισμό και συνδύαζε μια αντρική μορφή, στύλους και αγγεία.

¹⁶⁴ Zouzoula 2007, 61.

¹⁶⁵ Blakolmer 2015β, 197. Weingarten 1991β, 10-3. Παράλληλα, ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων θεωρείται πως σηματοδότησε νέες ή παραλλαγμένες εξαγνιστικές τελετές.

¹⁶⁶ Recht 2014, 35-6. Τα ρυτά φέρουν δύο οπές κατά μήκος του σώματός τους για την είσοδο και την έξοδο του υγρού στοιχείου, με την πρώτη να είναι μεγαλύτερης διαμέτρου της δεύτερης που δεν υπερβαίνει τα 5 χιλιοστά. Η δεύτερη οπή στο κάτω μέρος του σώματος του αγγείου παρέπεμπε στην χρήση τους σε τελετουργίες και θεωρήθηκε το βασικό εργαλείο που συνέβαλε στην διεξαγωγή των εξαγνιστικών τελετών. Στον αιγαιακό χώρο τα ρυτά απαντώνται από την ΠΜ II περίοδο (2500 π.Χ.) σε ανακτορικά και οικιστικά περιβάλλοντα στην Κρήτη ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα χρησιμοποιούνται την ΥΕ I περίοδο (1600 π.Χ.). Η χρήση τους παύει στο τέλος της ΥΕ περιόδου. Ωστόσο, η πλειονότητά τους προέρχεται από την Κρήτη ακόμα και την ΥΕ περίοδο ενώ στο σύνολό τους απαντώνται σε οικιστικά και λατρευτικά σύνολα καθώς και σε συνάρτηση με άλλα αγγεία που σχετίζονται με το υγρό στοιχείο.

¹⁶⁷ Recht 2014, 39-48. Επιπλέον, η παρουσία αιγαιακών ζωομορφικών και κωνικών ρυτών πέραν του Αιγαίου σε θέσεις όπως η Αίγυπτος, η Κύπρος, το Λεβάντ, η Μεσοποταμία, η Ανατολία και η Σαρδηνία υποδηλώνει την συμβολική τους αξία.

¹⁶⁸ Benzi 2010, 10. Evans 1935, 439-40. Hitchcock 2009, 98. Kuch 2017, 56. Zouzoula 2007, 101.

2025 π.Χ.¹⁶⁹. Στον συγκεκριμένο σκαραβαίο η θεότητα απεικονίζεται με κεφάλι λέοντα, διογκωμένη κοιλιά, διακριτή ραχιαία απόφυση και με το ένα της χέρι ανυψωμένο¹⁷⁰. Το μοτίβο με το οποίο έκτοτε θα καθιερωθεί είναι αυτό κατά το οποίο φέρει μια σπονδική πρόχου, μέσω της οποίας χύνεται το εξαγνιστικό υγρό με σκοπό την κάθαρση. Αργότερα, έχοντας οι Μινωίτες τροποποιήσει και επαναπροσδιορίσει την θεότητα, αποδίδεται με την μορφή πρόχου και με έντονο το στοιχείο της βλάστησης¹⁷¹. Ωστόσο, φαίνεται πως η Ταουρέτ έφτασε μέσω της Αιγύπτου και όχι από την Συρία ή την Ανατολή καθώς τα αιγυπτιακά στοιχεία της είναι έντονα και δεν εντοπίζονται γνωρίσματα του δαίμονα προερχόμενα από την ανατολική Μεσόγειο¹⁷². Οι Μινωίτες εισήγαγαν και τις δύο εκδοχές της Ταουρέτ, αυτήν με κεφάλι ιπποποτάμου και λιονταριού. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι το μοντέλο με το κεφάλι ιπποποτάμου εισήχθη πρώτο και ακολούθησε το κεφάλι λιονταριού το 1750 π. Χ.¹⁷³. Ωστόσο, στην απεικόνισή της προτιμάται το κεφάλι ιπποπόταμου ενώ το κεφάλι λιονταριού επιβιώνει σε διάφορες παραλλαγές με επιμηκυμένο ρύγχος, παραπέμποντας περισσότερο σε όνο ή κάπρο¹⁷⁴.

Τα πρώτα στάδια εμφάνισης της Ταουρέτ στην μινωική τέχνη εντοπίζονται επίσης σε τρεις MM ΠΒ σφραγίδες στο ανάκτορο της Κνωσού και στο δωμάτιο 25 του ανακτόρου της Φαιστού όπου και αποτυπώνονται τα πρώτα στάδια εξέλιξης της μορφής της (Εικ. 4, 5.1-5.2)¹⁷⁵. Από το 1750 π.Χ. και έπειτα, η Ταουρέτ θεωρείται εκμινωισμένη. Το σφράγισμα από την Κνωσό (HM 202)¹⁷⁶ φέρει αποτύπωμα κυλινδρικής σφραγίδας και δύο ιερογλυφικά στην βάση του. Θεωρείται ότι προέρχεται από τον Αποθέτη των Ιερογλυφικών και αναπαράγει καθαρά τα αιγυπτιακά χαρακτηριστικά της Ταουρέτ που συμπεριλαμβάνουν επιμηκυμένο κεφάλι που παραπέμπει σε ιπποπόταμο, εμφανή κοφτερά δόντια και ραχιαία απόφυση ενώ η βλάστηση αποδίδεται σύμφωνα με την αιγυπτιακή εικονογραφία¹⁷⁷. Φέρει πρησμένη κοιλιά και κρεμαστό στήθος, το δεξί πίσω πόδι της προβάλλει πιο μπροστά από το αριστερό και παραπέμπει στην Ταουρέτ του Μέσου Βασιλείου. Το σφράγισμα χρονολογείται μεταξύ MM

¹⁶⁹ Sambin 1989, 88.

¹⁷⁰ Evans 1935, 439.

¹⁷¹ Evans 1921, 148,200.

¹⁷² Benzi 2010, 10. Sambin 1989, 85-8.

¹⁷³ Weingarten 1991β, 9-10. Zouzoula 2007, 103.

¹⁷⁴ Evans 1935, 433-4. Weingarten 1991β, 10. Το γεγονός ότι αποδίδεται και με τις δύο μορφές της ενισχύει την θεωρία ότι οι Μινωίτες γνώριζαν πως οι ιδιότητές της παρέμεναν ίδιες και με τις δύο απεικονίσεις της.

¹⁷⁵ Zouzoula 2007, 102-3. Kuch 2017. Blakolmer 2015α, 29. Και τα τρία σφραγίσματα χρονολογούνται μεταξύ 1800-1750 π.Χ.

¹⁷⁶ Weingarten 2013, 371, 376. Weingarten 1991β, 6, Εικ.1.

¹⁷⁷ Evans 1935, 432. 1921. 271-5. Gill 1964, 3.

ΠΒ και ΜΜ ΙΙΑ περιόδου και το μινωικό στοιχείο που δεσπόζει δεν είναι άλλο από μια πρόχου με ψηλό λαιμό και λαβή¹⁷⁸.

Τα δύο σφραγίσματα που σώζονται από την Φαιστό προβάλλουν διαφορετικά την εικόνα του μινωικού δαίμονα¹⁷⁹. Το σφράγισμα CMS II.5 321 αποτελεί τμήμα δύο αποτυπωμάτων ωσειδούς σφραγίδας και αποδίδει την θεότητα με κεφάλι που παραπέμπει σε ιπποπόταμο, με ανοιχτό στόμα χωρίς εμφανή δόντια, πρησμένη κοιλιά και στήθος, φέροντας επίσης πρόχου. Ωστόσο η ραχιαία απόφυσή του αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο καθώς ξεκινά από την κορυφή του κεφαλιού και καταλήγει στο ύψος των γλουτών, χωρίς να εφάπτεται στο σώμα. Το σφράγισμα CMS II.5 322¹⁸⁰ φέρει επτά αποτυπώματα από χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι, διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση και ο δαίμων έχει κεφάλι λέοντος, το στόμα του είναι ανοιχτό χωρίς δόντια, φέρει χαίτη, πρησμένη κοιλιά και στήθος που δεν αποδίδεται τόσο τονισμένο όσο στα άλλα δύο σφραγίσματα¹⁸¹. Κρατά την πρόχου με τον αιγυπτιακό τρόπο και φέρει κομψότερη ραχιαία απόφυση με ιδιέταιρη διακόσμηση η οποία καταλήγει στα κάτω άκρα. Το τοπίο γύρω από τον μινωικό δαίμονα παραπέμπει στην μινωική Κρήτη και διακρίνεται πως πλέον απομακρύνεται σταδιακά από τα στοιχεία της Ταουρέτ και εγκιβωτίζεται στα μινωικά εικονογραφικά πρότυπα¹⁸². Σε κάθε περίπτωση, το χαρακτηριστικό αγγείο που κρατά εξακολουθεί να είναι μια σπονδική πρόχους¹⁸³. Αυτό συμβαίνει επειδή υιοθετώντας τον μινωικό δαίμονα αποδόθηκε έμφαση στον καθαρτήριο ρόλο του απεικονίζοντας το υγρό στοιχείο όπου χύνεται από ένα ρυτό¹⁸⁴.

Σε μια άλλη σφραγίδα από τα Μάλια¹⁸⁵ διακρίνεται καλύτερα το στάδιο μετάπλασης και αφομοίωσής της στο μινωικό περιβάλλον. Στην συγκεκριμένη δεν έχει πρησμένη κοιλιά και ίχνος στήθους¹⁸⁶. Αποδίδεται με κεφάλι λιονταριού και κρατά ένα ρυτό από αυγό στρουθοκαμήλου ενώ μια άλλη σφραγίδα από τα Μάλια επίσης απεικονίζει τον μινωικό δαίμονα δίπλα σε έναν πάσσαλο την στιγμή που κρεμά ένα αγγείο και ανατομικά αποδίδεται με μία μόνο θηλή. Εντοπίζεται επομένως μια σταδιακή αφομοίωση του δαίμονα ο οποίος αποκτά νέο σώμα και σχήμα αποσκοπώντας στην ώσμωση του υβριδικού όντος και στην αφομοίωσή του στην μινωική εικονογραφία και παράδοση¹⁸⁷.

¹⁷⁸ Sambin 1989, 90.

¹⁷⁹ Gill 1964, 2. Kuch 2017, 49.

¹⁸⁰ Sambin 1989, 79. Weingarten 1991β, 8.

¹⁸¹ Blakolmer 2015β, 198. 2015α, 30.

¹⁸² Weingarten 1991β, 6-9. 1993, 11-8. 2012. 371-2.

¹⁸³ Gill 1964, 6-7.

¹⁸⁴ Weingarten 1991β, 12.

¹⁸⁵ Weingarten 2012, 376, Σημ. 2.

¹⁸⁶ Blakolmer 2015α, 30. Weingarten 1991β, 12.

¹⁸⁷ Weingarten 1993, 1-18. Evans 1935, 434-5.

Εξίσου σημαντική είναι μια εξαίρεση στην τυπική εικονογραφία η οποία αποτυπώνεται στον λίθινο τρίτονα από τα Μάλια όπου φέρει ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση¹⁸⁸. Τα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά του μινωικού δαίμονα αποδίδονται προσαρμοσμένα στην μινωική εικονογραφία, φέρει πρόχου με διπλό στόμιο και περιχύει το περιεχόμενό της στα ανασηκωμένα χέρια ενός μεγαλύτερου σε κλίμακα μινωικού δαίμονα (Εικ. 7). Η σκηνή αυτή δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με υποψίες ιεραρχίας ένεκα απόδοσης των μινωικών δαιμόνων με διαφορετικό ύψος και στάση¹⁸⁹. Στην Νεοανακτορική περίοδο, η μορφή του μινωικού δαίμονα απαντάται περισσότερο ραδινή, αποκτά την χαρακτηριστική στενή μέση όπως οι υπόλοιπες μορφές της μινωικής εικονογραφίας, τον μινωικό ζωστήρα, το στήθος μικραίνει εκ νέου και η πρόταξη του δεξιού κάτω άκρου περιορίζεται¹⁹⁰. Ειδικότερα, στα τέλη της Νεοανακτορικής περιόδου (YM IB) ο μινωικός δαίμων δεν αποδίδεται πλέον με τα ανατομικά γνωρίσματα της Ταουρέτ ούτε στο ελάχιστο καθότι έχει αφομοιωθεί πλήρως στην μινωική τεχνοτροπία απόδοσης των μορφών¹⁹¹. Παράλληλα, αποδίδονται σε αυτόν περεταίρω ιδιότητες όπως το να προστατεύει άνδρες σε σκηνές κυνηγιού ή να υπηρετεί θεούς και πρόσωπα με εξουσία ενώ στην πρόχου σταδιακά παραλείπεται η λαβή¹⁹².

Στην YM I προκύπτουν νέες ιδιότητες και καθήκοντα του μινωικού δαίμονα που καθιστούν την τυπολογία του πολυπλοκότερη και πιθανώς αντανακλούν στην αναδιοργάνωση και την αυξανόμενη συγκέντρωση και πολυπλοκότητα της νεοανακτορικής κοινωνίας¹⁹³. Εμφανίζεται σε σκηνές κυνηγιού, μιμείται ανθρώπινες καθημερινές συνήθειες ή απεικονίζεται σε ζεύγη, τελεί πομπή προς κάποια θεότητα ή προετοιμάζει θυσία¹⁹⁴. Χαρακτηριστικό ωστόσο είναι πως σπάνια απεικονίζονται σε σκηνές βιαιότητας. Αξιόλογο παράδειγμα αποτελεί ο σφραγιδόλιθος από την Ζάκρο της YM IB περιόδου όπου ο μινωικός δαίμων αποδίδεται ως κυνηγός και λογχίζει έναν ταύρο και σε έναν σφραγιδοκύλινδρο από τον Κακόβατο όπου επιτίθεται σε ανδρική μορφή¹⁹⁵. Πλέον είναι εμφανείς οι τροποποιήσεις που έχει δεχθεί, τόσο στην ανατομία όσο και τις ιδιότητές του. Ωστόσο ο μινωικός δαίμων δεν τελεί ποτέ ο ίδιος θυσίες παρά μόνον αιχμαλωτίζει και μεταφέρει τα ζώα. Μια άλλη αναπαράσταση του μινωικού δαίμονα είναι αυτή όπου υπηρετεί ανδρικές ή γυναικείες μορφές που είτε έχουν κάποια εξουσία ή είναι θεοί¹⁹⁶.

¹⁸⁸ Καρέτσου 2000, 365. Hitchcock 2009, 101. Kuch 2017, 50. Rehak 1995, 217.

¹⁸⁹ Marinatos 1993, 199. Blakolmer 2015α 30, 33. Weingarten 2013, 372.

¹⁹⁰ Rehak 1995, 217.

¹⁹¹ Blakolmer 2015β, 199, Σημ. 1.

¹⁹² Evans 1935, 431, 441-5. Blakolmer 2015β, 199-200.

¹⁹³ Rehak 1995, 215.

¹⁹⁴ Blakolmer 2015α, 31. Weingarten 2013, 374. Rehak 1995, 219-28.

¹⁹⁵ Weingarten 1991β, 14.

¹⁹⁶ Blakolmer 2015β, 200.

Έχοντας αποκτήσει ποικιλομορφία στην απεικόνιση και τις ιδιότητές του, από την ΥΕ ΙΙΑ και έπειτα σταματά να εμφανίζεται στην Κρήτη¹⁹⁷. Στο Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα εντοπίζονται δύο σφραγιδόλιθοι με αναπαράσταση του μινωικού δαίμονα από το Βαφειό της Λακωνίας χρονολογούμενοι την ΥΕ ΙΙΑ και αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα παρουσίας του μινωικού δαίμονα εκτός Κρήτης¹⁹⁸. Ωστόσο, έως ότου πάψει να απεικονίζεται δεν χάνει τον πρωταρχικό του ρόλο, δηλαδή να παρίσταται σε τελετές εξαγνισμού. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο μινωικός δαίμων υιοθετήθηκε και σταδιακά ενσωματώθηκε στην εικονογραφία, χωρίς πλέον να αναπαράγεται υπό το μινωικό πρίσμα¹⁹⁹.

Ο Evans από νωρίς θεώρησε πως ο μινωικός δαίμων αποτελεί επιρροή από την Αίγυπτο καθώς πολλά γνωρίσματα της Ταουρέτ λανθάνουν στην εικονογραφική του απόδοση²⁰⁰. Θεωρείται πως οι Μινωίτες δανείστηκαν τα χαρακτηριστικά της Ταουρέτ τροποποιώντας και επαναπροσδιορίζοντάς την υπό το μινωικό πρίσμα²⁰¹. Εισηγάγαν μεν την θεότητα αυτή από την Αίγυπτο αλλά έδωσαν έμφαση στον ρόλο της ως θεότητα της κάθαρσης και του εξαγνισμού²⁰². Όπως αναφέρει και η Weingarten, η Ταουρέτ στην Αίγυπτο ξεκλειδώνει τα νερά του ωκεανού Νουν για να περάσει ο ηλιακός θεός και εν συνεχεία τα νερά μετατρέπονται σε ύδατα εξαγνισμού²⁰³. Στην Κρήτη, το υγρό στοιχείο της θεότητας αντιπροσωπεύεται από το υγρό που χύνεται από την σπονδική πρόχου. Επανερμήνευσαν λοιπόν την ιδιότητά της να εξαγνίζει το υδάτινο στοιχείο και την μετέτρεψαν σε θεότητα της κάθαρσης στην μινωική θρησκεία²⁰⁴. Η κύρια ιδιότητα του δαίμονα είναι οι σπονδές ενώ στις πρώτες απεικονίσεις του αρκείται η απεικόνιση της μορφής του σε συνάρτηση με τον φυτικό διάκοσμο. Από την ΥΜ Ι περίοδο ο δαίμονας εμφανίζεται επίσης σε περίπλοκες αφηγηματικές συνθέσεις, όπως μαρτυράται από τον τρίτονα των Μαλίων και από σφραγίσματα της περιόδου²⁰⁵.

Η μορφή του δαίμονα που φέρει ρυτό εμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα στα ανακτορικά συγκροτήματα της Κνωσού και της Φαιστού στην ΜΜ ΙΙΒ περίοδο. Οι Μινωίτες, ως φαίνεται, δανείστηκαν την Ταουρέτ αλλά δεν αφομοίωσαν απόλυτα τα αιγυπτιακά στοιχεία της. Αντιθέτως, προσάρμοσαν τον μινωικό δαίμονα στο δικό τους θρησκευτικό αλλά και

¹⁹⁷ Weingarten 2013, 372. Αντίθετα, σε ηπειρωτική Ελλάδα και Αιγαίο η παρουσία του εκλείπει την ΥΕ ΙΙΙΓ.

¹⁹⁸ Kuch 2017, 51.

¹⁹⁹ Rehak 1995, 215. Kuch 2017, 44-5. Μάλιστα, από τους σφραγιδόλιθους του Βαφειού προκύπτει το γεγονός ότι η μορφή του δαίμονα ήταν γνωστή στην ηπειρωτική Ελλάδα πριν την καταστροφή των μινωικών θέσεων.

²⁰⁰ Evans 1935, 431-5.

²⁰¹ Warburton 2013, 124-5.

²⁰² Rehak 1995, 215.

²⁰³ Weingarten 2013, 372

²⁰⁴ Καρέτσου 2000, 153.

²⁰⁵ Blakolmer 2015β, 198-200.

εικονογραφικό πλαίσιο²⁰⁶. Ο μινωικός δαίμονας δεν σχετίζεται με την γονιμότητα και δεν προστατεύει τη γυναίκα και το νεογνό κατά την κύηση και τον τοκετό. Αντιθέτως, η χρήση του στην μινωική θρησκεία είναι καθαρά τελετουργική. Εμφανίζεται ως υπηρέτης στις εξαγνιστικές τελετές και προσφέρει σπονδές κρατώντας ρυτό²⁰⁷. Χαρακτηριστική είναι η κίνηση του μινωικού δαίμονα όπου κρατά κάθετα το ρυτό, έχοντας το ένα χέρι στην λαβή και το άλλο στην βάση του αγγείου²⁰⁸. Κρατώντας με αυτόν τον τρόπο το αγγείο δεν απεικονίζεται η στιγμή που προσφέρει θυσία αλλά υποδηλώνεται η στιγμή πριν την τέλεση της σπονδής²⁰⁹. Άλλες φορές κυνηγάει ζώα ή τα μεταφέρει στον βωμό για θυσία.

Η Hitchcock αναφέρει την θεωρία του Evans σχετικά με την Ταουρέτ. Ο ίδιος υποστήριξε πως επειδή στην Αίγυπτο η Ταουρέτ ήταν θεά της γονιμότητας, δεν αποκλείεται στην Κρήτη να αποτέλεσε σύμβολο για την πρόληψη ή τον τερματισμό της ξηρασίας, από όπου και να απέκτησε τον εξαγνιστικό της χαρακτήρα²¹⁰. Η θεωρία αυτή δείχνει να στέκει αν αναλογιστούμε πως στην Κρήτη, η πράξη έκχυσης μπορεί να θεωρηθεί μια συμβολική εξάπλωση γονιμότητας.

2.1.2 Μινωικός δαίμων εκτός Κρήτης

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, γνωρίζοντας τους συμβολισμούς του δαίμονα στην Κρήτη, διατήρησαν την εικονογραφία του εξακολουθώντας να τον εξελίσσουν έως και την ΥΕ IIIA-Γ²¹¹. Στην ΥΕ IIIB περίοδο, η σφραγιδογλυφία σε σκληρό λίθο εγκαταλείπεται. Ωστόσο, μεταξύ ΥΕ IIIA-B περιόδου ο μινωικός δαίμονας απεικονίζεται σε τοιχογραφίες στην Πύλο και τις Μυκήνες²¹², σε ελεφάντινα τεχνουργήματα ή σε κοσμήματα και ευρήματα με απεικονίσεις του απαντώνται έως και την Κύπρο²¹³. Η παρουσία του εκτιμάται πως συνεχίζεται καθώς ακόμα και αν μειώθηκε η παραγωγή της σφραγιδογλυφίας, οι τεχνίτες των ανακτορικών κέντρων της ηπειρωτικής Ελλάδας επιθυμούσαν να πειραματιστούν με την εικονογραφία του δαίμονα (Εικ. 6)²¹⁴.

²⁰⁶ Η Phillips (2010β, 316) προσθέτει πως οι Μινωίτες δεν εισήγαγαν την ίδια την θεότητα αλλά την συμβολισμό της που πηγάζει από τον εξαγνιστικό της ρόλο και εν συνεχεία η εικόνα της εξελίχθηκε στον αιγαιακό χώρο, πλήρως διαζευγμένη από την αιγυπτιακή εικόνα.

²⁰⁷ Μπάνου 2000, 87.

²⁰⁸ Weingarten 2013, 372. Blakolmer 2015α, 31.

²⁰⁹ Όπως υποστηρίζει και η Gill, η πρόχους απαντάται σε κάθετη μορφή γιατί δεν χύνεται το περιεχόμενό της.

²¹⁰ Hitchcock 2009, 100-1.

²¹¹ Crouwel 1970, 24.

²¹² Crouwel 1970, 25-7.

²¹³ Weingarten 2010β, 95-102.

²¹⁴ Blakolmer 2015α, 30. Rehak 1995, 229.

Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση του μινωικού δαίμονα σε θραύσμα τοιχογραφίας από το ανάκτορο της Πύλου²¹⁵. Στο συγκεκριμένο θραύσμα, που αρχικά θεωρήθηκε ότι απεικονίζεται γυναικεία μορφή, ο δαίμονας αποδίδεται με λευκό χρώμα δέρματος, στέκεται αριστερά, έχοντας το προς τον θεατή αριστερό χέρι λυγισμένο στον αγκώνα και προτάσσει προς τα αριστερά ένα κίτρινου χρώματος μεσοφόρι (Εικ.9.1-9.3)²¹⁶. Το άνω άκρο της μορφής παραπέμπει σε πέλμα ζώου και η κίτρινη χρωστική ουσία δεν δύναται να εξακριβωθεί εάν αντιπροσωπεύει ένδυμα ή υποδηλώνει το χρυσό χρώμα ενός ρυτού. Σύμφωνα με θεωρίες, το κίτρινο ίχνος είναι μέρος του ρυτού που φέρει, το οποίο ίσως υποδηλώνει μια ιερατική πομπή, και υποβαστάζεται από το άνω άκρο της μορφής το οποίο παραπέμπει σε πόδι ζώου και συνηγορεί υπέρ της ταύτισής της με τον μινωικό δαίμονα.

Στις Μυκήνες επίσης, πέρα από μια λίθινη μήτρα, σώζεται θραύσμα τοιχογραφίας από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, όπου απεικονίζεται ο μινωικός δαίμονας αρκετά παραλλαγμένος σε σύγκριση με τα πρωταρχικά του ανατομικά γνωρίσματα²¹⁷. Αντί για κεφάλι λέοντος στην τοιχογραφία των Μυκηνών αποδίδεται με κεφάλι όνου και πλατιά αυτιά, έχοντας την ίδια λευκή απόχρωση δέρματος με τον μινωικό δαίμονα από το θραύσμα της Πύλου²¹⁸.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί επίσης το χρυσό δαχτυλίδι από την Τίρυνθα όπου χρονολογείται τον 15^ο αι. π.Χ. Στη θρησκευτική σκηνή του δαχτυλιδιού απεικονίζεται από τα αριστερά προς τα δεξιά μια πομπή μινωικών δαιμόνων και η ένθρονη Πότνια όπου πατά σε υποπόδιο²¹⁹. Πίσω της υπάρχει πιθανότατα ένα γεράκι και μπροστά της ένα θυμιατήρι. Τέσσερις δαίμονες με σώμα λιονταριού συμβολίζουν τους ακόλουθους της θεάς της βλάστησης και της φύσης και πλησιάζουν κρατώντας σπονδικές πρόχους με μεγάλο σώμα, ψηλό λαιμό και προχοή²²⁰. Από την παράσταση διαπιστώνουμε ότι η Πότνια είναι η κυρίαρχη μυκηναϊκή θεότητα, στην οποία οι Μυκηναίοι πρόσφεραν αρωματικά έλαια, μέλι ή άλλα αγαθά. Επιπλέον, η σκηνή που απεικονίζεται στο δαχτυλίδι αντικατοπτρίζει ενδεχομένως μια συμβολική τελετή όπου λάμβανε χώρα σε ορισμένη εποχή του έτους, παρουσία μινωικού δαίμονα, ενώ δεν αποκλείεται ο συμβολισμός της σκηνής να σχετίζεται επιπροσθέτως με την ευφορία και την γονιμότητα της γης²²¹. Από την ΥΕ ΙΙΒ και έπειτα, ο δαίμονας απεικονίζεται σχεδόν σε όλα τα μεγάλα κέντρα άσκησης εξουσίας όπως αυτά της Πύλου, των Μυκηνών, της Τίρυνθας και της Θήβας,

²¹⁵ Gill 1970, 404. Θεωρείται επίσης πως είναι ο μινωικός δαίμονας λόγω της ανατομικής του ανωμαλίας στη περιοχή της μέσης και της απόχρωσης του δέρματος.

²¹⁶ Boloti 2016, 505-8. Blakolmer 2015β, 201. Dickinson 2003, 405.

²¹⁷ Rehak 1995, 220. Evans 1935, 432. Dickinson 2003, 240.

²¹⁸ Blakolmer 2015β, 203. Benzi 2010, 13.

²¹⁹ Crouwel 1970, 28. Η σκηνή εκτυλίσσεται σε επίσημο χώρο, όπως υποδηλώνεται από την ζωφόρο όπου αποδίδεται στο κάτω μέρος του δαχτυλιδιού η οποία παραπέμπει σε τοιχογραφικό διάκοσμο επίσημου κτηρίου.

²²⁰ Blakolmer 2015α, 32.

²²¹ Βασιλικού 1995, 137-8.

υποδηλώνοντας την αυξημένη του συνάφεια με την ανακτορική ιδεολογία. Μια διαφορετική απόδοση του μινωικού δαίμονα σώζεται σε ΥΕ ΠΙΒ2 στρώμα από το ανάκτορο της Πύλου, όπου ο δαίμονας απεικονίζεται σε ελεφάντινη ένθετη πλάκα και δεν κρατά πλέον ρυτό²²².

Η μορφή του μινωικού δαίμονα αποδίδεται επίσης σε θραύσμα κωδωνόσχημου κρατήρα από την Φυλακωπή της Μήλου που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών²²³. Το αγγείο ανήκει στον μυκηναϊκό Εικονιστικό Ρυθμό και ο δαίμονας αποδίδεται με δύσμορφο και βαρύ σώμα, δυσανάλογα μεγάλα πέλματα και χονδροειδή άκρα. Φέρει ραχιαία απόφυση με δύο διακριτά μέλη και στέκεται όρθιος στα πίσω πόδια με το ένα να προτάσσεται πιο μπροστά από το άλλο, σύμφωνα με το αιγυπτιακό πρότυπο. Το συγκεκριμένο ον θεωρείται πως είναι ο μινωικός δαίμων και αποτελεί την μοναδική απεικόνισή του σε αγγείο καθώς παράλληλα συγκαταλέγεται στα δύο μοναδικά ευρήματά του που απαντώνται στον αιγαιακό χώρο²²⁴. Χαρακτηριστικός είναι επιπλέον ο σφραγιδοκύλινδρος από το Κακόβατο της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου στον οποίο ο μινωικός δαίμων παλεύει με ένα λιοντάρι, του οποίου υπερσχύει. Στο συγκεκριμένο σφράγισμα ο καλλιτέχνης συνδυάζει δύο σημαντικές αφηγηματικές σκηνές. Ο μινωικός δαίμων αποδίδεται στην καθιερωμένη στάση, κατά την οποία κρατά ρυτό, ενώ παράλληλα η μάχη του δαίμονα με το λιοντάρι παραπέμπει στην ανδρική μορφή που παλεύει με άγριο ζώο²²⁵.

Μέσω της εικονογραφίας του μινωικού δαίμονα μαρτυράται η πολυλειτουργική χρήση και απεικόνιση του μιζογενούς όντος στον μινωικό και μυκηναϊκό κόσμο. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο μινωικός δαίμων καθίσταται μέρος της ανακτορικής εικονογραφίας, απεικονιζόμενος στα σημαίνοντα ανακτορικά κέντρα. Επιπλέον, φαίνεται πως η εικονογραφία του επιβιώνει και συνεχίζεται χωρίς την απαραίτητη παρουσία της παραγωγής σφραγίδων και εγχαράξεων σε σκληρό λίθο. Οι δαίμονες πλέον συγκαταλέγονται στους υπηρέτες των θεών ή τις θεϊκές ιέρειες, όπως μαρτυράται από το χρυσό δαχτυλίδι της Τίρυνθας, ενώ αισθητή γίνεται η εικονογραφική μετάλλαξή τους στην ηπειρωτική Ελλάδα σε σύγκριση με την Κρήτη και τις απεικονίσεις τους σε συνδυασμό με τις ιδιότητές του (Εικ. 8). Πράγματι, η πλειονότητα των αφηγηματικών σκηνών διαφέρει από την μινωική θεματολογία που επικεντρώνεται στον εξαγνιστικό ρόλο του δαίμονα και εκτιμάται πως δεν ενσωματώθηκε στην μυκηναϊκή

²²² Rehak 1995, 229.

²²³ Kuch 2017, 52.

²²⁴ Benzi 2010, 9, 11.

²²⁵ Evans 1935, 431. Crouwel 1970, 25-6. Η απεικόνιση του αυτή παραπέμπει σύμφωνα με ερευνητές στην έκφανση ενός ηρωικού μύθου και στην τελετουργική ταυτότητα της σκηνής.

θηρσκευτική θεματολογία αλλά συμπεριλαμβάνεται σε σκηνές διαφορετικού περιεχομένου και εμπλουτίζει διαφορετικά ρεπερτόρια²²⁶.

2.2 Μπες

Η περίπτωση του Μπες εμφανίζει ομοιότητες με αυτήν της Ταουρέτ καθώς τέχνηρα με παραλλαγμένη την μορφή του εντοπίζονται σε θέσεις της Κρήτης από την 2^η χιλιετία. Η Weingarten εκτιμά πως ο Μπες αποτελεί αρχαία βαβυλωνιακή θεότητα και πως μεταφέρθηκε ταυτόχρονα με την Ταουρέτ στην Κρήτη²²⁷. Οι αναπαραστάσεις του εντοπίζονται σε τέχνηρα εισηγμένα από την Αίγυπτο σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και τον αιγαιακό χώρο ενώ ενδιαφέρον αποτελεί η αφομοίωση και μετάπλασή του στο Αιγαίο²²⁸. Στην Κρήτη αρχικά εμφανίζεται με ξένα κατά την μινωική εικονογραφία στοιχεία ενώ θεωρείται πως οι Μινωίτες εισήγαγαν την θηλυκή εκδοχή του Μπες, την Μπέσετ, γνωστή και ως *ḥt*²²⁹. Χαρακτηριστικό είναι το έργο του Μάστορα της Ζάκρου από την ΥΜ Ι περίοδο όπου η μορφή συγγενεύει με την μορφή του δαίμονα Μπες, όπως αυτός απεικονιζόταν κατά την διάρκεια του Μέσου Βασιλείου²³⁰.

Η μινωική εκδοχή του Μπες(ετ) φέρει κεφάλι λιονταριού με στρογγυλά αυτιά, χέρια ανυψωμένα που λυγίζουν στο ύψος των αγκώνων, έχει έντονα μάτια και πλατιά μύτη, το στόμα αποδίδεται εν μέρει ανοιχτό και κραδαίνει φίδια των οποίων η απεικόνιση σταδιακά περιορίζεται, ενισχύοντας την μινωική εικονογραφική απόδοση του δαίμονα (Εικ. 11)²³¹.

Ανάμεσα στα πέντε σφραγίσματα από το δωμάτιο 3 στο Τάφο 2 του Πετρά που χρονολογούνται στην MM IIB περίοδο, διακρίνεται το σφράγισμα από κόκκινη κορναλίνη ασυνήθιστου τετράγωνου σχήματος με εγχάρακτη μορφή που παραπέμπει στον Μπες (Εικ. 3, 10)²³². Σημαντικό είναι επίσης το τρισδιάστατο σφράγισμα από στεατίτη από την Οικία Πι στα Μάλια όπου θεωρείται πρωιμότερο του Πετρά αν και η χρονολόγησή του δεν εξακριβώνεται. Ο δαίμονας εδώ δεν κρατά φίδια, απεικονίζεται με μεγάλα μάτια και εμφανή δόντια, είναι γυμνός και τα χέρια του λυγίζουν στο ύψος των αγκώνων²³³. Στην δεύτερη πλευρά του σφραγίσματος απεικονίζεται ένας σκύλος ή λιοντάρι ενώ στην τρίτη ένα μεγάλο αγγείο.

²²⁶ Crouwel 1970, 21, 27.

²²⁷ Bunson 2002, 70.

²²⁸ Για αναπαραστάσεις του Μπες σε Κύπρο και Εγγύς Ανατολή βλ. Αποστολά 2015, 168-74.

²²⁹ Weingarten 2015, 181, 192.

²³⁰ Weingarten 2015, 181. Στο συγκεκριμένο έργο η μορφή απεικονίζεται μετωπικά, χωρίς μινωικά χαρακτηριστικά.

²³¹ Weingarten 2013, 373. 2015, 189.

²³² Weingarten 2013, 372. 2015, 181.

²³³ Weingarten 2015, 190-1.

Μεταγενέστερα, σε ελληνοιστικό στρώμα στην Ιεράπετρα εντοπίζεται πλαστικό αγγείο του οποίου η προέλευση δεν δύναται να εξακριβωθεί, με έναν γενειοφόρο άνδρα με προτεταμένη κοιλιά του οποίου η στάση και τα χαρακτηριστικά του προσώπου του θυμίζουν τον Σειληνό (Εικ.12). Τα χέρια του ακουμπούν στα γόνατα και βρίσκεται σε καθιστή σχεδόν στάση, στοιχεία που συνάδουν με τα γνωρίσματα του Μπερ. Ακόμα ένα εύρημα που ταυτίζεται με αυτό της Ιεράπετρας προέρχεται από τον Μόγλο έξω από το Beam-Press Complex, χωρίς να γνωρίζουμε πότε χρονολογείται²³⁴. Η Cristea εκτιμά πως προκύπτει ένας συγκερασμός του Μπερ και του Σειληνού βάσει επαρκών κοινών εμφανισιακών γνωρισμάτων τους και του συσχετισμού τους με τον τελετουργικό χορό, την μουσική και την πρόσβαση στη θεία γνώση που πηγάζει από την θεϊκή τους δύναμη και έκσταση²³⁵.

²³⁴ Vogeikoff-Brogan 2016, 809.

²³⁵ Cristea 2016, 44-7. Vogeikoff-Brogan 2016, 810. Η εξάπλωσή αυτών των μορφών στην Κρήτη δεν αποτελεί μυστήριο εάν αναλογιστούμε τα στοιχεία για τις αιγυπτιακές λατρείες στην Κρήτη την Ελληνοιστική Περίοδο. Η εξάπλωσή τους ενδέχεται να είναι απόρροια της δυναμικής και διαδραστικής διαδικασίας που επηρεάστηκε από το ενδιαφέρον των Πτολεμαίων για την Κρήτη σε συνάρτηση με την έκθεση των Κρητών ως μισθοφόροι στην ζωή και τα έθιμα της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου.

Κεφάλαιο 3^ο : Σκαραβαίος

3.1. Αίγυπτος

Ο σκαραβαίος στην Αίγυπτο συμβολίζει την υλοποίηση, την δημιουργία, την αναγέννηση και την αιώνια ζωή και ταυτίστηκε με τον θεό Κχεπερά²³⁶. Η θρησκεία καθοδηγούσε κάθε πτυχή της αιγυπτιακής ζωής. Το σύνθετο σύστημα των πολυθεϊστικών πεποιθήσεων και πρακτικών που αναπτύχθηκε στην αιγυπτιακή κοινωνία είχε στόχο την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τους αθάνατους και τον εξευμενισμό των θεών²³⁷. Τα τέχνηρα που φέρουν σχήμα και φυσιοκρατικά γνωρίσματα του σκαραβαίου αποτέλεσαν μέσο έκφρασης και συμβολισμού της ζωής και της αναπαραγωγικής διαδικασίας και παράγονταν από ποικιλία πετρωμάτων²³⁸. Βάσει αρχαιολογικών ευρημάτων, ο σκαραβαίος δεν είχε μόνο μία χρήση αλλά αποτέλεσε αντικείμενο φυλακτικής, κτερισματικής και διοικητικής χρήσης ενώ παράλληλα χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την ανάμνηση ιστορικών γεγονότων²³⁹.

Η διάκριση των ιδιοτήτων των τεχνέργων υπό την μορφή σκαραβαίου προβληματίζει καθώς οι λειτουργίες του είναι ποικίλες. Οι σκαραβαίοι χρησιμοποιήθηκαν ως φυλακτά, ως διοικητικά εργαλεία, αποτέλεσαν δείκτες κοινωνικής κατάστασης ενώ το μικρό τους μέγεθος επέτρεπε μια συντομογραφημένη εικονογραφία που καθίστατο πολυλειτουργική. Η πολυπλοκότητα των συμβολισμών τους σε συνδυασμό με την εύρεσή τους σε ταφικά, οικιστικά και θρησκευτικά σύνολα συνηγορεί υπέρ των πολλαπλών τους εννοιών και ταυτόχρονα δημιουργεί σύγχυση σχετικά με τις ιδιότητές τους. Η επικρατέστερη θεωρία υποστηρίζει πως ο σκαραβαίος πέραν των ιδιοτήτων του εσωκλείει το θρησκευτικό στοιχείο και λειτουργεί πάντοτε ως φυλακτό, ακόμα και στις περιπτώσεις που αποτέλεσε σφραγιστικό μέσο²⁴⁰.

3.1.1 Ιδιότητες και χρήσεις

Οι σκαραβαίοι που χρησιμοποιούνται ως φυλακτά συμβολίζουν την ζωή και την αναγέννηση και ακολουθούν τον κάτοχο στην ζωή και τον θάνατο²⁴¹. Η χρήση του σκαραβαίου ως

²³⁶ Myer 1894, 10. Knight 1915, 62-4, 230. Watts 1998, 28, 47. Cooney 2008, 1. Phillips 1991, 130.

²³⁷ Eyre 2009, 33-7.

²³⁸ Bunson 2002, 356. Η λαϊκή θρησκευτική παράδοση της αιγυπτιακής κοινωνίας διαφαίνεται μέσω των σκαραβαίων, των τεχνέργων που αποτέλεσαν μέσο επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με τους θεούς.

²³⁹ Myer 1894, 18-9. Knight 1915, 234-7.

²⁴⁰ Phillips 2010, 320. Οι μη διοικητικές χρήσεις των σκαραβαίων στην Αίγυπτο ωστόσο έχουν αναγνωριστεί καθώς το σχήμα και το χρώμα τους παρέπεμπε συνήθως στην ιδιότητά του.

²⁴¹ Adderley 2012. Panagiotaki 2000γ, 302. Andrews 1994, 51. Meltzer 2003, 57-63.

φυλακτό ξεκινά την 6^η δυναστεία και συνεχίζεται έως και την Ρωμαϊκή Περίοδο ενώ φυλακτά σε σχήμα σκαραβαίου απαντώνται στην Αίγυπτο από την 1^η δυναστεία²⁴².

. Ο Petrie ονόμασε φυλακτό οποιοδήποτε τέχνηργο προοριζόταν για ανάρτηση στο ανθρώπινο σώμα και δεν έφερε την ιδιότητα κοσμήματος²⁴³. Πέρα από την φυλακτική ιδιότητα των σκαραβαίων εντοπίζονται φυλακτά σε μορφή ανθρωπίνων μελών, με την μορφή ζώων ή μαγικών συμβόλων ή υπό την μορφή θεοτήτων²⁴⁴. Χρησιμοποιούνταν κυρίως για την προστασία του κατόχου και την ισορροπία της *M3r*²⁴⁵ και κατασκευάζονταν από πολύτιμους λίθους, χρυσό, δόντι ιπποπόταμου ή ελεφαντόδοντο, κορναλίνη, φαγεντιανή, στεατίτη²⁴⁶, lapis lazuli, σχιστόλιθο, οψιανό²⁴⁷, αιματίτη, γυαλί, ξύλο, ίασπι²⁴⁸, αμέθυστο ή πηλό²⁴⁹.

Η πλειονότητα των σκαραβαίων ήταν στιλβωμένοι²⁵⁰ ενώ αξιόλογοι θεωρούνται αυτοί από το πράσινο ηφαιστειογενές πέτρωμα, τον βασάλτη. Σπανιότεροι ήταν οι οστέινοι σκαραβαίοι από ελεφαντόδοντο καθώς και οι σκαραβαίοι από χρυσό, αργυρό και χαλκό. Οι οπές που έφεραν επέτρεπαν την παρουσία νήματος ή σύρματος επομένως και την φορητότητά τους ακόμη και ως κόσμημα στο καρπό ή τον λαιμό ενώ χρησιμοποιούνταν επίσης ως δαχτυλίδια²⁵¹. Αρκετοί έφεραν διακόσμηση με ιερογλυφικά στην μία επιφάνειά τους, ενισχύοντας την μαγικοθησκευτική τους ιδιότητα²⁵² ενώ σε άλλες περιπτώσεις στην κάτω επιφάνεια αναγραφόταν το όνομα ενός θεού, ηγεμόνα, ιερέα ή το όνομα του κατόχου, ζητώντας την προστασία του²⁵³. Στην περίοδο των Υξώς²⁵⁴ εμφανίζεται μια ιδιαίτερη κατηγορία φυλακτών με έντονη γεωμετρική διακόσμηση²⁵⁵.

Η Αίγυπτος ταύτισε τον σκαραβαίο με τον θεό Κχεπερά ή Κεπρί, τον θεό της υλοποίησης και της αναγέννησης. Το όνομα του Κχεπερά μεταφράζεται ως αυτός που υλοποιείται, αυτός που

²⁴² Ratcliffe 2006, 86. Ward 1902, 2. Sousa 2007, 62-3. Οι παραλλαγές που εντοπίζονται στις επιφάνειες των σκαραβαίων ενδέχεται να αντικατοπτρίζουν διακυμάνσεις της έννοιας των φυλακτών και διαχωρίζονται σε 4 ομάδες κατά τις οποίες το φυλακτό επενδύεται με διαφορετικές συμβολικές σημασίες.

²⁴³ Petrie 1914, 5.

²⁴⁴ Petrie 1914, 9-14. Watts 1998, 49.

²⁴⁵ Panagiotaki 2000γ, 103. Ward 1994, 186. Ward 1902, 6. Petrie 1914, 2-4.

²⁴⁶ Ward 1994, 190. Sparavigna 2009, 15.

²⁴⁷ Bunson 2002, 127-30.

²⁴⁸ Boschloos 2012α, 5-10.

²⁴⁹ Myer 1894, 18-20. Bunson, 2002, 35, 356. Andrews, 1994, 50. Cline 2013, 132. Petrie 1914, 52. 1917, 8-10. Hall 1913, xxv-xxix. Newberry 1908, 83-5.

²⁵⁰ Phillips 1991, 132.

²⁵¹ Phillips 2008, 111. Myer 1894, 58. Knight 1915, 235. Sparavigna 2009, 10.

²⁵² Sparavigna 2009, 6. Adderley 2012. Ward 1902, 20. Petrie 1917, 2-4. Cooney και Tyrrell 2005, 4.

²⁵³ Myer 1894, 51. Adderley 2012. Garret Chatfield 1906, 75-94. Andrews 1994, 55. Τα φυλακτά των σκαραβαίων έφεραν το φυτό που με την βοήθεια των μαγικών επωδών θα εξευμενίζονταν οι θεοί και θα προστατευόταν ο κάτοχός του

²⁵⁴ Hornung 2006, 192-5.

²⁵⁵ Ward 1994, 188. Sparavigna 2009, 31, 39-44. Cooney 2008, 5. Knight 1915, 235. Petrie 1917, 24.

δημιουργείται²⁵⁶ και παράλληλα αποτελεί μετάφραση της λέξης σκαραβαίος²⁵⁷. Ο σκαραβαίος παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον αυτοδημιούργητο θεό Κχεπερά καθώς θεωρείτο πως ρίχνοντας το έντομο το σπέρμα του στην σφαίρα των περιττωμάτων, γεννιόνταν οι προνούμφες²⁵⁸. Επιπλέον, το γεγονός ότι έφερε τριάντα πόδια τα οποία συμβόλιζαν τις ημερολογιακές μέρες του μήνα και ότι κατά την διάρκεια των ζεστών ωρών πετούσε ψηλά, λειτούργησαν ως συμβολισμοί που ενίσχυσαν την ταύτισή του με τον ηλιακό θεό²⁵⁹. Οι προνούμφες τρέφονται με τις ακτίνες του ήλιου²⁶⁰, τα σφαιρίδια της κοπριάς είναι συνδεδεμένα με τον στρογγυλό ήλιο και το σκαθάρι που κυλά την κοπριά ώστε να την αποθηκεύσει στη φωλιά του ταυτίστηκε με τον Κχεπερά που κινεί τον ήλιο διαμέσου του ουρανού ώστε να ανατέλλει καθημερινά²⁶¹. Με την δύση, ο ήλιος φώτιζε τον κόσμο των νεκρών και κάθε μέρα ανανεωνόταν από τον Κχεπερά. Η έξοδος των προνουμφών από την σφαίρα περιττωμάτων προς το φως ταυτίστηκε με τους νεκρούς που αναγεννώνται και ζουν αιώνια²⁶².

Ο Κχεπερά είναι μια επιπλέον έκφανση του ηλιακού θεού Ρα και του Ατούμ. Στην Προδυναστική Αίγυπτο ο ήλιος κατείχε εξέχουσα θέση και αντιπροσωπευόταν από τον σκαραβαίο του Κχεπερά όταν ανέτειλε το πρωί²⁶³, από τον Ρα την μεσημβρινή ώρα και από τον Ατούμ τις νυχτερινές ώρες²⁶⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο σκαραβαίος συμβόλιζε και τον ίδιο τον Ρα²⁶⁵. Στην Εννεάδα της Ηλιούπολης είναι ο θεός των μεταμορφώσεων, για τον οποίο εκδηλώνεται η ανανέωση της ζωής και η αιωνιότητα²⁶⁶. Είναι ο εκπρόσωπος του ανατέλλοντος ηλίου που όπως ο σκαραβαίος αναγεννάται από τον εαυτό του, έτσι και ο ίδιος ανατέλλει και δύει καθημερινά²⁶⁷.

Οι κάτοικοι της Αιγύπτου επηρεάζονταν σε μεγάλο βαθμό από την αιγυπτιακή νεκρική φιλοσοφία, γεγονός που μαρτυράται από την υιοθέτηση τελετουργιών που σχετίζονταν με την θρησκεία και τον θάνατο²⁶⁸. Τα μέσα και οι πρακτικές που χρησιμοποιούνταν στις

²⁵⁶ Andrews 1994, 51. Erman 1907, 26. Mackenzie 1913, xivii.

²⁵⁷ Panagiotaki 2000γ, 303. Budge 1904, 379. Myer 1894, 104, 111-3.

²⁵⁸ Adderley 2012. Sparavigna 2009, 20, 25-6. Budge 1904, 382. Cooney 2008, 1. Myer 1894, 7, 9.

²⁵⁹ Sparavigna 2009, 9. Myer 1894, 11. Budge 1904, 380. Liszka 2016, 6.

²⁶⁰ Budge 1904, 380-2.

²⁶¹ Ratcliffe 2006, 86. Ward 1994, 187-8.

²⁶² Cline 2013, 130. Cooney 2008, 2.

²⁶³ Erman 1907, 111. Ο σκαραβαίος την 12^η ώρα του Αμντουάτ μεταμορφωνόταν σε Κχεπερά.

²⁶⁴ Myer 1894, 80-1. Erman 1907, 59. Bunson 2002, 58, 152. Andrews 1994, 51.

²⁶⁵ Κουσουλής 2004, 73-75. Συγκεκριμένα, στην 6^η ώρα του Αμντουάτ, το λείψανο του θεού ήλιου απεικονιζόταν ως ένας σκαραβαίος, προαναγγέλλοντας την θεϊκή του μεταμόρφωση και την αιώνια ζωή του. Όμοια, την 10^η-11^η ώρα όπου αναφέρεται η ανάδυση του ηλιακού θεού στο φως της ημέρας, η σκηνή πραγματοποιείται με το πέταγμα του θεού ως σκαραβαίου προς τον Σου.

²⁶⁶ Bunson 2002, 201, 356.

²⁶⁷ Budge 1904, 379. Εικονογραφικά απεικονίζεται ως ένας άνδρας που άλλοτε έχει πάνω από το κεφάλι του έναν σκαραβαίο και άλλοτε το κεφάλι του αντικαθίσταται με έναν σκαραβαίο. Σε άλλες περιπτώσεις απεικονίζεται απλώς ως ένας σκαραβαίος.

²⁶⁸ Κουσουλής 2004, 164-5.

τελετουργίες ήταν κατά βάσει οι μαγικές επωδές σε συνδυασμό με τα φυλακτά. Οι σκαραβαίοι τοποθετούνταν σε ταφικά σύνολα ως κτερίσματα αποσκοπώντας στην αναγέννηση του νεκρού²⁶⁹. Ιδιαίτερη σημασία για τους Αιγυπτίους είχε ο σκαραβαίος που τοποθετείτο στην περιοχή της καρδιάς, άλλοτε ανάμεσα στις γάζες και άλλοτε ραβόταν πάνω σε αυτές εφόσον τα φυλακτά έφεραν οπές²⁷⁰. Ο σκαραβαίος της καρδιάς είναι από τους μεγαλύτερους σε μέγεθος και καθορίζει το πέρασμα στην αιώνια ζωή²⁷¹ καθώς προστάτευε την καρδιά του νεκρού ώστε να μην ψευδομαρτυρήσει κατά την διάρκεια της ψυχοστασίας²⁷². Κατά την αιγυπτιακή θρησκεία, όπως το σκαθάρι εισέρχεται στο χώμα αναζητώντας τροφή για να ζήσει, ομοίως και ο σκαραβαίος της καρδιάς τοποθετείται στην καρδιά του νεκρού δίνοντάς του πνοή²⁷³. Ο πρώιμος τύπος αυτών των σκαραβαίων απεικόνιζε σχηματικά το έντομο χωρίς εγχαράξεις ή ιδιαίτερα σύμβολα. Εμφανίζονται την 11^η δυναστεία και έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς στο Νέο Βασίλειο όπου το μέγεθός τους έφτανε τα 4-7 εκατοστά²⁷⁴. Κατασκευάζονταν από φαγεντιανή, βασάλτη ή τον πράσινο νεφρίτη, το χρώμα που σχετιζόταν με την αναγέννηση και παράλληλα θεωρείτο τυχερό²⁷⁵. Ως νεκρικό φυλακτό απέπνεε την δύναμη που προερχόταν από τα μαγικά βιβλία και τα ξόρκια που βρίσκονταν στις Βιβλιοθήκες των Ναών και τους Οίκους της Ζωής²⁷⁶. Τοποθετείτο σε συγκεκριμένα μέρη του σώματος²⁷⁷, κατασκευαζόταν από συγκεκριμένα υλικά και έφερε συνήθως κόκκινο ή πράσινο χρώμα. Στην επιφάνειά του αναγραφόταν συνήθως ο τίτλος και το όνομα του νεκρού ή αναφέρονταν στίχοι από την Βίβλο των Νεκρών, αποσκοπώντας στην αναγέννηση του κατόχου. Έπειτα, στην περίοδο του Ραμσή, εμφανίζονται σκαραβαίοι της καρδιάς με μορφή ανθρώπινου κεφαλιού ή ζώου των οποίων οι συμβολισμοί είναι αινιγματικοί καθότι εκτιμάται πως είχαν αμιγώς

²⁶⁹ Κουσουύλης 2015, 88. Hall 1913, xii-xiii. Myer 1894, xi. Petrie 1917, 2. O'Neill 2015, 27, 61-3. Knight 1915, 234.

²⁷⁰ Panagiotaki 2000γ, 103. Bunson 2002, 163.

²⁷¹ Bunson 2002, 35. Κουσουύλης 2004, 48. Hall 1913, xiv. Watts 1998, 28. Rosenberg 1986, 169.

²⁷² Liszka 2016, 7. Ward 1902, 5. Sousa 2007, 59. Myer 1894, 75-6. Mackenzie 1913, 99, 313-4. Andrews 1994, 56. Ratcliffe 2006, 85-101. Η καρδιά μπορούσε να διάκειται φιλικά ή εχθρικά απέναντι στον νεκρό. Στην κάτω επιφάνεια ο σκαραβαίος έφερε εγχάρακτο κείμενο, το γνωστό ως δήλωση αθωότητας, με σκοπό να περάσει επιτυχώς την ψυχοστασία ο νεκρός. Για τον λόγο αυτό ο Κχεπερά κατείχε συμβολική θέση στην λατρεία του θανάτου και τις ταφικές τελετουργίες. Επιπροσθέτως, η διαδικασία της ψυχοστασίας αποτελούσε σημαντική στιγμή και αυτό μαρτυράται από την παρουσία του Άποφι σε απεικονίσεις της. Ο Άποφι αποτελεί τον τρίτο από τους κριτές της ψυχοστασίας, φέροντας το σύμβολο της ΜΑατ και ενυπάρχει με τους άλλους θεούς ακόμα και αν υπογραμμίζεται ο αρνητικός του ρόλος, υποδηλώνοντας πως όλοι έπρεπε να είναι παρόντες.

²⁷³ Budge 1904, 381.

²⁷⁴ Knight 1915, 234-5. Η χρήση των σκαραβαίων της καρδιάς καθιερώνεται κατά την διάρκεια της 11^{ης} -12^{ης} δυναστείας και επιβιώνει καθ' όλη τη διάρκεια της φαραωνικής περιόδου.

²⁷⁵ Ratcliffe 2006, 87. Bunson 2002, 86. Adderley 2012. Sparavigna 2009, 22. Ward 1902, 3. Liszka 2016, 8. Andrews 1994, 56. Sousa 2007, 65.

²⁷⁶ Κουσουύλης 2004, 172.

²⁷⁷ Andrews 1994, 7. Ward 1902, 4.

κτηρισματικό χαρακτήρα και αποτελούσαν την ανταμοιβή για την θετική έκβαση της ψυχοστασίας²⁷⁸.

Χαρακτηριστικό δείγμα σκαραβαίου της καρδιάς είναι αυτός του Sobkemsaf (EA7876) (Εικ.13) από ίασπι εγκιβωτισμένο σε χρυσό. Στην βάση του αναγράφεται απόσπασμα από την Βίβλο των Νεκρών ενώ στις πλευρές του αναφέρεται το όνομα του κατόχου. Η χρονολόγηση του σκαραβαίου δεν δύναται να εξακριβωθεί καθώς απουσιάζει το θρονώνυμο του κατόχου, ωστόσο ανάγεται στην 2^η Ενδιάμεση περίοδο²⁷⁹.

Η συμβολική τους χρήση προκύπτει μέσω της παρουσίας τους σε τάφους, ιερά, παπύρους και τοιχογραφικούς διακόσμους ναών²⁸⁰. Μέχρι τις αρχές της 18^{ης} δυναστείας ο σκαραβαίος έχει ισχυρή σχέση με την θηβαϊκή βασιλεία, ενδέχεται να ταυτίζεται με την θεϊκή κατάσταση και να αποτελεί σύμβολο της θεϊκής ελίτ. Το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εγκιβωτίστηκε αλλάζει στην περίοδο των Ραμσή όπου ενισχύεται εκ νέου ο θρησκευτικός του συμβολισμός. Στη Βίβλο των Νεκρών αναγράφονται όλα τα φυλακτά που χρειάζεται ο νεκρός στην μεταθανάτια ζωή του²⁸¹. Όπως αναφέρεται, στο 36^ο Κεφάλαιο της Βίβλου των Νεκρών εμφανίζεται ένα σκαθάρι ονόματι Apshait, αναφέροντας πως ο συγκεκριμένος τύπος ροκανίζει τα σώματα των νεκρών. Στην συνέχεια του αποσπάσματος το ίδιο σκαθάρι αντιπροσωπεύεται από έναν σκαραβαίο ο οποίος λογγίζει ένα άλλο σκαθάρι. Με την αναφορά αυτή ενδέχεται να υποδηλώνεται πως το σκαθάρι Apshait είναι το είδος που εισχωρεί στην μούμια αναζητώντας τροφή αλλά ο σκαραβαίος της καρδιάς υπερασπίζεται την ακεραιότητα του νεκρού²⁸². Αργότερα, στην 25^η δυναστεία οι σκαραβαίοι της καρδιάς αποδίδονται με φτερά και μήκος 5-6 εκατοστά, φέροντας οπές για την ανάρτησή τους στις γάζες του νεκρού. Στην 26^η δυναστεία ωστόσο το μέγεθός τους κυμαίνεται μεταξύ 2-4 εκατοστών, κατασκευάζονται από κορναλίνη, αιματίτη, lapis lazuli ή διορίτη, είναι περισσότερο φυσιοκρατικοί και λόγω του μικρού μεγέθους τους δεν φέρουν μαγικές επωδές²⁸³.

²⁷⁸ Sousa 2008-10, 130-5. Myer 1894, 59. Sparavigna 2009, 23. Andrews 1994, 57. Σημαντικός είναι ένας σκαραβαίος από πράσινο ίασπι με κεφάλι ανθρώπου που ανήκει στον Sobkemsaf και χρονολογείται στην 17^η δυναστεία. Αποτελεί σπάνιο εύρημα και θεωρείται πως η απεικόνιση του ανθρώπινου κεφαλιού έναντι του σκαραβαίου απέδιδε περισσότερη δύναμη και σοφία καθώς επίσης ενδέχεται η διαφοροποίηση αυτή να λαμβάνει χώρα σε ταφικά σύνολα μιας ανώτερης ελίτ και να αποτελεί γνώρισμα που δεν ήταν ευρέως γνωστό.

²⁷⁹ Miniaci et al. 2013, 53-60.

²⁸⁰ Sousa 2007, 59-61. Το βασικότερο παράδειγμα απεικόνισης σκαραβαίου της καρδιάς προέρχεται από το Ντειρ ελ Μπαχάρι όπου ο Αμεχνοτέπ II απεικονίζεται με έναν σκαραβαίο στο στήθος του. Μάλιστα σε αρκετά ταφικά σύνολα της 21^{ης} δυναστείας στο Ντειρ ελ Μπαχάρι οι σκαραβαίοι της καρδιάς παραπέμπουν και συνδέονται με τον ηλιακό θεό, εντείνοντας τους πολύπλοκους συμβολισμούς του φυλακτού.

²⁸¹ David 2003, 187. Bunson 2002, 35, 72-3. Η Βίβλος των Νεκρών.

²⁸² Budge 1904, 378. Knight 1915, 140-1.

²⁸³ Liszka 2016, 9. Andrews 1994, 59. Ωστόσο, εξακολουθεί να υπάρχει η μαγικοθρησκευτική τους ιδιότητα ενώ παράλληλα μετατοπίζεται η θέση του στο σώμα του νεκρού και τοποθετείται δίπλα-πλησιέστερα στην καρδιά.

Πέραν της χρήσης τους ως κτερίσματα ή φυλακτά οι σκαραβαίοι χρησιμοποιούνταν ως κοσμήματα²⁸⁴, περιάπτα και βασιλικές σφραγίδες οργανώνοντας την οικονομική και εμπορική σημασιολογία²⁸⁵. Η σφραγιστική τους χρήση προέκυψε μέσω της εξέλιξης των πολιτικών και οικονομικών υποδομών της Αιγύπτου, αντικαθιστώντας τους σφραγιδοκυλίνδρους²⁸⁶ που χρησιμοποιούνταν από την Προδυναστική περίοδο έως και την 12^η δυναστεία²⁸⁷. Ωστόσο, η φυλακτική ιδιότητα των σκαραβαίων ενυπάρχει και πρωταγωνιστεί ανεξαρτήτως δευτερεύουσας ιδιότητάς του²⁸⁸. Η σφραγιστική χρήση των σκαραβαίων είναι απόρροια της εφαρμογής ενός έντονα γραφειοκρατικού συστήματος διοίκησης που εισήχθη αρχικά από τον Σενοσρέτ III και επεκτάθηκε έπειτα από τον Αμενεμχάτ III²⁸⁹. Από την περίοδο όπου σηματοδοτεί την κυριαρχία των Υξώς (2^η Ενδιάμεση Περίοδος), οι σκαραβαίοι λειτουργούν ως πολιτικά εργαλεία στα χέρια των αξιωματούχων²⁹⁰.

Κατασκευάζονταν από μαύρο στεατίτη, σερπεντίνη, ελεφαντόδοντο ή ξύλο²⁹¹ και ως σφραγίδες έφεραν σκληρή επιφάνεια η οποία εμπιεζόταν σε μαλακότερο υλικό όπως ο πηλός ή το κερί, αποτυπώνοντας το σφράγισμα²⁹². Χρησιμοποιούνταν στις οικονομικές και εμπορικές επαφές των ηγεμόνων με την Εγγύς Ανατολή, σφραγίζοντας τα εισαγόμενα αγαθά και επιβεβαιώνοντας ότι δεν νοθεύονταν ή κλέβονταν κατά την διάρκεια του ταξιδιού²⁹³. Η τεχνική αυτή ακολουθείτο για να αποφευχθεί η αλλοίωση ενώ εναλλακτικά λειτουργούσε ως μέθοδος αναγνώρισης του ιδιοκτήτη και του εμπορεύματος²⁹⁴. Αποτελούσαν σύμβολα πιστοποίησης και εγγύησης και η αυθεντικότητά τους πήγαζε από τον κάτοχό τους²⁹⁵. Κάθε σφραγίδα έφερε διαφορετικό μοτίβο ενώ εκτιμάται πως υπήρχε ένα αρχείο σφραγίδων σε κάθε επαρχία όπου το εκάστοτε μοτίβο αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένο έμπορο ή ομάδα

²⁸⁴ Andrews 1994, 6. Ορισμένα από τα κοσμήματα συνόδευαν τον νεκρό και στο ταφικό σύνολο.

²⁸⁵ Knight 1915, 236.

²⁸⁶ Hall 1913, vii, xi-xii. Οι σφραγιδοκύλινδροι υιοθετήθηκαν από την Ασία κατά την Προδυναστική περίοδο και κατασκευάζονταν από μαύρο στεατίτη, δόντι υποποτάμου ή ξύλο.

²⁸⁷ Για αναφορά στις σφραγιστικές χρήσεις βλ. Mackenzie 1913, 239. Knight 1915, 238. Cooney 2008, 4. Cooney και Tyrrell 2005, 3. Phillips 2010β, 320. Newberry 1908, 12-26, 44-8. Mackenzie 1913, 239. Sparavigna 2009, 11.

²⁸⁸ Phillips 2010β, 320. Η αιγυπτιακή λέξη για το σφράγισμα μεταφράζεται ως φυλακτό. Ενίοτε η σφράγιση αντικειμένων αντιπροσώπευε μια τυποποιημένη μαγική πρακτική μέσω του οποίου προστατευόταν το αντικείμενο και το περιεχόμενό του.

²⁸⁹ Phillips 1991, 131. 2008, 113-5.

²⁹⁰ Cooney 2008, 6.

²⁹¹ Bunson 2002, 210.

²⁹² Sparavigna 2009, 6.

²⁹³ Κουσούλης 2015, 23. G.A.R. και N.F.W. 1930, 47, 51. Sparavigna 2009, 6-7. Newberry 1908, 12-22.

²⁹⁴ Sparavigna 2009, 7.

²⁹⁵ G.A.R. και N.F.W. 1930, 54. Εκτιμάται πως το κόστος κατασκευής των σφραγίδων ήταν ανάλογο του μεγέθους και της διακόσμησής τους, κρίνοντας πως οι μεγαλύτερες σε μέγεθος αντικατόπτριζαν ανώτερα στελέχη της κοινωνίας.

εμπόρων²⁹⁶. Μετέπειτα επίσης χρησίμευαν για την σφράγιση των εγγράφων του κράτους²⁹⁷. Η ραγδαία διάδοσή τους οδήγησε στην καθιέρωσή τους στις αρχές της 12^{ης} δυναστείας, την ίδια περίοδο που ξεκινά η αναγραφή τίτλων και ονομάτων βασιλέων στις επιφάνειες των σκαραβαίων²⁹⁸. Την ίδια δυναστεία, η χρήση των σφραγισμάτων εξυπηρετούσε επιπλέον την σφράγιση θυρών, δωματίων ή και ολόκληρων κτηρίων. Παράλληλα, χρησιμοποιούνται για να εμπιέζονται στα αγγεία ή στα προϊόντα που εξήγαγαν και οι μεταγενέστερες σφραγίδες ήταν προσκολλημένες σε μεταλλικές λαβές²⁹⁹. Την ίδια χρονολογική περίοδο εμφανίζονται επίσης τα σφραγιστικά δαχτυλίδια όπου ο σκαραβαίος ήταν εγκιβωτισμένος σε ένα μεταλλικό πλαίσιο. Αρκετά δημοφιλείς ήταν οι σκαραβαίοι που απεικονίζονταν σε δαχτυλίδια ευγενών αλλά και κοσμήματα των φαραώ. Ένα σημαντικό κόσμημα είναι αυτό του Τουταγχαμών όπου έχει την μορφή του θεού Ωρου που συμβολίζεται με ένα γεράκι. Το σώμα του γερακιού αντιπροσωπεύεται από έναν σκαραβαίο που φέρει πόδια, φτερά και ουρά γερακιού και κρατά τον ηλιακό δίσκο. Το κόσμημα αυτό συνόδευε τον φαραώ στον τάφο του και θεωρείται από τα σημαντικότερα ευρήματα καθώς αποτελούσε προσωπικό αντικείμενο όλων των φαραώ³⁰⁰. Οι σκαραβαίοι επιπλέον αποτελούσαν μέσο για την αναφορά ενός ιστορικού γεγονότος της βασιλικής οικογένειας ή ως ένδειξη υπακοής σε αυτήν³⁰¹. Επί βασιλείας Αμενχοτέπ III, κάνουν την εμφάνισή τους οι αναμνηστικοί σκαραβαίοι που λειτουργούσαν ως ιστορικά μέταλλα και κατασκευάζονταν έως και την βασιλεία του Ακενατών, όπου και εντοπίζεται η μείωση της παραγωγής τους³⁰². Το μήκος τους κυμαίνεται στα 52-110 χιλιοστά ενώ στην κάτω επιφάνεια έφεραν επιγραφή με έως και δέκα σειρές κείμενο³⁰³. Οι συγκεκριμένοι συμβάλουν στην χρονολόγηση και την αντιστοιχία των μινωικών και αιγυπτιακών περιόδων εφόσον δεχθούμε πως κάθε ένας που αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη περίοδο της βασιλείας του εκάστοτε φαραώ παρήχθη την περίοδο εκείνη³⁰⁴. Ο Αμενχοτέπ III ζήτησε να κατασκευαστεί μία σειρά από πέντε αναμνηστικούς σκαραβαίους όπου καθένας τους θα μνημόνευε βάσει επιγραφής του πέντε σημαίνοντα γεγονότα κατά την διάρκεια της βασιλείας του³⁰⁵. Οι

²⁹⁶ G.A.R. και N.F.W. 1930, 51.

²⁹⁷ Phillips 1991, 131.

²⁹⁸ Ward 1902, 19-20. Ward 1994, 188. Andrews 1994, 52. Sparavigna 2009, 8, 21.

²⁹⁹ Bunson 2002, 91.

³⁰⁰ Τα κοσμήματα συμβόλιζαν την κοσμική τάξη και την εξουσία του κατόχου που αναγνωριζόταν ως άρχων και κυρίαρχος του Κύκλου της Ζωής.

³⁰¹ Ransom C.L. 1915, 46. Knight 1915, 252-4. Hall 1913, xxii.

³⁰² Phillips 1991, 117. Sparavigna 2009, 28.

³⁰³ Cooney 2008, 2-3. Meltzer 1989-90, 93. Brandl et al. 2013, 71-2.

³⁰⁴ Brandl et al. 2013, 72. Ωστόσο η Bergman αναφέρει πως όλοι οι αναμνηστικοί σκαραβαίοι παρήχθησαν ταυτόχρονα και από ένα εργαστήριο και ως εκ τούτου δεν συμβάλλουν στην χρονολόγηση των δυναστειών ούτε και των αντιστοιχιών στον αιγαιακό χώρο.

³⁰⁵ Mumford 2009, 977-80. Η βασιλεία του Αμενχοτέπ III διήρκησε 38 χρόνια (1390/82-1352/44 π.Χ.) και ανάγεται στην 18^η δυναστεία. Σύζυγός του ήταν η Τεΐ, με την οποία απέκτησε τέσσερις κόρες και δύο υιούς, τον

θεματικές ενότητες των σκαραβαίων ήταν ο γάμος του Φαραώ με την βασίλισσα Τεϊ³⁰⁶, το κυνήγι άγριων ταύρων και λιονταριών³⁰⁷, η σειρά της Γκιλουχέπα³⁰⁸ με αφορμή τον γάμο του με την κόρη του βασιλιά των Μιττάνι και η κατασκευή μιας τεχνητής υδατοδεξαμενής για άρδευση στη γενέτειρα πόλη της συζύγου του³⁰⁹.

Ένα ακόμα παράδειγμα είναι ο σκαραβαίος από στεατίτη με την επιγραφή του Αμενχοτέπ III (Εικ. 14)³¹⁰. Στην κάτω επιφάνειά του αναγράφεται η φράση *Amenhotep hek'w'set* (Αμενχοτέπ, ο βασιλιάς των Θηβών)³¹¹. Οι σκαραβαίοι που στην κάτω επιφάνεια έφεραν επιγραφή ενός βασιλιά ή θεού ήταν αυτοί που είχαν κατασκευαστεί για να τους εξυμνούν. Τέλος, ακόμα ένας σημαντικός αναμνηστικός σκαραβαίος είναι αυτός του Τούθμωσι III με την επιγραφή *Men-kheper-re* που χρονολογείται περίπου το 1471 π.Χ.³¹². Στους ιστορικούς σκαραβαίους κατατάσσονται όσοι έφεραν το όνομα ενός βασιλιά ή φαραώ και εξυμνούσαν ένα γεγονός επί βασιλείας του. Τέλος, άλλοι σκαραβαίοι, μεγαλύτερου μεγέθους, φέρουν στην επιφάνειά τους χαραγμένα ιστορικά κείμενα τα οποία εκδόθηκαν για την μνήμη ενός σημαντικού γεγονότος³¹³.

3.1.2 Τυπολογικά χαρακτηριστικά

Τα αρχαιότερα δείγματα σκαραβαίων, τα σκαραβοειδή, έφεραν μόνο μία ράβδωση και διακρίνονται από τους σκαραβαίους λόγω έλλειψης φυσικής απόδοσης των χαρακτηριστικών του εντόμου³¹⁴. Δεν φέρουν εμφανές κεφάλι, άκρα ή έλυτρα και χρησιμοποιούνται μόνο επισημάνσεις ή σημάδια που σκοπό έχουν να απεικονίσουν αλλά όχι να αντικαταστήσουν έναν σκαραβαίο³¹⁵.

Οι σκαραβαίοι του Παλαιού Βασιλείου δεν έφεραν ενεπίγραφη διακόσμηση και έως την 10^η δυναστεία πιστοποιείται μόνο η προστατευτική τους ιδιότητα³¹⁶. Τα πρώτα φυλακτά σε σχήμα

Τούθμωσι V που πήρε την θέση του πατέρα του και τον Αμενχοτέπ IV (Ακενατόν). Η επικράτεια στην οποία διοικούσε επεκτεινόταν από τον 5^ο καταρράκτη στη Νουβία έως και το Naharin της Συρίας και οι σχέσεις Αιγύπτου και Λεβάντ κατά την διάρκεια της βασιλείας ήταν ειρηνικές.

³⁰⁶ Bunson 2002, 356. Ward 1902, 18. Andrews 1994, 55.

³⁰⁷ Gillet 1906, 44.

³⁰⁸ Bunson 2002, 31. Meltzer 1989-90, 91.

³⁰⁹ Myer 1894, 53-6. Brandl et al. 2013, 72. Horning 2006, 205.

³¹⁰ Knight 1915, 252-4. Ward 1902, 64-9. Bunson 2002, 31.

³¹¹ Adderley 2012.

³¹² Ransom C.L. 1915, 46-7. Cooney και Tyrrell 2005, 7. Mumford 2009, 978-9.

³¹³ Sparavigna 2009, 28.

³¹⁴ Phillips 1991, 127-133. Cooney 2008, 4.

³¹⁵ Phillips 1991, 127. Sparavigna 2009, 10. Andrews 1994, 53. Στην Αίγυπτο ο όρος scaraboids χρησιμοποιήθηκε περισσότερο για σφραγίσματα που θύμιζαν την μορφή σκαραβαίου αλλά και άλλων ζώων όπως του σκαντζόχοιρου, της πάπιας, της γάτας και του ψαριού ενώ παράλληλα της σφραγιστικής τους χρήσης χρησιμοποιούνταν και ως φυλακτά.

³¹⁶ Sparavigna 2009, 21. Phillips, 1991, 130. Ωστόσο, ακόμα και αν είχαν κάποια άλλη χρήση αυτή δεν δύναται να αποσαφηνιστεί.

σκαραβαίου χρονολογούνται το 3100 π.Χ., έχουν κυκλικό σχήμα, μαγικές ιδιότητες και εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα³¹⁷ συνοδεία άλλων φυλακτών σε σχήμα ζώων όπως ο βάτραχος που απευθυνόταν στην γονιμότητα, η πάπια, το λιοντάρι ή ανθρωποειδή κυρίως αρσενικού φύλου³¹⁸. Από την 10^η δυναστεία η χρήση τους επεκτείνεται στην Εγγύς Ανατολή, την Κρήτη και το Αιγαίο. Οι σκαραβαίοι ωστόσο, ταξιδεύοντας μετέφεραν τις μαγικοθησκευτικές ιδιότητες και τις αντιλήψεις που απέπνεαν³¹⁹. Από την 12^η δυναστεία και έπειτα, χρησιμοποιούνται ως σφραγίδες καθώς εκτιμάται πως δημιουργείται η ανάγκη επιβεβαίωσης της κτήσης κάποιου αντικειμένου³²⁰. Στην 1^η Μεταβατική Περίοδο όσοι σκαραβαίοι έφεραν σπές χρησιμοποιούνταν ως περιάπτα. Κατασκευάζονταν κυρίως από μαλακά υλικά όπως ο στεατίτης και ο ελεφαντόδοντος και έπειτα επικαλύπτονταν με γυαλί. Στα πρώιμα χρόνια οι σκαραβαίοι δεν αποδίδονταν με φτερά ή πόδια ενώ μετέπειτα διακρίνονται τα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά τους³²¹. Τα γραμμικά σχέδια στο πρόσωπο σπανίζουν ενώ εμφανίζονται ιερογλυφικά στην επιφάνεια του σκαραβαίου, ενισχύοντας τον μαγικοθησκευτικό τους χαρακτήρα³²². Συγκεκριμένα, στην 11^η δυναστεία οι διαστάσεις των σκαραβαίων μεγεθύνθηκαν λόγω της πολυπλοκότητας των αποδόσεων στην επιφάνεια του φυλακτού σε συνάρτηση με την ανάπτυξη της τέχνης των εργαστηρίων³²³. Ο σκαραβαίος απαντάται τόσο σε ταφικά σύνολα όσο και ως σφράγισμα, γεγονός που οφείλεται στην αναπτυσσόμενη διοίκηση της Αιγύπτου την περίοδο αυτή. Από την 13^η δυναστεία οι σκαραβαίοι μειώθηκαν σε μέγεθος και μήκος³²⁴. Την περίοδο αυτή τείνουν να έχουν μια στυλιστική ομοιογένεια που πηγάζει από την ενότητα της Αιγύπτου ενώ χρησιμοποιούνται νέα υλικά όπως ο αμέθυστος³²⁵.

Στο Μέσο Βασίλειο, κατά την διάρκεια της βασιλείας του Σενοσρέτ Ι εμφανίζονται οι αναφορές ηγεμονικών ονομάτων στους σκαραβαίους οι οποίες συνεχίζονται έως και την Ύστερη περίοδο³²⁶. Η πλειονότητα των σκαραβαίων με ενεπίγραφα βασιλικά ονόματα υποδεικνύει βάσει ερευνητών την σταθερότητα και την ομαλή διοίκηση του ηγεμόνα ενώ παράλληλα σχετίζεται με θρησκευτικές πρακτικές οι οποίες ενεργοποίησαν την παραγωγή

³¹⁷ Andrews 1994, 8, 10-1.

³¹⁸ G.A.R. και N.F.W. 1930, 47, 49. Sousa 2008-10, 129-38.

³¹⁹ Panagiotaki 2000γ, 103.

³²⁰ Sparavigna 2009, 21. Panagiotaki 2000γ, 302. Την ίδια περίοδο χρησιμοποιούνται επίσης παρόμοια αντικείμενα με την ίδια χρήση, τα σκαραβοειδή.

³²¹ Bunson 2002, 356.

³²² Ratcliffe 2006, 87. Phillips 1991, 134.

³²³ Phillips 1991, 134.

³²⁴ Κάτι το οποίο θα συνεχιστεί και στις επόμενες δυναστείες. Από την 25^η δυναστεία και έπειτα, το μέγεθος του σκαραβαίου θα αναπτυχθεί εκ νέου.

³²⁵ Ben-tor 2004, 28. Sparavigna 2009, 15.

³²⁶ Phillips 1991, 134, 137.

τους³²⁷. Οι πρώτοι δύο σκαραβαίοι με αναφορές ονομάτων εντοπίζονται ανάμεσα στους θησαυρούς της πριγκίπισσας Weret II, είναι κατασκευασμένοι από αμέθυστο και φέρουν το όνομα του Αμενεμχάτ III ενώ πιθανολογείται πως η παρουσία τους στο πυραμιδικό συγκρότημα του Σενοσρέτ III στο Ντασούρ βασίζεται στην χρήση τους ως δώρα από τους ηγεμόνες με τους οποίους οι γυναίκες αυτές σχετίζονταν³²⁸.

Στο Νέο Βασίλειο, οι σκαραβαίοι κατασκευάζονται με νέα υλικά ενώ παράλληλα εμφανίζονται οι σκαραβαίοι της καρδιάς από βασάλτη. Στην 18^η δυναστεία διακατέχονται από απαλές γραμμές στα περιγράμματα, με κομψό τελείωμα, λεπτομέρειες και με επιρροές εξωτικών διακοσμητικών μοτίβων που μαρτυρούν εμπορικές και διπλωματικές επαφές με λαούς της Εγγύς Ανατολής ενώ εξακολουθεί να τονίζεται η φυλακτική τους αξία³²⁹. Στην 19^η δυναστεία, η φυλακτική και θρησκευτική τους αντίληψη ανανεώνεται και καθίστανται ιδιαίτερα αγαπητά εκ νέου. Στο Νέο Βασίλειο επιπλέον, αυξάνεται η φήμη του Άμων-Ρα και γίνεται ιδιαίτερα αγαπητός. Το όνομά του αναγράφεται σε πληθώρα σκαραβαίων της περιόδου άλλοτε κανονικά και άλλοτε κρυπτογραφικά, χρησιμοποιώντας ιερογλυφικά με τέτοιο τρόπο ώστε να υποδηλώνουν ήχους ή λέξεις διαφορετικές από τις τυπικές τους έννοιες³³⁰. Από την 19^η δυναστεία επίσης, την περίοδο των Ραμσή, τονίζεται το πολιτικό νόημα του σκαραβαίου και εκτιμάται πως συνδύαζαν την κοινωνική και την πολιτική ανύψωση του κατόχου του, συμπεριλαμβανομένης της φυλακτικής του αξίας³³¹. Την 25^η δυναστεία εμφανίζονται σκαραβαίοι σε ταφικά σύνολα με φτερά και οπές, με μέγεθος 5-6 εκατοστών ενώ την 26^η δυναστεία οι σκαραβαίοι απαντώνται σε μικρότερο μέγεθος αλλά περισσότερο φυσιοκρατικοί. Κατασκευάζονται από κορναλίνη, κύανο, αιματίτη και διορίτη και ορισμένοι αντί για κεφάλι σκαραβαίου φέρουν κεφάλι ταύρου ή γερακιού³³².

³²⁷ Ben-Tor 2004, 17-21. Χαρακτηριστικά, δεν έχει ανασκαφεί ως τώρα σκαραβαίος με αναφορά σε ηγεμόνα που να χρονολογείται από τον πρώτο ηγεμόνα της 12^{ης} δυναστείας.

³²⁸ Ben-Tor 2004, 23, 26-7. Οι γυναίκες αυτές αποτελούσαν συζύγους, μητέρες ή κόρες του ηγεμόνα όπου βάσει αιγυπτιακής μυθολογίας αποτελούσαν την γενετήσια δύναμη που σχετιζόταν με την δυαδικότητα του αρσενικού και του θηλυκού, του γονέα και του παιδιού. Οι συγκεκριμένοι αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα ενεπίγραφων σκαραβαίων και θεωρείται πως σχετίζονται με θρησκευτικές πρακτικές ενώ βάσει της διασποράς τους κατά την διάρκεια του Μέσου Βασιλείου εκτιμάται πως χρησιμοποιούνται επιπλέον ως σφραγίδες. Ωστόσο, η ακριβής χρήση των σκαραβαίων με ιδιωτικά ονόματα δεν δύναται να διευκρινιστεί καθώς ενέχουν ποικίλες θεωρίες ενώ οι σκαραβαίοι με βασιλικά ονόματα θεωρείται πως πέραν της χρήσης τους ως κοσμήματα εσώκλειαν τις προστατευτικές δυνάμεις του βασιλιά, λειτουργώντας παράλληλα ως φυλακτά. Επιπλέον, η σφραγιστική τους χρήση αμφισβητείται καθώς σφραγίσματα όμοιων σκαραβαίων είναι ιδιαίτερα σπάνια ενώ παράλληλα δεν εντοπίζεται όμοια χρήση τους με αυτήν των σκαραβαίων που λειτουργούν ως σφραγίδες.

³²⁹ Sparavigna 2009, 23.

³³⁰ Newberry 1908, 73-5. Liszka 2016, 12. Με τα μέσα αυτά επιτυγχανόταν η αύξηση του θρησκευτικού περιεχομένου των σκαραβαίων αλλά και η θρησκευτική δύναμη του θεού.

³³¹ Cooney και Tyrrell 2005, 4.

³³² Andrews 1994, 59.

Στην 3^η Μεταβατική Περίοδο καθίσταται πολύπλοκη η ανάγνωση της ταυτότητας των σκαραβαίων καθώς ενδείκνυται να εμπεριέχουν παράλληλους συμβολισμούς. Η Cooney εκτιμά πως αν οι σκαραβαίοι δύνανται να διαβαστούν με πάνω από έναν τρόπο τότε κατασκευάστηκαν ώστε να εξυπηρετούν τον σκοπό αυτό και πως κρύβουν πάνω από ένα νόημα³³³. Εκτιμάται πως συνδέονται με την πολιτική της Αιγύπτου και τον δικό της κύκλο ζωής καθώς όπως όταν ένας βασιλιάς πέθαινε τον διαδεχόταν ο νέος.

Όποια και αν είναι ωστόσο η ιδιότητά τους, οι σκαραβαίοι αποτελούν τις ενδείξεις των ανθρωπίνων συναισθημάτων, του φόβου, της αμφιβολίας, των εσωτερικών ανησυχιών και των συναισθημάτων που φέρουν οι άνθρωποι και συχνά λειτουργούν ως αντικείμενα αυθυποβολής. Η πολυλειτουργική του εικόνα, που πηγάζει από ένα ευρύ σύμπλεγμα συμβόλων, καθιστά τον σκαραβαίο ένα θρησκευτικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό όπλο με συμβολικά νοήματα. Τα νοήματα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι σκαραβαίοι παράγονταν ώστε να εξυπηρετούν έναν συνδυασμό λειτουργιών ταυτόχρονα. Στην Ύστερη Περίοδο ο σκαραβαίος ταυτίζεται με την θεϊκή γέννηση και ενσαρκώνει την δύναμη των παιδικών θεοτήτων και επενδύεται με προφυλακτική δύναμη έναντι των κακών δυνάμεων ενώ η χρήση του εντοπίζεται στην πολιτική και θρησκευτική σφαίρα ζωής³³⁴.

Αιγυπτιακοί σκαραβαίοι έχουν ανασκαφεί σε αρχαιολογικά στρώματα εκτός Αιγύπτου όπως την Νουβία, την Παλαιστίνη³³⁵, την Συρία, την Χαναάν, την Ετρουρία αλλά και τον ελλαδικό

³³³ Cooney και Tyrrell 2005, 8-12.

³³⁴ Sousa 2007, 68-70. Η διαδεδομένη χρήση του μαρτυράται από την εύρεσή του σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα ενώ παράλληλα αυξάνεται ο αποτροπαϊκός του χαρακτήρας και αντιπροσωπεύει την δύναμη, την σοφία και την υγεία.

³³⁵ Liszka 2016, 14-6. Στην Παλαιστίνη, απαντώνται σκαραβαίοι με εγχάρακτα ιερογλυφικά στις επιφάνειές τους που παραπέμπουν στα αιγυπτιακά ιερογλυφικά και χρονολογούνται την 2^η Μεταβατική Περίοδο και η πλειοψηφία τους προέρχεται από εργαστήρια της Χαναάν όπου μιμούσαν αιγυπτιακά πρότυπα σκαραβαίων του Μέσου Βασιλείου. Οι κάτοικοι της Χαναάν ανέπτυξαν δικά τους εργαστήρια αντιγράφοντας τόσο τα αιγυπτιακά μοτίβα όσο και τα ιερογλυφικά, άλλοτε με σωστό και άλλοτε με λάθος τρόπο. Τα ιερογλυφικά που απαντώνται σε σκαραβαίους τοπικής παραγωγής ονομάζονται συμβατικά ψευδο-ιερογλυφικά αποτελώντας βασικό κριτήριο αναγνώρισης και διαχωρισμού των αιγυπτιώδη σκαραβαίων από τους αιγυπτιακούς. Τα ψευδο-ιερογλυφικά συνήθως παρουσιάζουν συντακτικά λάθη, εσφαλμένα μοτίβα ή σπάνιους συνδυασμούς ιερογλυφικών και ανακολουθίες ενώ άλλοτε οι θεοί που απεικονίζονται δεν συμβαδίζουν με τις συμβάσεις της αιγυπτιακής τέχνης. Η αιγυπτιακή πολιτισμική επιρροή στην Παλαιστίνη την περίοδο εκείνη εκδηλώνεται με την αυξανόμενη τοπική παραγωγή σκαραβαίων και την παρουσία τους σε ταφικά σύνολα της Χαναάν σε συνάρτηση με την ισχυρή αιγυπτιακή επιρροή στα εικονογραφικά τους μοτίβα. Ωστόσο η προσομοίωση των αιγυπτιακών συμβόλων στους σκαραβαίους της Χαναάν δεν αντικατοπτρίζει παρά μια επιφανειακή υιοθέτηση των κύριων αιγυπτιακών πολιτισμικών γνωρισμάτων στη Χαναάν. Η Ben-Tor (2009, 83-9) υποστηρίζει πως υπήρχε πλήρης άγνοια του αιγυπτιακού γραπτού συστήματος από τους παραγωγούς σκαραβαίων της Χαναάν καθώς και της σημασίας των περισσότερων αιγυπτιακών ιερογλυφικών ενώ στις περιπτώσεις που απέδιδαν μια ομάδα συμβόλων, αυτό δεν αντανάκλασε στη γνώση τους για την πραγματική γλώσσα και την έννοια των αιγυπτιακών ιερογλυφικών. Οι σκαραβαίοι στη Χαναάν αποτελούν μείγμα μοτίβων Αιγύπτου και Λεβάντ αλλά η απουσία των αιγυπτιακών ταφικών εθίμων μαρτυρά την υιοθέτηση μιας αιγυπτιακής εικονογραφίας και όχι την προσαρμογή της αιγυπτιακής θρησκείας στην Χαναάν.

χώρο³³⁶. Οι εξαγωγές αιγυπτιακών σκαραβαίων στο Λεβάντ³³⁷ συνεχίστηκαν και στους σκοτεινούς χρόνους της 2^{ης} Ενδιάμεσης Περιόδου όπου η Αίγυπτος βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Υξώ, πράγμα που μαρτυρά εμπορικές επαφές ανάμεσα στις δύο περιοχές³³⁸. Οι σκαραβαίοι προερχόμενοι από ασφαλή χρονολογικά στρώματα συμβάλουν στην χρονολόγηση αυτών και των στρωμάτων εύρεσής τους καθώς και στις χρονολογικές αντιστοιχίες μεταξύ Αιγύπτου, Λεβάντ και Αιγαίου³³⁹. Αρκετοί εντοπίζονται στην Κρήτη αλλά και στο υπόλοιπο Αιγαίο, όπως θα αναλυθεί στην συνέχεια.

3.2. Κρήτη

Οι γραπτές μαρτυρίες της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. μας ωθούν στον σχηματισμό μιας ελλιπής εικόνας σχετικά με την εποχή του χαλκού. Για τον λόγο αυτόν, καθίσταται σημαντικό το εικονιστικό υλικό που προσφέρουν οι τοιχογραφίες, τα ελάχιστα ανάγλυφα από λίθο, μέταλλο, ελεφαντόδοντο και οι παραστάσεις στις επιφάνειες των σφραγίδων³⁴⁰. Οι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι εντοπίζονται σε γεωγραφικό εύρος από την Ισπανία έως τον Εύξεινο Πόντο στη MEX, εξυπηρετώντας ποικίλους σκοπούς³⁴¹. Με την παρουσία τους πέραν των συνόρων της Αιγύπτου πιστοποιούνται οι επαφές της χώρας του Νείλου με τις θέσεις εύρεσής τους ενώ ο εντοπισμός τους ενισχύει το τυπολογικό σύστημα των τεχνέργων αυτών διαχωρίζοντας επιπροσθέτως τους αιγυπτιακούς από τις τοπικές παραγωγές της εκάστοτε περιοχής³⁴².

³³⁶ Knight 1915, 263-5.

³³⁷ Οι αιγυπτιακές εισαγωγές κατά το Μέσο και Νέο Βασίλειο αυξάνονται την περίοδο στρατιωτικής ή διοικητικής αιγυπτιακής παρουσίας σε θέσεις του Λεβάντ και την χρονική περίοδο όπου οι εμπορικές και διπλωματικές τους σχέσεις ήταν στενές. Στα τέλη της MEX οι εισαγωγές στο Βόρειο Λεβάντ είναι σχεδόν ανύπαρκτες, πράγμα που πιθανόν μαρτυρά την μείωση των επαφών με την Αίγυπτο. Στο Νέο Βασίλειο οι θέσεις όπου οι εισαγωγές είναι περισσότερες, όπως ο Λίβανος και η συριακή ακτή, εκτιμάται πως βρίσκονταν υπό τον αιγυπτιακό έλεγχο. Παράλληλα, φαίνεται πως οι τοπικές παραγωγές αυξάνονται την περίοδο που οι αιγυπτιακές εισαγωγές μειώνονται ή εξαφανίζονται. Σημαντικός είναι ο εισηγμένος σκαραβαίος από φαγεντιανή με το γενεθλιώνυμο του Αμενχοτέπ III από την 18^η δυναστεία (1390-1352 π.Χ.) όπου ανασκάφηκε στην Κάτνα και χρονολογείται τον ύστερο 15^ο-14^ο αιώνα βάσει κεραμικής του στρώματος εύρεσής του. Την περίοδο των Ραμσή είναι εμφανής η διοικητική, διπλωματική και στρατιωτική παρουσία της Αιγύπτου στο Βόρειο Λεβάντ. Το διεθνές εμπορικό δίκτυο κατέρρευσε στα τέλη της YEX και η περιορισμένη επιρροή της Αιγύπτου μαρτυράται από την πλήρη απουσία εισαγωγών σκαραβαίων την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Παράλληλα, μεμονωμένα ευρήματα στην Συρία επιβεβαιώνουν την επικράτηση των σφραγιδοκυλίνδρων και άλλων τύπων σκαραβαίων στην περιοχή.

³³⁸ Boschloos 2015, 17-20.

³³⁹ Myer 1894, 28. Cooney 2008, 4. Sparavigna 2009, 28. Ward 1994, 198-9. Ben-tor 2004, 27, 29, 57. Ωστόσο η πρακτική αυτή δεν δύναται να χρησιμοποιηθεί στην πλειονότητα των περιπτώσεων καθώς πολλοί σκαραβαίοι εντοπίζονται σε διαταραγμένα χρονολογικά στρώματα ή σε άλλες περιπτώσεις είναι δυσδιάκριτη η προέλευσή τους, περισσότερη βοήθεια προσφέρουν οι σκαραβαίοι που φέρουν βασιλικά ονόματα και μαρτυρούν την ύπαρξη των προσώπων αυτών βοηθώντας σε μια *terminus post quem* χρονολόγηση.

³⁴⁰ Pini 1988, 47.

³⁴¹ Liszka 2016, 6. Hall 1913, viii-ix.

³⁴² Boschloos 2012β, 175. 2015, 377. Επιπλέον, εξυπηρετούν στην χρονολόγηση των βασιλείων της δυναστείας Αιγύπτου καθώς και στις επαφές της με την ανατολική Μεσόγειο.

Οι σχέσεις Κρήτης και Αιγύπτου οδήγησαν στην μεταφορά τεχνολογιών και τεχνέργων και συνέβαλαν στην ανάπτυξη των τοπικών καλλιτεχνικών συμβάσεων της Κρήτης. Σημαντικό παράδειγμα αποτελεί ο μεγάλος αριθμός εισηγμένων σκαραβαίων σε συνάρτηση με τις εγχώριες παραγωγές σε πολλές θέσεις του νησιού, μαρτυρώντας τις επαφές και τις επιρροές με την Κρήτη³⁴³. Οι σκαραβαίοι σε Κρήτη και ηπειρωτική Ελλάδα αποτελούν σύνθητες εύρημα χωρίς ωστόσο να προέρχονται από σαφή χρονολογικά στρώματα ή να συσχετίζονται χρονολογικά με τα αντίστοιχα ευρήματα των στρωμάτων³⁴⁴. Ως εκ τούτου καθίσταται αινιγματική τόσο η αποσαφήνιση της χρήσης τους όσο και η ταυτότητα των αποδεκτών τους την ΥΕΧ.

Από την 2^η χιλιετία π.Χ., γεννώνται οι ανάγκες της Κρήτης για άμεσες θαλάσσιες επαφές με κέντρα της ανατολικής Μεσογείου³⁴⁵. Οι πρώτες ανακτορικές κοινωνίες στην Κρήτη ήταν αυτές που δημιούργησαν τις ανάγκες και εν συνεχεία τις ασυμμετρίες, όπως αναφέρει ο Broodbank, στο Αιγαίο, υπερισχύοντας στην οικονομική και πολιτική δύναμη του ελλαδικού χώρου. Οι πρώτοι σκαραβαίοι εισάγονται από την Αίγυπτο στην Κρήτη τη Πρώτη Μεταβατική περίοδο και εντοπίζονται έως και σε ΥΜ στρώματα, τόσο στο Αιγαίο όσο και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Εισηγμένοι και τοπικές παραγωγές σκαραβαίων εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ περίοδο (1700/1650-1640/1630 π.Χ.), αποτελούν συνήθη αντικείμενα στην περιοχή της Μεσαράς και απαντώνται κυρίως σε ταφικά σύνολα³⁴⁶. Ωστόσο, Μινωίτες τεχνίτες κατασκεύαζαν παράλληλα σκαραβαίους μινωικού τύπου με εγχάρακτη διακόσμηση, χωρίς ενεπίγραφα ονόματα βασιλέων³⁴⁷. Όπως αναφέρει και η Phillips, οι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι εισήχθησαν βάσει ευρημάτων για πρώτη φορά στην Κρήτη την ΜΜ ΙΑ περίοδο, αφού πρώτα εμφανίστηκαν στην Αίγυπτο³⁴⁸. Με τον τρόπο αυτό, ο σκαραβαίος με τις ποικίλες ιδιότητες στην δημόσια και ιδιωτική ζωή της Αιγύπτου μεταφέρθηκε στην Κρήτη και έπειτα στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Στην Πρώιμη Νεοανακτορική, οι σκαραβαίοι εξακολουθούν να βρίσκονται σε ταφικά σύνολα αλλά επιπλέον εμφανίζονται σε κοσμικά κτήρια της Κνωσού και της Αγίας Τριάδας³⁴⁹. Παράλληλα, μειώνεται ελάχιστα η τοπική παραγωγή ενώ οι άμεσα εισηγμένοι θεωρείται, βάσει

³⁴³ Evans 1935, 485-511.

³⁴⁴ Phillips 2008, 121.

³⁴⁵ Broodbank 2000, 96.

³⁴⁶ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως απαντώνται σε ταφικά, οικιστικά και διοικητικά σύνολα, υποδηλώνοντας την ποικιλία των χρήσεών τους.

³⁴⁷ Panagiotaki 2000, 302

³⁴⁸ Phillips 1996, 462. Οι 5 αιγυπτιακοί σκαραβαίοι βρέθηκαν σε ταφικά ΜΜ ΙΑ contexts στη Μεσαρά, τις Γούρνες και τις Αρχάνες.

³⁴⁹ Phillips 1991, 158-9.

απομιμήσεων, πως αποτελούν καθαρά χρηστικά αντικείμενα. Το ίδιο συμβαίνει και στην μυκηναϊκή περίοδο όπου βρίσκονται σε περιοχές όπως τα Μάλια, το Ρέθυμνο, τα Χανιά και το σπήλαιο της Ειλειθυίας. Αργότερα, στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο, τα ευρήματα των σκαραβαίων στην Κρήτη είναι λιγότερα. Οι κύριες θέσεις τους είναι η Μεσαρά, η Κνωσός, το Παλαίκαστρο, και η Σύμη Βιάννου. Ωστόσο, η συγκέντρωσή τους στο σπήλαιο της Ειλειθυίας εξακολουθεί να είναι μεγάλη³⁵⁰.

Τα περισσότερα δείγματα εισηγμένων σκαραβαίων απαντώνται στην Παλιοανακτορική περίοδο (11^η-12^η δυναστεία) σε τάφους των Μαλίων, της Μεσαράς, της Ζάκρου, στο σπήλαιο της Τράπεζας, την Αγία Τριάδα, το Μαραθοκέφαλο, τον Πλάτανο και την Κνωσό, υποδεικνύοντας την αρχική κτερισματική χρήση των σκαραβαίων και το κύρος και την δύναμη του κατόχου³⁵¹. Ωστόσο, η εύρεσή τους σε ταφικά σύνολα υποδεικνύει την επιπλέον χρήση του σκαραβαίου ως οικογενειακό κειμήλιο³⁵².

3.2.1 ιδιότητες και χρήσεις

Οι περισσότεροι εισηγμένοι σκαραβαίοι συναντώνται σε τάφους της MM και YM περιόδου ενώ οι τοπικής παραγωγής απαντώνται σε MM ταφικά σύνολα³⁵³. Ως κτερίσματα, οι σκαραβαίοι συνυπάρχουν με ποικιλία αντικειμένων και ιδιαίτερα κοσμημάτων όπως χάντρες, περίαπτα, δαχτυλίδια και χρυσά διαδήματα. Οι 3 σκαραβαίοι από τις Αρχάνες και αυτοί από τον Γουρνιά μαρτυρούν την πιθανή φυλακτική τους αξία ενώ σημαντικοί είναι και αυτοί από το Σελλόπουλο, την Αγία Τριάδα, την Φορτέτσα, και τον Κεφαλά με την επιγραφή του ονόματος του Αμεχνοτέπ III και της Τέϊ ή του θεού Άμμωνος.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως η διανομή των σκαραβαίων ακολουθεί αυτήν των σφραγίδων στα ταφικά σύνολα και σε πολλές περιπτώσεις οι σκαραβαίοι συνοδεύουν τις σφραγίδες. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση περί απουσίας διαχωρισμού ανάμεσα σε σκαραβαίους και σφραγίδες ενώ σε δεύτερο χρόνο ενισχύεται η άποψη σχετικά με την φυλακτική χρήση των σφραγίδων³⁵⁴. Μάλιστα, η Herrero υποστηρίζει πως η χρήση των σκαραβαίων στην Κρήτη ήταν διαφορετική από αυτήν στην Αίγυπτο καθώς οι σκαραβαίοι που εντοπίζονται σε ταφικά σύνολα δεν αντιπροσωπεύουν φυλακτά αλλά τοποθετούνται στον τάφο του νεκρού ως σφραγίδες ενισχύοντας την ένδειξη της διοικητικής δύναμης του κατόχου τους.

³⁵⁰ Panagiotaki 2000, 303-4. Η Ειλειθυία ήταν προστάτιδα της γέννησης και εκτιμάται πως οι σκαραβαίοι συνδέονταν με τις πεποιθήσεις των Μινωιτών σχετικά με την γέννηση και την αιώνια ζωή.

³⁵¹ Evans 1921, I: 679. Herrero 2011, 270. Pini 2000, 107-12. Phillips 1991, 144-5. Η χρονολόγησή τους ωστόσο είναι δύσκολο να διευκρινιστεί καθώς οι περισσότεροι εντοπίζονται σε διαταραγμένα στρώματα.

³⁵² Πεππέ 2016-7, 54.

³⁵³ Phillips 2004, 161.

³⁵⁴ Herrero 2011, 271.

Από την MM IA οι σκαραβαίοι χρησιμοποιούνται στην Κρήτη ως σφραγίσματα, γεγονός που τεκμηριώνεται με την εύρεσή τους σε αστικές περιοχές και διοικητικά κτήρια πέραν των ταφικών συνόλων³⁵⁵. Οι σφραγίδες αποτέλεσαν τον μηχανισμό ελέγχου στις πρώιμες κοινωνίες, υποδηλώνοντας την ταυτότητα ή την κοινωνική θέση του κατόχου μέσω της εικονογραφίας που έφεραν. Θεωρούνται το μέσο κατοχύρωσης της ιδιοκτησίας και εκτιμάται πως η έννοια της σφραγίδας προκύπτει από την έννοια του φυλακτού και της προστασίας. Για τον λόγο αυτόν υποστηρίζεται πως η διακόσμηση των μινωικών σφραγίδων είχε μαγικές ιδιότητες, όπως και στην Αίγυπτο³⁵⁶. Οι σκαραβαίοι που εντοπίζονται σε ανακτορικά κέντρα ή σε δημόσια και ιδιωτικά κτήρια υποδεικνύουν την κοινωνική ιεραρχία μιας περιοχής ή την οργάνωση των δραστηριοτήτων μιας κοινότητας ενώ παρέχουν πληροφορίες για τις επαφές με άλλες περιοχές. Οι εισηγμένοι σκαραβαίοι που βρέθηκαν σε κτήρια είναι 8 και προέρχονται κυρίως από την Κνωσό και τα Χανιά ενώ οι εγχώριοι μόλις 2³⁵⁷. Από την άλλη πλευρά, τα σφραγίσματα υποδηλώνουν την σφραγιστική χρήση στην Κρήτη καθώς η πλειονότητά τους αποτυπώνεται σε λαβές ή βάσεις αγγείων, σε πήλινη λάρνακα από την Αγία Τριάδα, σε υφαντικά βάρη ή σε σφονδύλια.

Οι εισαγωγές από την Αίγυπτο και οι τοπικές παραγωγές είναι αρκετές. Το σφραγιστικό σύστημα της Πρωτοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη φαίνεται να επηρεάστηκε από σπουδαία κέντρα της Εγγύς Ανατολής και ειδικότερα της Αιγύπτου³⁵⁸. Ωστόσο, η σφραγιστική χρήση των σκαραβαίων εκτιμάται πως υποδηλώνεται πριν τις αιγυπτιακές εισαγωγές και πολύ πριν χρησιμοποιηθούν οι σκαραβαίοι ως σφραγίσματα στην Αίγυπτο³⁵⁹. Η εκτίμηση αυτή στηρίζεται στο γεγονός πως από την ΠΜ ΙΑ υπήρχαν σφραγίδες με ζωόμορφα σχήματα, φαινόμενο που στην Αίγυπτο εμφανίζεται μεταγενέστερα³⁶⁰. Με την εισαγωγή τους, οι απομιμήσεις ξεκίνησαν άμεσα και ο αιγυπτιακός σκαραβαίος ενσωματώθηκε στην μινωική τέχνη³⁶¹.

³⁵⁵ Yule 1983, 361. Phillips 1991, 157-8. Steel 2013a, 461. Pini 1988, 48. Οι πρωιμότεροι απαντώνται σε MM IA ταφές στην Μεσαρά και τις Αρχάνες. Για τις μετατροπές στο μινωικό σφραγιστικό σύστημα βλ. Weingarten 1990, 106-14.

³⁵⁶ Βασιλικού 1995, 89. Η θεωρία αυτή βασίζεται στο ότι συγκεκριμένα αντικείμενα από ορισμένο υλικό κατασκευής και συγκεκριμένη διακόσμηση ενδέχεται να αποτελούν τον σωστό συνδυασμό ώστε το τέχνηργο να είναι εμποτισμένο με προστατευτικές ιδιότητες.

³⁵⁷ Οι περισσότεροι χρονολογούνται στην MM περίοδο ενώ εξαίρεση αποτελεί ο σκαραβαίος από τα Μάλια.

³⁵⁸ Dickinson 2003, 269.

³⁵⁹ Phillips 2004, 168. 1996, 462. Kanta και Tzigounaki 2000, 193-203. Στην Κρήτη χρησιμοποιούνται από την ΠΜ Ι περίοδο και έπειτα υιοθετούνται στην Αίγυπτο. Η σφραγιστική τους έννοια δεν είναι εμφανής αλλά υπήρχε. Στην Αίγυπτο χρησιμοποιούνται σφραγιδοκύλινδροι στο Παλιό Βασίλειο.

³⁶⁰ Weingarten 2005, 759-65. Anastasiadou 2016, 160-90.

³⁶¹ Hood 2000, 22. Phillips 2010β, 309. Το σκαραβοειδές σχήμα των σφραγισμάτων που εμφανίστηκε στην MM IA αποτέλεσε προσθήκη προερχόμενη από την Αίγυπτο.

Για την κατασκευή των σφραγίδων αρχικά χρησιμοποιούνταν μαλακοί λίθοι ενώ στην συνέχεια χρησιμοποιούνταν σκληρότεροι, των οποίων η προέλευση ήταν εξωτική³⁶². Τα Προανακτορικά δείγματα χαρακτηρίζονται από απλά μοτίβα τα οποία επαναλαμβάνονται ενώ το σχήμα που προτιμάται είναι κυρίως το κωνικό και το πυραμιδοειδές³⁶³. Με το πέρασμα του χρόνου, οι σφραγίδες πέραν των γεωμετρικών σχημάτων απέκτησαν αφηγηματικές σκηνές οι οποίες παρέπεμπαν σε θρησκευτικούς συμβολισμούς ενώ το απόγειο της μινωικής σφραγιδογλυφίας σημειώνεται στα 1700 π.Χ.³⁶⁴. Παράλληλα, αναρτώνταν στο σώμα του κατόχου ως κόσμημα, αποτελώντας σύμβολο της εκάστοτε ελίτ³⁶⁵. Μεγάλης σημασίας αποτέλεσαν επίσης τα σφραγιστικά δαχτυλίδια στην Κρήτη από την Δεύτερη Ανακτορική περίοδο και έπειτα, όπου χρησιμοποιούνταν από τους διοικητικούς αξιωματούχους³⁶⁶.

Ωστόσο, πέραν της σφραγιστικής χρήσης των σκαραβαίων, ενδέχεται να συμβαίνει το ίδιο φαινόμενο και στην Κρήτη, κατά το οποίο οι σκαραβαίοι έφεραν μια εν δυνάμει μαγικοθρησκευτική ιδιότητα που τους μετέτρεπε σε φυλακτά στην Αίγυπτο³⁶⁷. Είναι επομένως πολύ πιθανό, αν θεωρούσαν πως το σχήμα ή το μοτίβο που έφερε ο σκαραβαίος παρέπεμπε ή είχε κάποια μαγική δύναμη να προσφερόταν μια μαγική προστασία και στα ασφαλισμένα με αυτή αγαθά, όπως συνέβαινε στην Αίγυπτο³⁶⁸.

Από τα ευρήματα των σφραγιδόλιθων σε ασύλητους τάφους των Μυκηνών, συμπεραίνουμε πως συνήθως αναρτώνταν στον καρπό ή γύρω από τον λαιμό. Ωστόσο η χρήση τους θεωρείτο δεδομένο πως επικεντρωνόταν στους σφραγιστικούς σκοπούς, όπως φαίνεται από τα ευρήματα του 13^{ου} αι. π. Χ. από το ανάκτορο της Πύλου, των Μυκηνών και της Θήβας³⁶⁹. Αυτό που παραμένει άγνωστο μέχρι στιγμής είναι το ποιός χρησιμοποιούσε τα σφραγίσματα, υπό ποιού την κατοχή ήταν αλλά και σε ποιούς επιτρεπόταν να διαχειρίζεται τους σφραγιδόλιθους³⁷⁰. Ίσως αρχικά οι σφραγίδες να βρίσκονταν υπό την κατοχή της άρχουσας τάξης και εν συνεχεία να διευρύνθηκε η χρήση τους και στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, όπως του ανακτορικού διοικητικού προσωπικού και των ελεγκτών³⁷¹.

³⁶² Μαζί με τους σκληρούς λίθους η μινωική Κρήτη δανείστηκε επίσης τις νέες τεχνικές για την κατεργασία τους.

³⁶³ Yule 1981, 93-8, 104, 200.

³⁶⁴ Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 339. Βασιλικού 1995, 90.

³⁶⁵ Dickinson 2003, 271.

³⁶⁶ Evans 1935, 511. 1921, 669-70. Η αξία που προσδίδεται στα σφραγίσματα μπορεί πλέον να φανερωθεί από τα άκρα των οπών που καλύπτονταν με χρυσό για την διέλευση νήματος.

³⁶⁷ Steel 2013a, 461. Dickinson 2003, 266.

³⁶⁸ Dickinson 2003, 267.

³⁶⁹ Pini 1988, 51. Οι οπίσθιες όψεις των σφραγίδων έφεραν ίχνη από ίνες με τις οποίες στερεώνονταν στα ταξινομημένα και αποθηκευμένα αντικείμενα.

³⁷⁰ Treuil et al. 1996, 367-8, 546-7.

³⁷¹ Pini 1988, 51. Ίσως ο λόγος που αυξήθηκε ο αριθμός των σφραγιδόλιθων να έγκειται στην ευρεία χρήση του από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Επίσης, καθένας μπορούσε να έχει στην κατοχή του πολλά σφραγίσματα. Αρκετές σφραγίδες βρέθηκαν ως κτερίσματα σε τάφους του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα.

Όπως αναφέρθηκε, πέραν της σφραγιστικής χρήσης τους, οι σκαραβαίοι ενδείκνυται να χρησιμοποιήθηκαν επιπλέον ως φυλαχτά, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται η θρησκευτική αντίληψη των κατόχων απέναντι στο αντικείμενο αυτό³⁷². Αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν πως οι μαγικοθρησκευτικές ιδιότητες του σκαραβαίου απουσιάζον από τον αιγαιακό χώρο χρησιμοποιώντας ως κύριο κριτήριο την απουσία υιοθέτησης των σκαραβαίων της καρδιάς. Μια ακόμα σημαντική ομάδα σφραγίδων είναι οι αμυγδαλόχημες μαγικές σφραγίδες ή ταλισμανικές που είχαν εμφανή τα χαρακτηριστικά ενός φυλαχτού και η χρήση τους ως σφραγίσματα ήταν εξαιρετικά σπάνια³⁷³. Δύο τέτοιες σφραγίδες προέρχονται από τον ταφικό κύκλο Β των Μυκηνών και θεωρείται ότι είναι εισηγμένες από την Κρήτη³⁷⁴.

3.2.2 Εισηγμένοι

Οι πρώτοι εισηγμένοι σκαραβαίοι από την Αίγυπτο εντοπίζονται σε πρωτοανακτορικά χρονολογικά στρώματα, συνοδεία τοπικών σφραγίδων³⁷⁵. Οι σκαραβαίοι και τα σκαραβοειδή δεν φέρουν διακόσμηση στην οπίσθια και τις πλάγιες πλευρές και ως επί το πλείστον απαντώνται σε μαζικές ταφές χωρίς να συμβάλουν στην χρονολόγηση του στρώματος εύρεσής τους³⁷⁶. Ωστόσο, οι 2 σκαραβαίοι από Γουρνιά, Θόλος Β΄ συμβάλλουν στον συγχρονισμό των χρονολογικών αντιστοιχιών μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου³⁷⁷.

Με την έναρξη της ΜΜ ΙΒ περιόδου και την ανοικοδόμηση των ανακτόρων, οι προανακτορικοί τύποι των μινωικών σκαραβαίων σταματούν και παράλληλα ανθίζει η παραγωγή σφραγίδων³⁷⁸. Παράλληλα, την ίδια περίοδο εντοπίζονται εισηγμένοι σκαραβαίοι σε ημιτελές στάδιο όπου φέρουν μινωικά μοτίβα στην διακόσμηση³⁷⁹. Τα σχέδια που χρησιμοποιούνταν στην ΠΕΧ δίνουν την θέση τους σε νέα μοτίβα ενώ παράλληλα ξεκινά η χρήση ημιπολύτιμων λίθων με αποτέλεσμα την υψηλή ποιότητα τεχνέργων³⁸⁰.

³⁷² Phillips 1991, 161-2.

³⁷³ Evans 1935, 445-6, 495. 1921, 670-2. Αρκετές σφραγίδες του συγκεκριμένου τύπου εντοπίζονται στην Σητεία και την κεντρική Κρήτη.

³⁷⁴ Dickinson 2003, 271.

³⁷⁵ Pini 1988, 47. Lambrou-Phillipson 1990, 53. Χαρακτηριστικός είναι ο σκαραβαίος από τον Άγιο Ονούφριο σε ΠΜ Ι-ΥΜ Ι χρονολογικό στρώμα.

³⁷⁶ Phillips 2004, 161. Για τους εισηγμένους σκαραβαίους σε ΠΜ χρονολογικά στρώματα βλ. Lambrou-Phillipson 1990, 52-3. Weingarten 2011, 403-8.

³⁷⁷ Lambrou-Phillipson 1990, 54.

³⁷⁸ Pini 1988, 47. Phillips 2004, 165. Η σφραγιδολογία στην Κρήτη ξεκινά παράλληλα με την εισαγωγή σκληρών πετρωμάτων για την παραγωγή τους. η Phillips υποστηρίζει πως οι σκαραβαίοι από σκληρές πέτρες της περιόδου αποτελούν την εξέλιξη των Προανακτορικών τύπων.

³⁷⁹ Phillips 2004, 167. Χαρακτηριστικά δείγματα αποτελούν ο σκαραβαίος από τον Άγιο Ονούφριο και το σπήλαιο του Ψυχρού στους οποίους σώζονται ΜΜ ΙΙ μινωικά μοτίβα.

³⁸⁰ Pini 1988, 48-9. Ορισμένα από τα πετρώματα ήταν ο αχάτης, ο αμέθυστος, η ορεία κρύσταλλος, ο ίασπις, ο σάρδιος και ο αιματίτης ενώ σπανιότερα είναι ο ελεφαντόδοντος, ο ήλεκτρος και ο κύανος.

Ενδιαφέρον αποτελεί ο αναμνηστικός σκαραβαίος από τον τάφο 4 στο Σελλόπουλο στην Κνωσό, με το καρτούς του Αμενχοτέπ ΙΙΙ³⁸¹. Ο σκαραβαίος εντοπίζεται σε ΥΜ ΙΙΑ1 αρχαιολογικό στρώμα βάσει κεραμικής του στρώματος εύρεσής του και συμβάλει στην χρονολόγηση της μινωικής δύναμης στο θαλάσσιο εμπόριο της περιόδου³⁸² ενώ παράλληλα πιστοποιείται και ο συγχρονισμός της ΥΕ ΙΙΑ1 περιόδου με την αντίστοιχη περίοδο της βασιλείας του Αμενχοτέπ ΙΙΙ στην Αίγυπτο³⁸³. Ο αναμνηστικός σκαραβαίος είναι ο μοναδικός που βρέθηκε στο Αιγαίο και συγκεκριμένα στην Κρήτη και μαζί με τα ευρήματα με το καρτούς του ίδιου φαραώ από την περιοχή των Μυκηνών αποτελούν ένα σύμπλεγμα ευρημάτων που αρκετοί ερευνητές το συσχετίζουν με την αιγαιακή λίστα από την βάση αγάλματος στο ιερό του Kom el Hetan³⁸⁴. Ο Edwards θεώρησε αρχικά πως τα ιερογλυφικά ενδείκνυται να παρουσίαζαν κάποιο λάθος και πως ίσως κατασκευάστηκε από έναν ξένο και όχι από Αιγύπτιο. Εν συνεχεία ο Cline πρότεινε μια εναλλακτική αποκρυπτογράφηση της επιγραφής του σκαραβαίου, την He/The One of the Two Lands, (*Nb mh^ct R^c pt thw^j*) υπονοώντας την Άνω και Κάτω Αίγυπτο³⁸⁵, υποστηρίζοντας πως ο αναμνηστικός σκαραβαίος από φαγεντιανή κατασκευάστηκε από Αιγύπτιο τεχνίτη που γνώριζε την τεχνοτροπία και προοριζόταν για ένα σημαντικό γεγονός.

Οι αναμνηστικοί σκαραβαίοι, όπως και στην Αίγυπτο, δεν έφεραν κάποια διοικητική χρήση αλλά αποτελούσαν μετάλλια ιστορικών γεγονότων. Η παρουσία του στον ελλαδικό χώρο δύναται να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα των διπλωματικών ανταλλαγών καθώς εκτιμάται πως ο σκαραβαίος αυτός έφτασε στο Αιγαίο μέσα από τις συμβάσεις των ηγεμονικών δώρων μεταξύ της ανατολικής Μεσογείου και του αιγαιακού χώρου³⁸⁶.

³⁸¹ Cline 1987, 12. Αναγράφεται το *Nb-m^ct-R^c sb³ t³y* (αγαπημένος του Ρα, βασιλιάς της Άνω και Κάτω Αιγύπτου). Ο σκαραβαίος δεν έχει αρκετά σημάδια χρήσης και ως φαίνεται τοποθετήθηκε ως κτέρισμα αμέσως μετά την παραγωγή του.

³⁸² Brandl κ.α. 2013, 68-95. Θεωρείται πως ο σκαραβαίος αυτός είναι προγενέστερος της κεραμικής και πως κατασκευάστηκε κατά το 28^ο έτος της βασιλείας του Αμένοφι ΙΙΙ και παραδόθηκε στην Κρήτη την ίδια περίοδο, τον 14^ο π.Χ.

³⁸³ Cline 1987, 13. Brandl 2013, 67, 88. Όμοια ένας σκαραβαίος από στεατίτη (αρ. κατ. 5901.03) με την δέλτο του Αμενχοτέπ ΙΙΙ και ΥΕ ΙΙΑ1 κεραμική ανασκάφηκε στο Beth Shemesh. Ο εισηγμένος σκαραβαίος ενδέχεται ωστόσο να παρασκευάστηκε και μετά την περίοδο βασιλείας του Αμενχοτέπ ΙΙΙ. Η μία εκδοχή θέλει τον σκαραβαίο να παρήχθη στο 25^ο έτος της βασιλείας του και το επίθετο να σχετίζεται με το άγαλμα του Άμων όπου βρίσκεται στην Μαλκάτα και χρονολογείται στο 30^ο έτος της βασιλείας του φαραώ. Επομένως, είναι πιθανόν ο σκαραβαίος να κατασκευάστηκε μεταξύ 28^{ου} και 34^{ου} έτους της βασιλείας του Αμενχοτέπ ΙΙΙ.

³⁸⁴ Brandl et al. 2013, 80-8. Η θεωρία αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τόσο οι θέσεις όπου βρέθηκαν τα εισηγμένα από την Αίγυπτο τέχνεργα με το καρτούς του Αμενχοτέπ ΙΙΙ όσο και η θέση Σελλόπουλο, αναφέρονται στην αιγαιακή λίστα, όπως και οι θέσεις Κυδωνία και Ιαλυσός όπου βρέθηκαν δύο μεσαίου μεγέθους αναμνηστικοί σκαραβαίοι που σχετίζονται με τον Αμενχοτέπ ΙΙΙ και την σύζυγό του.

³⁸⁵ Cline 1994, 147. Brandl et al. 2013, 82. Μια εναλλακτική πρόταση για την αποκρυπτογράφηση είναι η *Star of the Two Lands (sb³ t³w^j)*.

³⁸⁶ Catling 1976, 21-3. Lambrou-Phillipson 1990, 56. Cline 1987, 12. Ο σκαραβαίος από την Κυδωνία αναγράφει την φράση ο Αγαπημένος του Ρα, όπως και αυτός από την Ιαλυσό όπου χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΑ-Β περίοδο. Ο σκαραβαίος από την Αγία Τριάδα αναγράφει *hmt n³w^t ty* (Σύζυγος του Βασιλιά, Τέϊ) και εντοπίζεται σε ΥΜ ΙΙΑ ταφή

Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι ο σκαραβαίος από το δωμάτιο 1 στο ανάκτορο στο Καστέλι στα Χανιά, θέση της οποίας το λιμάνι σημείωσε σημαντική εμπορική δραστηριότητα³⁸⁷. Ο σκαραβαίος φέρει την δέλτο του Τούθμωσι ΙΙΙ και δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν την ΥΜ ΙΙΑ-Β περίοδο βάσει κεραμικής απόδειξης του στρώματος εύρεσής του³⁸⁸. Η κεραμική της ευρύτερης περιοχής όπου ανασκάφηκε υπέδειξε την λειτουργία ενός κεραμικού εργαστηρίου. Βάσει της ύπαρξης μινωικής κεραμικής τόσο στην Δύση όσο και την Ανατολή, δεν αποκλείεται ο συγκεκριμένος σκαραβαίος να αποτελούσε μέρος του εμπορικού δικτύου ή κάποιο οικογενειακό κειμήλιο³⁸⁹.

Την ίδια περίοδο χρονολογείται βάσει στρώματος εύρεσής του και ο αιγυπτιακός σκαραβαίος από λευκό στεατίτη με τα ιερογλυφικά nTr nfr Imn (ο καλός θεός Άμων) ή Imn nfr hs(wt) (Άμων, ο αγαπημένος όλων) ο οποίος παρομοιάζεται από τον Blegen με τον σκαραβαίο από το ιερό της Χατσεψούτ στο Ντειρ ελ Μπαχάρι³⁹⁰.

3.2.3 Απομιμήσεις

Στην ΜΕΧ (1640-1540 π.Χ.) απαντώνται εργαστήρια παραγωγής σκαραβαίων στο Λεβάντ παράλληλα με τις αιγυπτιακές εισαγωγές. Όμοια συμβαίνει στην Κρήτη, όπου σκαραβαίοι απαντώνται σε ταφικά και ανακτορικά σύνολα μαζί με απομιμήσεις τους επιβεβαιώνοντας της κοινωνική σημασία των τεχνέργων³⁹¹. Κύριο γνώρισμα των τοπικών παραγωγών είναι η υιοθέτηση και η προσαρμογή των σκαραβαίων στις τοπικές απαιτήσεις με την επιβίωση ωστόσο αρκετών αιγυπτιακών μοτίβων³⁹².

Οι πρώτες μινωικές απομιμήσεις αιγυπτιακών τεχνέργων απαντώνται σε τάφους της Μεσαράς, του Μόχλου και του Παλαίκαστρου και βρίσκονται πάντοτε σε συνδυασμό με αιγυπτιακές εισαγωγές³⁹³. Επιπλέον, σημαντική είναι η εύρεση πρώτων υλών όπως δόντι ιπποπόταμου, ημιπολύτιμοι λίθοι, χρυσός και αμέθυστος, για την κατασκευή κοσμημάτων και σφραγίδων,

ενώ ο σκαραβαίος από τον Άγιο Ηλία φέρει την επιγραφή ο Αγαπημένος του Ρα και εντοπίζεται σε ΥΜ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ2 ταφή, βάσει κεραμικής του στρώματος εύρεσής του.

³⁸⁷ Lambrou-Phillipson 1990, 56. Σημαντικός επίσης είναι ο σκαραβαίος από φαγεντιανή από το Καστέλλι, με το καρτούς του Αμενχοτέπ ΙΙΙ.

³⁸⁸ Cline 1987, 11-2.

³⁸⁹ Ωστόσο, δεν διακρίνεται εάν ο σκαραβαίος αποτελεί εισαγωγή ή απομίμηση καθώς η τεχνοτροπία της απόδοσης της κεφαλής του σκαραβαίου ταυτίζεται με τα αιγυπτιακά πρότυπα.

³⁹⁰ Cline 1994, 35-6. Η χρονολόγηση του σκαραβαίου που είχε προταθεί από τον Blegen ήταν στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

³⁹¹ Muhlestein 2011, 191-235. Burke 2010, 48-50. Mumford 2013, 73-4.

³⁹² Boschloos 2012β, 178-9. Για την καλύτερη μελέτη προτείνεται ο διαχωρισμός των σκαραβαίων που εντοπίζονται σε Συρία και Λίβανο σε τέσσερις ομάδες, στις αιγυπτιακές εισαγωγές που ταυτίζονται χρονολογικά με τα αρχαιολογικά στρώματα εύρεσής τους, στα αιγυπτιακά κειμήλια, στους μη αιγυπτιακούς σύγχρονους σκαραβαίους και στα μη αιγυπτιακά κειμήλια.

³⁹³ Dickinson 2003, 194. Όμοια συμβαίνει με λίθινα αιγυπτιακά σκεύη από την Κνωσό όπου άμεσα εντοπίζεται η αιγυπτιακή επιρροή σε μικρού μεγέθους αγγεία που προορίζονταν για ταφική χρήση.

προερχόμενα εξίσου από την Αίγυπτο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκαραβαίοι μινωικού τύπου που εμφανίζονται παράλληλα με τις πρώτες αιγυπτιακές εισαγωγές³⁹⁴. Αμέσως μετά τις πρώτες εισαγωγές σκαραβαίων στην Κρήτη και την εντατικοποίησή τους την MM περίοδο, εμφανίζονται τα πρώτα μινωικά εργαστήρια σκαραβαίων, βασιζόμενα στις αιγυπτιακές εισαγωγές³⁹⁵. Η πλειονότητα των απομιμήσεων υιοθετεί ανατολικά μοτίβα στην εικονογραφία, τα οποία προσαρμόζονται στο μινωικό εικονογραφικό πλαίσιο. Ο μινωικός σκαραβαίος διαφέρει από τον αιγυπτιακό καθώς δεν υιοθετεί τα αιγυπτιακά πρότυπα σχετικά με την απόδοση των ανατομικών χαρακτηριστικών του και την διακόσμηση της επιφάνειάς του³⁹⁶. Το σκαθάρι που απεικονιζόταν στις μινωικές σφραγίδες ονομάζεται Ρινόκερος Ορύκτης³⁹⁷. Το συγκεκριμένο δεν αποτελεί απομίμηση του αιγυπτιακού σκαραβαίου και θεωρείται αυθεντικό δημιούργημα των Μινωιτών³⁹⁸. Οι μινωικοί σκαραβαίοι ενδέχεται να συνδέονται με τις δοξασίες των κτηνοτροφικών κοινοτήτων των Μινωιτών, εξασφαλίζοντας τύχη και ευγονία στον ιδιοκτήτη. Πήλινα ομοιώματά του μινωικού τύπου εντοπίζονται σε MM Ιερά Κορυφής στο Ταόσταλο της Σητείας, με εν δυνάμει αναθηματικό χαρακτήρα προς τις χθόνιες θεότητες³⁹⁹ ενώ επιπλέον χρησιμοποιούνται ως επίθετη πλαστική διακόσμηση στην MM κεραμική της Κρήτης, δημιουργώντας υποθέσεις περί συμβολισμού του σκαθαριού. Πέραν των μινωικών σκαραβαίων εντοπίζονται μινωικά σκαραβοειδή απλού τύπου με λεπτομέρειες στην κάτω ή τις πλάγιες επιφάνειες τα οποία μεταφέρθηκαν επίσης στον αιγαιακό χώρο και την ηπειρωτική Ελλάδα⁴⁰⁰. Η παραγωγή τους θεωρείται πως ξεκίνησε παράλληλα με τις πρώτες αιγυπτιακές εισαγωγές στην Κρήτη και σταμάτησε πολύ γρήγορα, με το τέλος της MM IA.

Από τα ευρήματα σε μινωικές θέσεις ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σφραγίδες σε απομίμηση αιγυπτιακού σκαραβαίου στα τέλη της Προανακτορικής ενώ έπειτα ξεκινά η παράλληλη

³⁹⁴ Herrero 2011, 269. Η Lambrou-Phillipson (1990, 53) αναφέρει πως τρεις συγκεκριμένοι σκαραβαίοι από τον Πλάτανο, την Αγία Τριάδα και τον Γουρνιά εκτιμάται πως δεν αποτελούν αιγυπτιακές εισαγωγές και τονίζεται η μινωική τους καταγωγή.

³⁹⁵ Herrero 2011, 269. Πεππέ 2016-7, 55. Phillips 2004, 161-3. Η συγγραφέας εικάζει πως οι σκαραβαίοι αυτοί παράγονταν σε λανθάνουσα μορφή και δεν ήταν γνωστοί λόγω της μικρής παραγωγής τους. Ίσως αυτά τα εργαστήρια να εξαφανίστηκαν την περίοδο όπου οι σχέσεις Αιγύπτου και Κρήτης βρίσκονταν στο προσκήνιο (MM IA περίοδο).

³⁹⁶ Phillips 2004, 163.

³⁹⁷ Ratcliffe 2006, 89.

³⁹⁸ Phillips 2004, 163. 1996, 462. Η παρουσία των σκαραβαίων στις σφραγίδες εξασφάλιζε την εύνοια των θεοτήτων της καλλιέργειας και της γονιμότητας. Το αρσενικό μινωικό σκαθάρι φέρει ένα κέρατο στο άνω μέρος του ρύγχους του, προσδίδοντας σε αυτό άγρια και επιθετική όψη, το οποίο χρησιμοποιούν μόνο στην περίπτωση του ζευγαρώματος. Είναι ακίνδυνα, δεν επιτίθενται ούτε έχουν δηλητήριο και τρέφονται με καρπούς και ρητίνη δέντρων. Αυτό που προφανώς ενθουσίασε τους Μινωίτες είναι οι μεταμορφώσεις που λάμβανε ο σκαραβαίος στα στάδια της ζωής του με αποκορύφωμα το τελικό στάδιο όπου αποκτά φτερά και πετάει.

³⁹⁹ Τα ομοιώματα χρονολογούνται το 1800-1600 π.Χ.

⁴⁰⁰ Yule 1983, 359, 366. Phillips 2004, 163. Σε επιμέρους θέσεις η χρονολόγησή των σκαραβοειδών κατέστη δύσκολη καθώς τα αρχαιολογικά στρώματα είναι διαταραγμένα.

παραγωγή μινωικών σκαραβαίων με μινωική τεχνοτροπία και διακόσμηση. Αξιοσημείωτοι είναι τρεις σκαραβαίοι της Πρώτης Μεταβατικής περιόδου από το Λέντα ενώ συχνά οι μινωικές απομιμήσεις φέρουν αιγυπτιακή διακόσμηση ενώ σε άλλες περιπτώσεις το μοτίβο τους είναι αιγαιακό⁴⁰¹. Η Phillips αναφέρει πως οι απομιμήσεις των σκαραβαίων ενδείκνυται να αντιπροσωπεύουν δείγματα συμβολισμού στην Κρήτη, βασιζόμενη στην ταχεία αναπαραγωγή τους ενώ ο Δαβάρας προτείνει τον συμβολισμό του γηγενούς σκαραβαίου που είχε ιδιαίτερη πολιτιστική εκτίμηση στην Κρήτη, κάτι που συνεχίστηκε έως και την Νεοανακτορική περίοδο όπως φαίνεται από αναθήματά του σε λατρευτικά σύνολα⁴⁰².

Οι ομοιότητες μινωικών και αιγυπτιακών σκαραβαίων όσον αφορά την τυπολογία είναι αρκετές. Οι κάτω και πλάγιες επιφάνειές του μινωικού είναι αποδοσμένες όπως και στο αιγυπτιακό μοντέλο ενώ και οι δύο τύποι φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση παραπέμποντας στο κεφάλι, τα άκρα και τα έλυτρα⁴⁰³. Εντούτοις, η διαφορά μεταξύ των δύο τύπων εντοπίζεται στο στίλβωμα που φέρουν οι μινωικοί εν αντιθέσει των αιγυπτιακών⁴⁰⁴.

Υπάρχουν ωστόσο βασικά κριτήρια κατά τα οποία εκτιμάται η μη αιγυπτιακή επιρροή των μινωικών σκαραβαίων. Η Phillips αναφέρει ορισμένες διαφορές όπως την κυρτότητα των μινωικών σκαραβαίων καθώς και την ελάχιστη -και σε ορισμένες περιπτώσεις απύσασ- διακόσμηση, ακόμα και όταν οι σκαραβαίοι απέκτησαν εμφανώς αποδοσμένα άκρα. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό είναι ότι οι μινωικοί σκαραβαίοι έφεραν βαθιά εγχάρακτη γραμμή σχήματος «Γ» ενώ στους αιγυπτιακούς η γραμμή αυτή αποδίδεται πολύ ελαφρότερα. Παράλληλα, το 1/3 των μινωικών σκαραβαίων απεικονιζόταν με κεφάλι και μάτια που διαφαίνονταν, κάτι που την περίοδο εκείνη στην Αίγυπτο δεν ήταν διαδεδομένο. Αναφορικά με την διακόσμησή τους, οι μινωικοί σκαραβαίοι έφεραν μοτίβα που η Αίγυπτος δεν φαίνεται να είχε υιοθετήσει. Τέλος, ένα χαρακτηριστικό που οδηγεί στην μη αιγυπτιακή επιρροή σχετίζεται με την διαφορετική τεχνική κοπής των μινωικών σκαραβαίων όπου είχε ως αποτέλεσμα να οριοθετείται σαφέστερα το περίγραμμά του. Ίσως οι μινωικοί σκαραβαίοι λοιπόν να επηρεάστηκαν από μινωικά ερεθίσματα και να ήκμασαν ανεξάρτητα από τους αιγυπτιακούς εφόσον στην πλειονότητά τους διέφεραν από τους δεύτερους⁴⁰⁵.

Η παραγωγή των μινωικών σκαραβαίων ωστόσο δεν διήρκτησε πολύ. Συγκεκριμένα, με το τέλος της MM περιόδου τα περισσότερα εργαστήρια σταματούν, φαινόμενο που ενδέχεται να

⁴⁰¹ Phillips 1991, 142. 1996, 462. Κύριο γνώρισμα των μινωικών σκαραβαίων είναι ότι δεν επέλεξαν τον κεραιφόρο σκαραβαίο της Κρήτης αλλά τον αιγυπτιακό, αποδίδοντάς τον με μινωικά μοτίβα.

⁴⁰² Phillips 2010, 311.

⁴⁰³ Hall 1913, vii. Τα μινωικά σκαραβοειδή εμφανίζουν το ίδιο στυλ με τα αιγυπτιακά, χωρίς καμία διακόσμηση.

⁴⁰⁴ Phillips 2004, 161. Ωστόσο η Phillips αναφέρει πως ίσως και οι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι ήταν στίλβωμένοι εάν θεωρήσουμε πως οι μινωικές απομιμήσεις επηρεάστηκαν σε τόσο μεγάλο βαθμό.

⁴⁰⁵ Phillips 2004, 163-4.

συνδέεται με την ανοικοδόμηση των μινωικών ανακτόρων την MM IB περίοδο και την ανάπτυξη της μινωικής πολιτικής και κοινωνικής ταυτότητας⁴⁰⁶. Ίσως οι επαφές της Κρήτης με την Εγγύς Ανατολή σε συνδυασμό με τις μετατροπές στην μινωική διοίκηση και οικονομία να λειτούργησαν ανασταλτικά για τα εργαστήρια των μινωικών σκαραβαίων τα οποία εξασθένησαν μαζί με τον Προανακτορικό αυτόν τύπο⁴⁰⁷.

3.3 Ηπειρωτική Ελλάδα

Πέραν της Κρήτης, ο υπόλοιπος ελλαδικός χώρος υιοθέτησε επίσης τον αιγυπτιακό σκαραβαίο, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην εύνοια και την τύχη που προσέφερε στον κάτοχό του. Ωστόσο, όπως και στην Κρήτη, δεν ενστερνίστηκαν την πεποίθηση των Αιγυπτίων σχετικά με την αναγέννηση, την μεταθανάτια ζωή ή την διατήρηση της κοσμικής τάξης που εξασφάλιζε ο σκαραβαίος στην χώρα του Νείλου⁴⁰⁸. Κατ' επέκταση, δεν υιοθετήθηκε και η ψυχοστασία, ούτε οι συμβολισμοί του σκαραβαίου με τον ηλιακό θεό Ρα. Η πλειονότητα των εισηγμένων αντικειμένων από την Αίγυπτο εντοπίζεται στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα ενώ από το σύνολο των αιγυπτιακών εισαγωγών οι 37 αποτελούν σκαραβαίους από τους οποίους οι 18 εντοπίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα, 5 στην Κρήτη, 8 στην Ρόδο και 6 στα νησιά του Αιγαίου.

Στην ΠΕΧ η χρήση των σφραγιδολίθων στην ηπειρωτική Ελλάδα πιστοποιείται από την εύρεσή τους σε οικιστικά σύνολα ενώ τα παραδείγματα είναι λιγοστά⁴⁰⁹. Τα σφραγίσματα είναι πηλίνα και η πλειονότητα των εικονιστικών παραστάσεων αποτελείται από διακοσμητικά στοιχεία. Προς τα μέσα της εποχής του Χαλκού φαίνεται πως υπάρχει μία τάση για περισσότερο σχηματοποιημένες σφραγίδες, με τυποποιημένη διακόσμηση. Στις Μυκήνες, οι παραστάσεις που χρησιμοποιούσαν στην σφραγιδογλυφία συμβάλλουν στον σχηματισμό μιας εικόνας αναφορικά με την καθημερινή ζωή, τις θρησκευτικές δοξασίες αλλά και τα ήθη και τα έθιμα των ανθρώπων του μυκηναϊκού πολιτισμού. Η πλειοψηφία των απεικονίσεων και των μοτίβων της μυκηναϊκής περιόδου στα τέχνηρα μας επηρεάζεται από την Κρήτη ενώ παράλληλα αρκετά είναι και τα ερεθίσματα των ντόπιων παραγωγών τα οποία προέρχονται από την Αίγυπτο⁴¹⁰. Αγαπητά σχήματα είναι και στην μυκηναϊκή περίοδο το φακοειδές και το

⁴⁰⁶ Pini 2000, 112. Phillips 2004, 161-5. Γίνεται αναφορά πως τα μινωικά εργαστήρια λειτούργησαν μόνο κατά την MM IA περίοδο.

⁴⁰⁷ Herrero 2011, 271. Η Herrero αναφέρει πως οι απομιμήσεις των αιγυπτιακών σκαραβαίων ενδείκνυται να ερμηνευτούν ως προσπάθεια δημιουργίας τεχνέργων που θα υπενθύμιζαν τις σχέσεις των δύο λαών.

⁴⁰⁸ Ratcliffe 2006, 88.

⁴⁰⁹ Pini 1988, 48. Κάντα 2003, 22. Βασιλικού 1995, 90. Εξαιρέση αποτελούν τα σφραγίσματα που σώζονται από την Οικία των Κεράμων στη Λέρνα της Αργολίδας. Η παρουσία τους πιστοποιείται για σύντομο χρονικό διάστημα και έπειτα επανεμφανίζονται το 1800 π.Χ.

⁴¹⁰ Pini 1988, 47.

τρίπλευρο πρίσμα ενώ από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. και έπειτα, το μέγεθος των σφραγιδόλιθων αυξάνεται και ορισμένοι φέρουν μεγάλες οπές ενώ άλλοι περιδέονται με φύλλα χρυσού⁴¹¹. Επιπλέον, ευρήματα με το καρτούς του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ ανασκάφηκαν σε αρκετές θέσεις⁴¹². Χαρακτηριστικά, έντεκα πλάκες φαγεντιανής με το όνομα του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ μαζί με δύο πλάκες φαγεντιανής με το όνομα της συζύγου του Τιγε εντοπίζονται κοντά στις Μυκήνες⁴¹³. Επίσης, σφραγιδόλιθοι και δαχτυλίδια από χρυσό απαντώνται και στον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών⁴¹⁴.

Στην συνέχεια, η μυκηναϊκή σφραγιδολυφία εξακολουθεί να κορυφώνεται. Μυκηναϊκές σφραγίδες εντοπίζονται στις Κυκλάδες, τα Ιόνια Νησιά, την Λιβύη, την Αίγυπτο, την Κύπρο και το Ισραήλ. Ένα δύσκολο εγχείρημα είναι ο εντοπισμός των ειδοποιών διαφορών μεταξύ μινωικών και μυκηναϊκών σφραγίδων καθώς μοναδικό εμφανές δείγμα αποτελεί η προτίμηση των Μυκηναίων στις αναπαραστάσεις κυνηγιού και αγώνων σε αντίθεση με τις προτιμήσεις των Μινωικών. Ωστόσο, παρατηρείται πως η μυκηναϊκή σφραγιδολυφία υφίσταται αουτούσια από το 1450 π.Χ. και έπειτα, την περίοδο όπου εντοπίζονται τα πρώτα εργαστήρια σφραγιδολυφίας στην ηπειρωτική Ελλάδα⁴¹⁵.

Στην ΥΜ ΙΙΒ τα περισσότερα αιγυπτιακά αντικείμενα εντοπίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα, γεγονός που υποδηλώνει την κυριαρχία της μυκηναϊκής δύναμης στο Αιγαίο. Όμοια και στην ΥΜ ΙΙΓ, εξακολουθούν να εισρέουν αιγυπτιακά τέχνηρα στον ελλαδικό χώρο και κυρίως στο Αιγαίο, χωρίς ωστόσο η ποσότητα των εισαγωγών να είναι μεγάλη⁴¹⁶. Από τον 14^ο αι. και έπειτα, η τέχνη της σφραγιδολυφίας στην Κρήτη σταδιακά φθίνει και οι παραστάσεις είναι συνήθως μέτριας καλλιτεχνικής απόδοσης⁴¹⁷. Περί το 1200 π.Χ. η παραγωγή σφραγιδόλιθων στο Αιγαίο σταματά και ξεκινά εκ νέου στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ. με τους σφραγιδόλιθους της Γεωμετρικής Εποχής⁴¹⁸.

⁴¹¹ Pini 1988, 47. Αναφέρεται ωστόσο η πιθανότητα οι επικαλύψεις αυτές να ανάγονται σε μεταγενέστερη επέμβαση.

⁴¹² Τα εισηγμένα τέχνηρα με το καρτούς του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ και της συζύγου του θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

⁴¹³ Brandl et al. 2013, 79-82. Cline 1998β, 245-6. Boschloos 2012α, 10.

⁴¹⁴ Pini 1988, 49. Οι σφραγιδόλιθοι, κατασκευασμένοι από πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους, είναι απαραίτητης αισθητικής κομψοτεχνήματα και από τα πιο θαυμαστά έργα της μινωικής τέχνης.

⁴¹⁵ Βασιλικού 1995, 181. Ο μυκηναϊκός κόσμος αντλεί θέματα από την μινωική εικονογραφία των σφραγίδων, διατηρώντας την απεικόνιση της σφίγγας, του γρύπα και του δαίμονα.

⁴¹⁶ Cline 1991α, 26-31. Η πλειονότητα εντοπίζεται σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Ρόδου και τα νησιά των Κυκλάδων ενώ στην Κρήτη απαντάται μόνο ένα αιγυπτιακό αλάβαστρο στην Κνωσό.

⁴¹⁷ Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 339.

⁴¹⁸ Dickinson 2003, 272.

Κεφάλαιο 4^ο: Μετάπλαση των υβριδικών θεοτήτων και του σκαρβαίου

Η Αίγυπτος, μέσω της δύναμής της, άσκησε επιρροή σε όλα τα ανακτορικά κέντρα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. έχοντας ως αποτέλεσμα την μεταφορά τεχνικών κατεργασίας, ιδεών και πολιτισμικών στοιχείων σε όλη την ανατολική Μεσόγειο⁴¹⁹. Ο Schneider αναφέρει πως ο πολιτισμός ορίζεται από τους κοινωνικούς φορείς μέσω των συγκεκριμένων ενεργειών τους και στην συνέχεια αποτελείται από διάφορες κοινότητες που καθορίζουν τα πολιτισμικά στοιχεία μέσω των συμβόλων και των πλαισίων αναφοράς⁴²⁰. Σημαντική δυνατότητα για την τόνωση αλλαγής είναι μια καινοτομία από το εξωτερικό καθώς ωθούν τα πολιτισμικά στοιχεία να ανανεώνονται και να μην καταλήγει μια κοινωνία να είναι στατική. Επομένως, η αλληλεπίδραση της Κρήτης και της Αιγύπτου είχε ως αποτέλεσμα την γέννηση νέων ιδεών μέσω του δανεισμού αντιλήψεων και αντικειμένων. Παράλληλα, οι μετακινήσεις και οι ανταλλαγές αγαθών επιτρέπουν τις διαπολιτισμικές αλλαγές καθώς και την θέαση άλλων πολιτισμών.

Ο Μινωικός δαίμων εισήχθη στην Κρήτη μέσω της Αιγύπτου και γρήγορα αφομοιώθηκε στην μινωική εικονογραφία. Αποτέλεσε ένα μίξογενές όν που αποδιδόταν μόνο του, σε ζεύγη ή σε ομάδες και αρχικά συνδέθηκε με το εξαγνιστικό στοιχείο, αποτελώντας έναν σύνδεσμο ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους, τον μεσολαβητή μεταξύ του καλού και του κακού⁴²¹. Κατά κύριο λόγο χρησιμοποιήθηκε στην σφραγιδογλυφία⁴²². Η μετάπλαση της Ταουρέτ σε μινωικό δαίμονα προήλθε από τους Μινωίτες οι οποίοι, γνωρίζοντας την σύνδεση της Ταουρέτ με την θρησκεία, επέλεξαν να απεικονίζεται ο μινωικός δαίμονας σε σφραγίσματα, εξασφαλίζοντας πιθανώς με τον τρόπο αυτό την προστασία των εμπορευμάτων τους και των ανταλλάξιμων προϊόντων που μετέφεραν⁴²³. Στην Κρήτη, όπως αναφέρθηκε, τονίζεται ο εξαγνιστικός ρόλος του δαίμονα, χωρίς να συνδέεται με την γέννηση και την μεταθανάτια ζωή, όπως στην Αίγυπτο⁴²⁴. Η εξέταση της ενσωμάτωσης μιας αιγυπτιακής θεότητας και ενός δαίμονα στην

⁴¹⁹ Kuch 2017, 46. Η Taweret εμφανίζεται επίσης στην Συροπαλαιστίνη όπου απεικονίζεται κυρίως σε σφραγίσματα.

⁴²⁰ Schneider 2003, 157.

⁴²¹ Weingarten 1991β, 15. Zouzoula 2007, 71.

⁴²² Gill 1964. Rehak 1995. Hitchcock 2009. Το μοτίβο του μινωικού δαίμονα καθίσταται ιδιαίτερα αγαπητό στην σφραγιδική τέχνη έως και το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Ανεξάρτητα από τις εικονογραφικές προσθήκες στην μορφή του, η αναγνώρισή του είναι εμφανής και η απεικόνισή του ποικίλει θεματολογικά και ερμηνευτικά ως παρεπόμενο.

⁴²³ Zouzoula 2007, 70.

⁴²⁴ Phillips 2010, 316. Οι Αιγύπτιοι επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την Κρήτη και αντίστροφα. Η θεωρία του Evans στηρίζεται στο ότι οι Μινωίτες έχουν εντάξει αιγυπτιακές επιρροές στην θρησκεία και την καθημερινή τους ζωή. Παράλληλα όμως, αναφέρει ότι σε αντίθεση με την Αίγυπτο και την Μεσοποταμία, δεν σώζονται μνημειώδη θρησκευτικά μνημεία ούτε ναοί αφιερωμένοι σε θεότητες. Παράλληλα παρατηρείται πως όλες οι επιρροές των

Κρήτη, της Ταουρέτ και του Μπες, φωτίζει το πλέγμα των σχέσεων των δύο πολιτισμών χωρίς ωστόσο να το αποσαφηνίζει στο έπακρο. Ωστόσο, σημαντική είναι η αναγνώριση των μέσων και των αιτιών που οδήγησαν στην υιοθέτηση των μορφών αυτών. Για την καλύτερη εξέταση των παραμέτρων που συνέβαλαν στην εισαγωγή και την μετάπλαση, κρίνεται απαραίτητη η αναφορά στα γνωρίσματα της μινωικής κοινωνίας κατά την μετάβαση στην ΜΜ περίοδο.

Την 2^η χιλιετία π.Χ. μαρτυρούνται ουσιαστικές αλλαγές στην μινωική κοινωνία, με έντονα τα σημάδια της αστικοποίησης⁴²⁵. Τα δημόσια έργα που πραγματοποιούνται αντανakλούν την άνοδο των ανακτορικών και διοικητικών κέντρων τα οποία απαντώνται αρχικά σε Κνωσό, Μάλια και Φαιστό. Η παρουσία των ανακτόρων στην Κρήτη ώθησε στην εξέλιξη του αιγαιακού χώρου και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Χαρακτηριστικό μάλιστα είναι το γεγονός πως τα ανακτορικά συγκροτήματα διαμορφώνουν μια κοινή αρχιτεκτονική δομή καθώς και έναν ενιαίο εικονογραφικό διάκοσμο, μέρη του οποίου θα αποτελέσουν σύμβολα εξουσίας της ανώτερης κοινωνικής τάξης⁴²⁶. Τα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια αποτελούν το ένα μέρος των μεταρρυθμίσεων της μινωικής κοινωνίας. Το δεύτερο μέρος αντικατοπτρίζεται από τις νέες μορφές ταφικών κατασκευών και τις πλούσια κτερισμένες ταφές των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων⁴²⁷. Σχέσεις ανάμεσα σε Αίγυπτο και Κρήτη μαρτυρούνται από την Παλαιοανακτορική περίοδο ενώ από την ΜΜ περίοδο και έπειτα οι επαφές αυτές εντατικοποιούνται και αναγνωρίζεται το εύρος τους καθώς πλέον εισάγονται πρώτες ύλες, τέχνηρα και εξωτικά αντικείμενα⁴²⁸.

Τα ανωτέρω στοιχεία της κοινωνικής και διοικητικής Κρήτης συνηγορούν υπέρ της ενσωμάτωσης της Ταουρέτ και του Μπες, όπως και της υιοθέτησης του αιγυπτιακού σκαραβαίου. Αναφορικά με την Ταουρέτ και τον δαίμονα Μπες, οι ρίζες της υιοθέτησης εντοπίζονται σε συνάρτηση με το θρησκευτικό πλαίσιο της μινωικής Κρήτης. Η θεωρία πως αναζητούνται την περίοδο εκείνη νέες θρησκευτικές πρακτικές σε συνδυασμό με νέα εικονογραφικά μοτίβα δείχνει να στέκει σε μεγάλο βαθμό⁴²⁹. Όπως αναφέρθηκε, η Ταουρέτ με την εισαγωγή της στην Κρήτη μεταποιείται ώστε να συνάδει εικονογραφικά και ιδεολογικά με την εικονογραφία και τις αντιλήψεις των Μινωιτών. Δεν υιοθετήθηκε ακριβώς όπως εισήχθη. Αντιθέτως, χρόνο με τον χρόνο αφομοιωνόταν στην μινωική κοινωνία και εικονογραφία ενώ

Μινωιτών που προέρχονται από την Αίγυπτο, αποδίδονται προσαρμοσμένες στις μινωικές θρησκευτικές συνήθειες. Για τον λόγο αυτόν, οι ιδιότητες του Μινωικού δαίμονα διαφέρουν από αυτές τις Ταουρέτ.

⁴²⁵ Την περίοδο εκείνη μαρτυρούνται αρδευτικά έργα, πλατείες, δρόμοι και οχυρώσεις. Τα δημόσια έργα αυτά υποδεικνύουν έναν νέο τρόπο ζωής.

⁴²⁶ Blakolmer 2015β, 208. Κάντα 2003, 21.

⁴²⁷ Watrous 2001, 214-5.

⁴²⁸ Wiener 1987, 261-8. 2013, 34-43.

⁴²⁹ Blakolmer 2015β, 200.

εξ' αρχής συνδέθηκε με τελετουργικές πρακτικές και με έναν συγκεκριμένο τύπο αγγείου, το ρυτό.

Η Ταουρέτ εισήχθη στην Κρήτη ακριβώς όπως και πολλά ακόμα μοτίβα ή ιδέες προερχόμενα από την Αίγυπτο. Η σταδιακή της ώσμωση συνέβαλε στην προτίμησή της από τα κατώτερα μινωικά στρώματα αφού είχε ήδη προηγηθεί η προτίμησή της από την μινωική ελίτ. Η διαδικασία της υιοθέτησης και της μετάπλασής της δύναται να εξεταστεί σε αντιδιαστολή με την εισαγωγή του αιγυπτιακού δαίμονα Μπεσ, του οποίου η μορφή ακόμα και αν υφίσταται επιμέρους μετατροπές ως προς τα εξωτερικά γνωρίσματα δεν επιβιώνει την συγκεκριμένη χρονική στιγμή αλλά πολύ αργότερα, στην ελληνιστική περίοδο⁴³⁰.

Αναφορικά με τον Μπεσ, ο δαίμονας δεν είχε όμοια διάρκεια στην μινωική τέχνη και λατρεία με αυτήν της Ταουρέτ. Οι λόγοι που οδήγησαν στην διατήρηση της δεύτερης υβριδικής μορφής στην μινωική Κρήτη δεν δύναται να ερμηνευτούν επακριβώς. Πιθανώς η Ταουρέτ αναγνωρίστηκε σε μεγαλύτερο εύρος καθώς παράλληλα με την άφιξή της παρατηρείται και η άφιξη των πρώτων αγγείων εξαγνισμού, των ρυτών, αλλά και οι πρώτες νέες εξαγνιστικές πρακτικές στην μινωική Κρήτη⁴³¹. Παράλληλα, η σύνδεσή της με το υγρό στοιχείο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προτίμησή της. Αντίθετα, η Μπεσ(ετ) ενδέχεται να θεωρήθηκε περιττή εν καιρώ καθώς εάν θεωρήσουμε πως εισήχθη ως προστάτρια της γονιμότητας, εκτιμάται πως καταλάμβανε την θέση της Ταουρέτ η οποία επαρκούσε για την ευημερία και την γονιμότητα στην Κρήτη. Επιπλέον η Weingarten υποστηρίζει πως αν θεωρήσουμε πως εισήχθη ως εναλλακτική Θεά των Όφεων με αποτρεπτικές και θεραπευτικές ιδιότητες για το δάγκωμα από φίδι ή σκορπιό, δεν δύνατο να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των Μινωιτών καθώς στην Κρήτη δεν υπήρχαν δηλητηριώδη ερπετά⁴³². Τέλος, εικάζει πως ίσως ο Μπεσ δεν προτιμήθηκε ένεκα της γυμνής απεικόνισής του και εν συνεχεία, όταν προσπάθησαν να καλύψουν τα μέρη του σώματός του να θεώρησαν πως ακούσια εκμηδενίζοταν η δύναμή του δαίμονα⁴³³.

Αρκετοί ερευνητές εκτιμούν πως οι σφραγίδες έφτασαν μέσω των επαφών Κρήτης και Συρίας και υποστηρίζεται πως πιθανόν να εισήχθησαν όχι μέσω της Αιγύπτου αλλά της Συριακής Ακτής⁴³⁴. Τα διαδοχικά στάδια από την αποδοχή έως την ενσωμάτωση στην Κρήτη υποδεικνύουν τις πολιτικές και διοικητικές συνθήκες στο νησί. Το πολιτικό πλαίσιο των σφραγίδων συνεπάγεται της ίδρυσης των ανακτόρων στην Κρήτη καθώς από την Παλαιοανακτορική περίοδο οι σφραγίδες απαντώνται σε μεγαλύτερο αριθμό και είναι

⁴³⁰ Weingarten 2013, 371-8.

⁴³¹ Weingarten 2013, 372.

⁴³² Weingarten 2013, 373.

⁴³³ Weingarten 2013, 374.

⁴³⁴ Βασιλικού 1995, 89.

περισσότερο τυποποιημένες⁴³⁵. Παράλληλα, η υιοθέτησή τους υποδηλώνει την ανάγκη της Κρήτης να συμβαδίσει με το πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο της ανατολικής Μεσογείου.

Οι σκαραβαίοι και η παρουσία τους σε περιοχή πέραν της κατασκευής τους μαρτυρούν την ύπαρξη σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς. Μια ασφαλής προσέγγιση για την διερεύνηση της χρήσης των σκαραβαίων και των αποδεκτών τους είναι η εξέταση των εισηγμένων αυτών αντικειμένων που προέρχονται από θέσεις με ασφαλή στρωματογραφικά συμφραζόμενα και δεδομένα⁴³⁶. Οι σκαραβαίοι που εντοπίζονται στον αιγαιακό χώρο και μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια είναι συνολικά 49 και ο εντοπισμός τους σε όλον τον αιγαιακό χώρο μαρτυρά πως ήταν ένα σύνηθες αντικείμενο με κύρια και σαφέστερη την κτερισματική του χρήση.

Στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ εντοπίζονται αλλαγές στον αιγαιακό χώρο και την Κρήτη. Πράγματι, από την MM IA, η μινωική κοινωνία δείχνει έντονα σημάδια αστικοποίησης που μαρτυρούνται μέσω των δημοσίων έργων όπως δρόμων, πλατειών, αρδευτικών έργων και οχυρώσεων. Με την σειρά τους τα έργα αυτά αντανακλούν την άνοδο των κεντρικών διοικήσεων που μαρτυράται από την ίδρυση ανακτορικών κέντρων⁴³⁷. Παράλληλα, εμφανίζονται στην Κρήτη πολυτελείς οικίες και η μινωική κοινωνία ξεκινά να χρησιμοποιεί την γραφή. Ο πλούτος και η ευμάρεια των Μινωιτών τους καθιστά ικανούς να κτερίζουν πολυτελώς τους νεκρούς τους, με αντικείμενα εξωτικά ή εγχώριες παραγωγές τεχνέργων υψηλής αξίας ενώ επιπλέον εισάγονται νέας μορφής ταφικές κατασκευές⁴³⁸. Με τον τρόπο αυτόν, η Πρωτοανακτορική Κρήτη αποτέλεσε με τις βάσεις αυτές ένα περιφερειακό κέντρο εξουσίας, ικανό να ανταγωνιστεί τα κράτη της Εγγύς Ανατολής και να ξεχωρίσει στον αιγαιακό χώρο⁴³⁹. Αυτό προκαλεί ενδιαφέρον όσον αφορά την υιοθέτηση του σκαραβαίου ως σφράγισμα, ένα τέχνηργο με συμβολική και σφραγιστική αξία. Οι Αιγύπτιοι είναι γνωστοί για πολλά ζωομορφικά αντικείμενα που εισήγαγαν στην τέχνη τους και την καθημερινότητά τους και ειδικά όταν επρόκειτο για σφραγίδες. Ωστόσο, οι Μινωίτες αφομοίωσαν μόνο ένα από τα πολλά ζώα που αποδίδονταν στις σφραγίδες των Αιγυπτίων, τον σκαραβαίο.

Ίσως ένας από τους κύριους λόγους να ήταν το ωοειδές σχήμα του σκαραβαίου όπου επέτρεπε την προσαρμογή σχεδίων στις επιφάνειές του. Επιπροσθέτως, οι σκαραβαίοι του πρώιμου Μέσου Βασιλείου που υιοθετήθηκαν από την Κρήτη είχαν ένα ιδανικά μικρό μέγεθος, αγαπητό

⁴³⁵ Μπαρούδα 2017, 20-1.

⁴³⁶ Warren 2000, 27.

⁴³⁷ Schoep 2010, 61-81. Watrous 2001, 182-213.

⁴³⁸ Watrous 2001, 214-5. Επιπλέον, η ανάδυση των ανακτόρων σε συνάρτηση με την εξάπλωση του τροχού διάνθισαν και εντατικοποίησαν την κεραμική την οποία επίσης εξήγαγαν.

⁴³⁹ Herrero 2011.

σε αντιδιαστολή με τα υπόλοιπα ζωόμορφα σφραγίσματα και τους άλλους αιγυπτιακούς τύπους⁴⁴⁰.

⁴⁴⁰ Phillips 2004, 168-9.

Κεφάλαιο 5^ο : Κεφτιού

5.1 Αναφορές στην Αίγυπτο

Ο γεωγραφικός όρος Κεφτιού (*Kft(j)w*) τοποθετείται βόρεια της Αιγύπτου⁴⁴¹ όπως συχνά αναφέρεται στα αιγυπτιακά κείμενα⁴⁴² ενώ οι κάτοικοι της χώρας αυτής απεικονίζονται στις τοιχογραφίες των θηβαϊκών τάφων⁴⁴³. Οι πληροφορίες ωστόσο δεν επαρκούν ώστε να επαληθευτεί ο ακριβής γεωγραφικός προσδιορισμός της θέσης⁴⁴⁴. Έπειτα από αρκετές έρευνες, θεωρείται κοινώς αποδεκτό πως οι Κεφτιού και τα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας ταυτίζονται με τους Μινωίτες και τον αιγαιακό χώρο⁴⁴⁵. Οι ομοιότητες ανάμεσα στις απεικονίσεις των Κεφτιού και των αγγείων που φέρουν στις τοιχογραφίες θηβαϊκών τάφων και σε αυτές στην Κνωσό οδηγούν αρκετούς ερευνητές στο συμπέρασμα πως οι Κεφτιού κατοικούσαν στο νησί της Κρήτης⁴⁴⁶. Παράλληλα, βάσει επιγραφών μαρτυράται πως η γλώσσα των Κεφτιού ήταν γνωστή στους Αιγυπτίους και πως η περιοχή αυτή ήταν είχε εμπορικές επαφές με την χώρα του Νείλου⁴⁴⁷.

Οι Κεφτιού εκπροσωπούνται στην Αίγυπτο του Νέου Βασιλείου μέσω του αιγαιακού τύπου κεραμικής και των απεικονίσεών τους στην νεκρόπολη των Θηβών⁴⁴⁸. Η μινωική κεραμική της περιόδου απαντάται τόσο στην χώρα του Νείλου όσο και την συριακή Ακτή. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως οι μινωικές εισαγωγές που απαντώνται στην Αίγυπτο κατά την διάρκεια της MM III και YM II είναι λιγιστές⁴⁴⁹. Εντούτοις, στον αιγαιακό χώρο τα κατάλοιπα που μαρτυρούν διπλωματικές και εν δυνάμει εμπορικές σχέσεις με την Αίγυπτο είναι τέχνηρα από φαγεντιανή, μέταλλα ή πολύτιμοι λίθοι ενώ απουσιάζουν γραπτές μαρτυρίες

⁴⁴¹ Matic 2012, 248. Lambrou-Phillipson 1991, 14. Sainz 2013, 69. Judas 2015, 131. Οι Κεφτιού τοποθετούνται στο βόρειο γεωγραφικό άκρο σύμφωνα με τις τότε γεωγραφικές γνώσεις της Αιγύπτου.

⁴⁴² Cline 1994, 108-20. Ο Vergoutter στο έργο του *L' Egypt et le monde Egeen Pre-Hellenique (1956)* αναφέρει πως υπάρχουν 27 επιγραφές όπου αναφέρονται οι Κεφτιού και 28 στις οποίες αναφέρονται τα Νησιά στο Μέσον της Μεγάλης Θάλασσας. Matic 2014, 277, 286. Bader 2015, 14. Οι Κεφτιού συχνά ταυτοποιούνται με άλλον ένα όρο που εμφανίζεται στην Εγγύς Ανατολή, τους Καφτόρ. Μια ακόμη εκδοχή θέλει τους Καφτόρ να θεωρούνται κάτοικοι της Κρήτης που εγκαταστάθηκαν στην Χασαάν ως άποικοι.

⁴⁴³ Cline 1994, 32. Κοπανιάς 2015, 129-30. Pfeiffer 2013, 3.

⁴⁴⁴ Dickinson 2003, 340-1. Woodcock 2014, 40.

⁴⁴⁵ Cline 1991β, 40. 1994, 32. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 209. Dickinson 2003, 340-1. Treuil 1996 et al. 245. Matic 2014, 285. 2011, 57. Οι όροι *kftjw* και *w3d-wr* αποτελούν γεωγραφικούς προσδιορισμούς και όχι ονομασίες κάποιων λαών.

⁴⁴⁶ Οι Sakellarakis και Sakellarakis (1984, 197, 200) αναφέρει πως οι ανδρικές μορφές στις παραστάσεις των τοιχογραφιών μπορούν να συνδεθούν με τους όρους Καφτόρ της Παλαιάς Διαθήκης και Καπτάρα από το αρχείο του Μάρι και εν συνεχεία να ταυτιστούν με τους Μινωίτες και τον όρο Κεφτιού.

⁴⁴⁷ Akulov 2017, 28. Cline και O'Connor 2006, 377-81. Treuil et al. 1996, 245. Russell 1999, 133-6.

⁴⁴⁸ Cline και O'Connor 2006, 392-4. Garcia Ramis 2017, 4-9.

⁴⁴⁹ Barnes 2013, 4. Judas 2015, 124. Ωστόσο, στα κείμενα του Μέσου Βασιλείου αναφέρονται οι Κεφτιού ενώ παράλληλα εντοπίζονται καμαραϊκά αγγεία σε σύνολα του Μέσου Βασιλείου.

αναφερόμενες στην Αίγυπτο⁴⁵⁰. Οι αποδείξεις αυτές, στερούμενες σαφήνειας, οδηγούν σε ποικίλες υποθέσεις σχετικά με την φύση των σχέσεων Αιγαίου και Αιγύπτου, με επικρατέστερα τα σενάρια άμεσων ή μέσω της συριακής ακτής εμπορικών σχέσεων ενώ δεν απουσιάζουν και τα σενάρια για αιγυπτιακής ηγεμονίας.

Στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, την περίοδο από την βασιλεία των Υζώς έως τον Τούθμωσι ΙΙ, σημειώνεται αύξηση των αιγυπτιακών εισαγωγών στο Αιγαίο ενώ οι αιγαιακές εισαγωγές εξακολουθούν να απαντώνται σε μικρό βαθμό στην Αίγυπτο⁴⁵¹. Επιπλέον, στα αιγυπτιακά κείμενα τονίζεται ότι επί βασιλείας Τούθμωσι ΙΙΙ οι σχέσεις Αιγύπτου και Κεφτιού ήταν ιδιαίτερα στενές⁴⁵². Στην συνέχεια, η αναζωπύρωση των αιγυπτιακών εισαγωγών στο Αιγαίο σε συνδυασμό με τις αναφορές των Κεφτιού στα αιγυπτιακά κείμενα, ανανεώνουν τους μεταξύ τους δεσμούς⁴⁵³. Η εισηγμένη μινωική κεραμική σε συνάρτηση με τις αιγυπτιακές επιγραφές ενδέχεται να επαληθεύει την θεωρία ότι οι Κεφτιού είναι κάτοικοι της Κρήτης⁴⁵⁴. Από την περίοδο 1450-1400 π.Χ. τα μινωικά ευρήματα στην Αίγυπτο είναι σποραδικά⁴⁵⁵. Μόνο επί βασιλείας Αμένοφι ΙΙΙ επανεμφανίζονται οι αναφορές προς τους Κεφτιού και έπειτα το 1350 π.Χ. εξαφανίζονται αιφνιδίως⁴⁵⁶. Όμοια συμβαίνει και με την μινωική κεραμική στην Αίγυπτο, καθώς δεν εντοπίζεται σε στρώματα της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Ωστόσο, σε περιοχές όπως ο Κομμός⁴⁵⁷ και τα Χανιά, σώζονται ευρήματα που επιβεβαιώνουν σχέσεις με την Αίγυπτο και την Ανατολή.

Ο Μaticί αναφέρει πως ο αιγυπτιακός έλεγχος στην ακτογραμμή του Λεβάντ ενδέχεται να επηρέασε τα μινωικά συμφέροντα και πως αυτό ώθησε τους Κεφτιού να συνάψουν σχέσεις με την Αίγυπτο την περίοδο αυτή, καθώς η συριακή ακτή εξυπηρετούσε τα αριστερόστροφα ταξίδια τους⁴⁵⁸. Σε τοιχογραφίες τάφων επί βασιλείας Χατσεψούτ και Τούθμωσι ΙΙΙ οι Κεφτιού αποδίδονται ντυμένοι με μινωικά ενδύματα και φέρουν μινωικών τύπων αγγεία⁴⁵⁹. Σύμφωνα

⁴⁵⁰ Judas 2014, 6. Πέραν δύο πινακίδων γραμμικής Β' από την Κνωσό.

⁴⁵¹ Barnes 2013, 3.

⁴⁵² Treuil et al. 1996, 337. Vercoutter 1956, 45-50.

⁴⁵³ Cline 1991β, 37.

⁴⁵⁴ Barnes 2013, 3.

⁴⁵⁵ Ίσως οι επαφές μεταξύ τους να διακόπτονται λόγω των καταστροφών που συμβαίνουν στην Κρήτη την περίοδο εκείνη.

⁴⁵⁶ Cline 1987, 18. 1994, 32. Treuil et al. 1996, 337, 568. Ο όρος Κεφτιού εμφανίζεται 5 φορές σε κείμενα επί βασιλείας Αμεγχτέπ ΙΙΙ και ο όρος *ῥ'η'γ'* τρεις ενώ επί Ακενατών δεν εντοπίζεται. Η απουσία του όρου οδηγεί στην υπόθεση διακοπής των σχέσεων Κρήτης και Αιγύπτου τον 15^ο αιώνα π.Χ., την περίοδο που οι επαφές αυξάνονται με τον μυκηναϊκό κόσμο. Επιπλέον, επί Αμεγχτέπ ΙΙΙ ο όρος των Νήσων στο Μέσο της Θάλασσας δεν εμφανίζεται ενώ επί Ακενατών αναφέρεται δύο φορές.

⁴⁵⁷ Σύμφωνα με τον Treuil et al. 1996, 573, στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο στον Κομμό εντοπίζονται θραύσματα αιγυπτιακής κεραμικής.

⁴⁵⁸ Maticí 2015α, 47.

⁴⁵⁹ Dickinson 2003, 47.

με τον Vercoutter⁴⁶⁰, υπάρχουν αναφορές στους Κεφτιού σε αιγυπτιακά κείμενα -στα οποία αναφέρεται ο γεωγραφικός προσδιορισμός, σε γεωγραφικές λίστες καθώς και σε λογοτεχνικά και μη κείμενα, ενώ οι αναφορές διακόπτονται ξαφνικά επί Αμενεμαχάτ III και επανεμφανίζονται στα ελληνορωμαϊκά χρόνια⁴⁶¹.

Οι αναφορές των Κεφτιού στα αιγυπτιακά κείμενα είναι περιορισμένες σε σύγκριση με τις αναφορές άλλων λαών ενώ απουσιάζει το αρνητικό ή θετικό πρόσημο για τον λαό αυτόν, με εξαίρεση τις δύο αναφορές στις οποίες τίθεται θέμα κατωτερότητας των Κεφτιού⁴⁶². Οι γραπτές πηγές μας πληροφορούν πως οι Κεφτιού σχετίζονται με την δύση και τον βορρά, συγκαταλέγονται στους βόρειους γείτονες της Αιγύπτου και συχνά αναφέρονται μαζί με αυτόνομους κυβερνήτες νησιών⁴⁶³.

Η αρχαιότερη αναφορά των Κεφτιού ανάγεται στην 12^η δυναστεία και αποτελεί μέρος επιγραφής σε ταφική στήλη της οποίας ο ιδιοκτήτης ονόματι Mentuhotep και κατέχει τον τίτλο του Αρχιερέα των μυστικών του Οίκου της Ζωής, του Επόπτη της Μεγάλης Αίθουσας και του Αρχιερέα του Ωρου Κεφτιού⁴⁶⁴. Στην συγκεκριμένη στήλη οι Κεφτιού συνδέονται με τον Ωρο⁴⁶⁵ καθώς κατά την αιγυπτιακή πραγματικότητα, οι Κεφτιού κατοικούσαν στο βορειότερο άκρο του κόσμου, βάσει γεωγραφικών γνώσεων των Αιγυπτίων, όπου στο σημείο αυτό συναντιόταν η Ισφét και η Μάατ. Ενδέχεται λοιπόν ο συσχετισμός τους με τα όρια του αιγυπτιακού κόσμου να δημιούργησε την σχέση τους με τον Ωρο που ταυτιζόταν με τον ορίζοντα και τα σύνορα και πολύ πιθανόν, και με τους γρύπες⁴⁶⁶.

Ο όρος Κεφτιού εμφανίζεται επίσης στις Νουθεσίες μιας αιγυπτιακής Ιστορίας (Admonitions of an Egyptian Sage) του Μέσου Βασιλείου όπου αναφέρεται πως αιγυπτιακά πλοία επισκέπτονταν την χώρα των Κεφτιού⁴⁶⁷. Ιδιαίτερη σημασία αξίζει να δοθεί στον Ιατρικό Πάπυρο⁴⁶⁸ του Λονδίνου που χρονολογείται μεταξύ 1627-1600 π. Χ. και δημοσιεύτηκε πρώτη

⁴⁶⁰ Vercoutter, 1958, 374-7.

⁴⁶¹ Cline 1999b, 124. Οι Κεφτιού εμφανίζονται συνολικά σε 6 γεωγραφικές λίστες, 2 στήλες, 5 παπύρους, 2 όστρακα, 1 μαθητικό πινάκιο, 2 χρονικά και 1 αγγείο.

⁴⁶² Woodcock 2014, 42.

⁴⁶³ Sainz 2013, 78. Woodcock 2014, 40.

⁴⁶⁴ Judas 2014, 7. Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. Steel 2013a, 467. Ο Mentuhotep ενδέχεται να σχετίζεται με τον θεό και τον ιερέα μια μικρότερης-λαϊκής λατρείας.

⁴⁶⁵ Judas 2014, 7, 2015, 125-6. Ο Ωρος στην αιγυπτιακή θρησκεία συνδέεται με τον ορίζοντα και το ατέρμονο, τον βόρειο άνεμο και τα όρια του χρόνου -όπως αυτά του παλιού και του νέο έτους. Παράλληλα, αντιτίθεται του Σεθ, ο οποίος σχετίζεται με τους ξένους.

⁴⁶⁶ Κοπανιάς 2015, 131. Judas 2015, 125. Για τα γεωγραφικά και φανταστικά σύνορα κατά την αιγυπτιακή ιδεολογία βλ. Kilani 2015, 74-85.

⁴⁶⁷ Lambrou-Phillipson 1991, 15. Cline 1987, 18. Πιθανώς οι αναφορές στον όρο αυτόν να ξεκινούν την 1^η Μεταβατική Περίοδο.

⁴⁶⁸ Steel 2013a, 468.

φορά το 1912⁴⁶⁹. Η αρχή και το τέλος του παπύρου έχουν χαθεί ωστόσο στο κύριο μέρος του παρατίθεται μια συλλογή μαγικών μέσων και μια σειρά από ξόρκια γραμμένα κυρίως στην αιγυπτιακή γλώσσα αλλά και σε λεξιλόγιο των Νουβίων (Κεφάλαιο 14^ο), των Σημιτών (Κεφάλαιο 13^ο) και των Κεφτιού (Κεφάλαιο 15^ο-16^ο)⁴⁷⁰. Ο πάπυρος, αν και κακώς διατηρημένος, αποτελείται από 19 στήλες ιατρικού περιεχομένου με την συγχώνευση μαγικών πρακτικών⁴⁷¹. Στα κεφάλαια 15 και 16, οι *k3ftjw/k3ftw* συνδέονται με τους Aamu και γίνεται αναφορά για δύο ξόρκια όπου έπρεπε να λεχθούν τετράκις στην γλώσσα των Κεφτιού και το ένα χρησιμοποιείτο ενάντια μιας ασιατικής νόσου ονόματι *samuna ubuqi*⁴⁷². Στο ίδιο κεφάλαιο αναγνωρίζονται επιπλέον δύο ανδρικές μινωικές θεότητες, ο μεγάλος θεός *Razaja/Razija* και ο θεός *Ameja/Amija* οι οποίοι αναγνωρίζονται ως θεραπευτικοί θεοί της Κρήτης⁴⁷³. Τα ξόρκια παίρνουν την μορφή ενός ύμνου προς την θεότητα αποσκοπώντας στην θεραπεία των ασθενών⁴⁷⁴ ενώ από τον πάπυρο μαρτυράται ότι οι Αιγύπτιοι είχαν επίγνωση της διαλέκτου των Κεφτιού ώστε να διατηρήσουν ένα ξόρκι στην γλώσσα τους. Παράλληλα, υπονοείται η θεραπευτική ιδιότητα μέσα από το ξόρκι στην συγκεκριμένη διάλεκτο⁴⁷⁵. Παράλληλα, οι αναφορές αυτές στους Κεφτιού και τα ιατρικά βότανα δίνουν την αίσθηση ότι οι Μινωίτες ήταν γνωστοί για τις ιατρικές τους γνώσεις και τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων⁴⁷⁶. Στη Νικήτρια Στήλη του Τούθμωσι III, οι Κεφτιού τοποθετούνται δυτικά της Αιγύπτου⁴⁷⁷ ενώ κατά την διάρκεια τους 3^ο έτους της βασιλείας του γίνεται αναφορά στα πλοία των Κεφτιού

⁴⁶⁹ Haider 2001, 479-82. Βάσει τρόπου γραφής, ο πάπυρος δεν δύναται να χρονολογηθεί υστερότερα της περιόδου του Τουταγχαμών (1333-1323 π.Χ.) ενώ τα ξόρκια και οι φαρμακευτικές συνταγές που παρατίθενται στα 21 κεφάλαιά του αποτελούν αποσπάσματα από παλαιότερα θεραπευτικά κείμενα που συντάχθηκαν πριν το 1700 π.Χ.

⁴⁷⁰ Akulov 2017, 28. Haider 2001, 479. Τα κεφάλαια 13-16 ήταν γραμμένα στην διάλεκτο της ξένης γλώσσας και είχαν αντικατασταθεί από ιερογλυφικά με την βοήθεια του συλλαβικού τρόπου γραφής ώστε να είναι δυνατόν να αναγνωσθούν από τον αιγυπτιακό κόσμο.

⁴⁷¹ Fournet 2012, 2, 7.

⁴⁷² Kyriakidis 2002, 213-6. Matić 2012, 248. 2014, 286. Akulov 2017, 28. Fournet 2012, 1-2. Haider 2001, 480. Woodcock 2014, 41-2. Αναφέρεται πως οι Κεφτιού ενδέχεται να ήταν ίδιοι με τους Aamu στην κρίση των Αιγυπτίων και για τον λόγο αυτόν να συγκαταλέγονται μαζί. Μια εναλλακτική θεωρία βασίζεται στο ότι οι Αιγύπτιοι αντιμετώπιζαν μια ασθένεια ξένη για αυτούς που θεωρούσαν πως προερχόταν από τον βορρά ή την ανατολή και πίστευαν πως η γλώσσα των Κεφτιού είχε θεραπευτικές ιδιότητες πάνω της. Στην Αίγυπτο ο *samanu* αναφέρεται μόνο ως ασθένεια που πλήττει ανθρώπους ενώ στην Μεσοποταμία είναι γνωστός ως δαίμονας που πλήττει τον ζωικό και φυτικό κόσμο, τους ανθρώπους, την θάλασσα και τους θεούς.

⁴⁷³ Haider 2001, 480-2. Ο μεγάλος θεός είναι πιθανόν να είχε μεγαλύτερες ικανότητες ενώ σε πινακίδες γραμμικής Β' από την Κνωσό και την Πύλο αναφέρεται το όνομα *a-me-ja/ a-me-a* το οποίο ταυτίζεται με το *Ameja/Amija*. Επιπλέον, οι μινωικοί θεοί που αναφέρονται στον Ιατρικό Πάπυρο ενδέχεται να ταυτίζονται με τα ονόματα *A.MA* και *RA2TI* που εντοπίζονται σε πινακίδες Γραμμικής Α'.

⁴⁷⁴ Kyriakidis 2002, 213.

⁴⁷⁵ Akulov 2017, 29-34. Ωστόσο, όπως αναφέρεται από τον συγγραφέα, οι επιμέρους τοποθετήσεις ορισμένων συλλαβών ανάμεσα στα Κεφτιού/μινωικά ρήματα μοιάζουν αρκετά με τις εφαρμογές που εκφράζουν τις γραμματικές έννοιες στα ρήματα των Χετταίων, κάτι που ίσως υποδεικνύει μια στενή σχέση μεταξύ Κεφτιού και Χετταίων ή μια όμοια ομάδα.

⁴⁷⁶ Haider 2001, 481.

⁴⁷⁷ Wachsmann 1987, 95-6. Fournet 2012, 6. Στην συγκεκριμένη επιγραφή οι Κεφτιού αναφέρονται στην 4^η γραμμή ενώ τα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας στην 6^η και στην 5^η γραμμή, όπου γίνεται αναφορά για περιοχές

και κατά το 34^ο και 42^ο έτος της βασιλείας του καταγράφονται μεταφορές ξυλείας από την Παλαιστίνη με πλοία των Κεφτιού προς την Αίγυπτο⁴⁷⁸. Στο Βιβλίο της Ημέρας, στον τάφο του Ραμσή VI, τοποθετούνται βόρεια της Αιγύπτου και εμφανίζονται μαζί με τον όρο *w3d-wr*⁴⁷⁹ ενώ στον τάφο του Ρεχμίρε οι Κεφτιού αποτίνουν φόρο τιμής στον βασιλιά και καταφτάνουν από νησιά, αναφέροντας πως έφτασαν στην Αίγυπτο επειδή άκουσαν για την δύναμη του φαραώ και όχι επειδή αναγκάστηκαν να τον προσεγγίσουν⁴⁸⁰.

Στον πάπυρο Ebers της πρώιμης 18^{ης} δυναστείας απαριθμούνται όλα τα φαρμακευτικά βότανα συμπεριλαμβανομένου και των σπόρων των Κεφτιού⁴⁸¹ ενώ ο πάπυρος Leiden της 19^{ης} δυναστείας αναφέρεται στους Κεφτιού σε μια συγκεκριμένη ενότητα που αφορά την μουμιοποίηση⁴⁸². Ο συγκεκριμένος πάπυρος είναι γραμμένος σε αιγυπτιακά του Νέου Βασιλείου, περίπτωση σπάνια για μαγικά κείμενα, και επικεντρώνεται στην θεραπεία ασθένειας που ονομάζεται *'khu* ή *samana*. Επιπλέον, *'khu* ονομάζεται η καύσιμη ουσία στην αιγυπτιακή γλώσσα και είναι ισοδύναμη με το όνομα του μεσοποτάμιου δαίμονα Samana⁴⁸³. Η χρήση λέξεων σε μη αιγυπτιακή γλώσσα χρησιμοποιήθηκε από τους μάγους της περιόδου στους παπύρους για να εμποδίσουν τις εξωτικής προέλευσης κακοήθεις δυνάμεις⁴⁸⁴. Ωστόσο, η ανώτερη γλώσσα, αυτή που εξέφραζε την πραγματικότητα, ήταν η αιγυπτιακή. Αυτήν χρησιμοποίησε ο δημιουργός του κόσμου για την δημιουργία του σύμπαντος και δεν την γνώριζαν οι ξένοι λαοί. Τέλος, από τον τάφο του Τούθμωσι IV προέρχεται ένα λίθινο αγγείο όπου περιείχε ύλη προερχόμενη από τους Κεφτιού⁴⁸⁵.

5.1.1 Οι ξένοι στην Αίγυπτο

του βορρά. Αυτό ήταν ένα κριτήριο που έκανε τον Strange να θεωρήσει πως οι Κεφτιού ήταν μια διακριτή ομάδα νησιών κατά την αιγυπτιακή γεωγραφία.

⁴⁷⁸ Wachsmann 1987, 93. Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. MacGillivray 2009, 165. Αναφέρεται πως τα πλοία των Κεφτιού κατασκευάζονταν στο βασιλικό ναυπηγείο Peru-Nefer ή στην Άβαρι.

⁴⁷⁹ Matić 2014, 283, 286. Στην συγκεκριμένη στήλη οι άρχοντες τοποθετούνται σε μια περιοχή στην βόρεια γη των θεών όπου η πόλη τους ονομάζεται Κεφτιού και οι μεταμορφώσεις τους γίνονται στα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας.

⁴⁸⁰ Woodcock 2014, 41. Steel 2013α, 469. Panagiotopoulos 2001, 271.

⁴⁸¹ Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. Cline 1994, 109. 1995b, 276. Ο πάπυρος χρονολογείται επί Άποφι με πιθανώς προγενέστερα χωρία του παπύρου να προέρχονται από την 2^η Μεταβατική Περίοδο ή το Μέσο Βασίλειο.

⁴⁸² Mourad 2014, 206. Steel 2013α, 468. Sainz 2013, 72. Cline 1994, 108. Vercoutter 1956, 40-5. Strange 1980, 71-3, 93-4.

⁴⁸³ Koenig 2007, 225, 228. Και οι δύο λέξεις χρησιμοποιούνται στον πάπυρο για τις αναφορές δερματικών παθήσεων και ίσως λανθάνει μια πολιτισμική αντιστοιχία ανάμεσά τους.

⁴⁸⁴ Ο Koenig (2007, 225) αναφέρει το παράδειγμα της Νουβίας στον συγκεκριμένο πάπυρο. Η χώρα αυτή φημιζόταν για την δύναμή της σε θέματα μαγείας και χρησιμοποιώντας νουβιακά ονόματα αυξανόταν η αποτελεσματικότητα των μαγικών πρακτικών. Επιπλέον, στο Νέο Βασίλειο η γενέτειρα του Άμων τοποθετείται στην Νουβία, κάτι που εξηγεί και την συχνή χρήση νουβιακών ονομάτων του θεού.

⁴⁸⁵ Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. Cline 1991α, 46. 1994, 111. Strange 1980, 98-9.

Οι περισσότερες αναφορές τον 19^ο αιώνα ανέφεραν την δυναστική Αίγυπτο ως αποκομμένη από τις γειτονικές χώρες της ανατολικής Μεσογείου και εκτιμούσαν πως οι καινοτομίες κατέφθαναν στην χώρα του Νείλου με καθυστέρηση. Μάλιστα, ο Assman χαρακτηρίζει την Αίγυπτο ως ένα από τα πρώτα δείγματα «ψυχρής κοινωνίας» που δεν ήταν διατεθειμένη να αλλάξει ή να ενστερνιστεί γειτονικά πολιτιστικά στοιχεία⁴⁸⁶. Η θεωρία αυτή καταρρίφθηκε με την πάροδο των χρόνων καθώς τα πολιτιστικά γνωρίσματα από την Εγγύς Ανατολή αποτέλεσαν αναγκαίο συστατικό για την ίδρυση της αιγυπτιακής ελίτ από τους πρώιμους χρόνους, καθιστώντας την Αίγυπτο πολιτισμικά ευέλικτη⁴⁸⁷. Οι μετατροπές που υπέστη ο αιγυπτιακός πολιτισμός εντοπίζονται ανά τις χρονικές περιόδους καθιστώντας την μια πολύπλοκη κοινωνία με πολλαπλούς πολιτιστικούς κώδικες.

Η Αίγυπτος, ένεκα θέσης φιλοξενούσε πάντοτε αλλοεθνείς στο έδαφός της ενώ για την περιγραφή των συνόρων χρησιμοποιούσε όρους όπως το ντζερ και τασχ⁴⁸⁸. Στην δυναστική Αίγυπτο οι άνθρωποι χωρίζονταν σε δύο ομάδες, τους γηγενείς και τους ξένους των οποίων η καταγωγή ήταν εκτός των αιγυπτιακών συνόρων. Η θέση των ξένων στην αιγυπτιακή κοινωνία οριοθετείτο από την θεολογία της Μάατ και την πολιτική ιδεολογία⁴⁸⁹. Η Μάατ αποτελούσε την προσωποποίηση της κοσμικής τάξης, της ισορροπίας, της δικαιοσύνης και της πολιτικά ορθής διακυβέρνησης σύμφωνα με τις επιταγές των θεών και της φαραωνικής εξουσίας⁴⁹⁰. Από την πλευρά της πολιτικής ιδεολογίας, ενισχύεται ο αξιακός ρόλος της μοναρχίας ενώ το θρησκευτικό καθήκον του βασιλιά ήταν να υποτάσσει τις επικράτειες που τίθεντο έναντι της Αιγύπτου⁴⁹¹.

Οι ξένοι κατά την αιγυπτιακή κοσμοθεωρία ήταν οι «άλλοι», οι οποίοι δεν γνώριζαν την ενδότερη φύση της θεϊκής διάνοιας και αδυνατούσαν να συνάψουν σχέσεις με αυτήν⁴⁹². Στην

⁴⁸⁶ Schneider 2003, 155-6.

⁴⁸⁷ Ο Schneider (2003, 157-8) αναφέρει πως η Αίγυπτος προώθησε και ενίσχυσε την πολιτισμική της επαφή με άλλα κράτη στο πλαίσιο της προσωπικής πολιτισμικής προόδου και πως η πολιτισμική επιρροή από τους ξένους δεν της επέτρεψε να απομονωθεί. Συμμετείχε σε πολιτισμικές ανταλλαγές και προσάρμοζε τα εξωτερικά ερεθίσματα συνεχώς έως την πλήρη ενσωμάτωσή τους στον αιγυπτιακό τρόπο ζωής.

⁴⁸⁸ Κουσουλής 2014, 29. Το Ντζερ προσδιορίζει το αιώνιο κοσμικό σύνορο που διαχωρίζει τον επίγειο κόσμο από τον κόσμο των θεών ενώ το Τασχ προσδιορίζει τα γεωγραφικά και προσδιορισμένα από τους θεούς σύνορα της Αιγύπτου, τα οποία ο φαραώ όφειλε να περιφρουρεί και παράλληλα να μεριμνά για την διαρκή επέκτασή τους μέσω της υποταγής των λαών στην χώρα του.

⁴⁸⁹ Wilkinson 2010, 57-60.

⁴⁹⁰ Η Μάατ συχνά αναφέρεται και ως η κόρη του Ρα και για τον λόγο αυτό θεωρείτο η αδελφή του φαραώ. Οι κάτοικοι της Αιγύπτου αποτελούν γόνους της Μάατ ενώ οι αλλοεθνείς θεωρούνταν υποτακτικοί στην Αίγυπτο και τους θεούς της.

⁴⁹¹ Koenig 2007, 224.

⁴⁹² Κουσουλής 2014, 39. Στα Execration Texts του Μέσου Βασιλείου, οι ξένοι βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο με τους Αιγυπτίους ακόμα και αν θεωρούνταν στοιχεία του άκτιστου κόσμου. Η ένταξη των ξένων στην αιγυπτιακή κοινωνία βασιζόταν στην ικανότητά τους να ακολουθήσουν τις επιταγές της Μάατ ή οποία μειωνόταν όσο αυξανόταν ο αριθμός των ξένων ομάδων στο εσωτερικό της Αιγύπτου. Χαρακτηριστικά, οι ξένοι προσδιορίζονταν με δύο τρόπους, ως μεμονωμένες μονάδες και ως μέρος μιας ευρύτερης πληθυσμιακής ομάδας.

Τρίτη Μεταβατική Περίοδο (1069-702 π.Χ.) η εισβολή ξένων πληθυσμιακών ομάδων στην Αίγυπτο προκάλεσε αίσθημα φόβου και αβεβαιότητας έναντι του ξένου στοιχείου⁴⁹³. Στην ύστερη περίοδο η δαιμονοποίηση των αλλοεθνών βασιζόταν στην πεποίθηση της ελίτ ότι οι ξένοι ήθελαν το κακό του αιγυπτιακού κράτους και πως εισήγαγαν φαινόμενα διαφθοράς ή ασθένειες, κακοποιώντας τις παραδοσιακές αρχές της αιγυπτιακής κοινωνίας.

Στα αιγυπτιακά κείμενα και την νεκρική λογοτεχνία οι ξένοι αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της δημιουργίας του σύμπαντος αλλά βρίσκονται σε υποδεέστερη θέση συγκριτικά με τους Αιγυπτίους⁴⁹⁴. Σύμφωνα με το Βιβλίο των Πυλών όπου κοσμεί τους θηβαϊκούς βασιλικούς τάφους, το ανθρώπινο γένος χωρίζεται σε 4 κατηγορίες: τους ανθρώπους (*rmt*), τους Ασιάτες (*ʿmw*), τους Νούβιους (*nḥsyw*) και τους Λίβυους (*tḥnw*)⁴⁹⁵.

Οι τρεις ξένες φυλές διαχωρίζονται περαιτέρω στον Κατάλογο των Εννέα Τόξων (Nine Bows List of Enemies)⁴⁹⁶ όπου Ασιάτες, Λίβυοι και κάτοικοι της Νουβίας αναφέρονται ως ξένοι, πιθανώς για προπαγανδιστικούς σκοπούς και απεικονίζονται ως *bḥsw* και *sbtj*, επαναστάτες ενάντια στον Αιγύπτιο βασιλιά⁴⁹⁷. Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται οι 9 παραδοσιακοί εχθροί της Αιγύπτου και οι εχθρικές δυνάμεις που έχουν υποταχθεί στην Αίγυπτο ενώ ο μαγικός αριθμός 9 συμβολίζει την πολλαπλότητα της τριάδας⁴⁹⁸. Ο Wilkinson αναφέρει πως το τόξο λειτουργεί ως όπλο αλλά και ως σύμβολο της βασιλικής δύναμης και της μοναρχικής εξουσίας ενώ χρησιμοποιείται επίσης για να απεικονίσει τους εχθρούς της Αιγύπτου⁴⁹⁹. Πράγματι, υπήρχε συγκεκριμένη κλίμακα ξένων στην Αίγυπτο η οποία χώριζε τους ξένους σε

Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονταν οι ξένοι που θεωρούνταν εν δυνάμει Αιγύπτιοι και μπορούσαν υπό προϋποθέσεις να ενταχθούν στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της αιγυπτιακής κοινωνίας ενώ στην δεύτερη βρίσκονταν οι εχθροί που διέβαλλαν την Μάατ και την πολιτική αρμονία.

⁴⁹³ Koenig 2007, 225, 228. Κουσουλής 2014, 35-8. Χαρακτηριστική είναι μια σειρά μαγικών κειμένων από τα τέλη του Νέου Βασιλείου με αρχές της Τρίτης Μεταβατικής Περιόδου που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και αναφέρει πως ασθένειες όπως η λέπρα προέρχονται από σημιτικές φυλές.

⁴⁹⁴ David 2003, 275. Cornelius 2010, 322-34.

⁴⁹⁵ Κουσουλής 2014, 30. Cline και Cline 1991, 52-4. Koenig 2007, 224. Ωστόσο δεν υπάρχει ένδειξη απόρριψης των αλλοδαπών κατά την αιγυπτιακή ιδεολογία καθώς και οι ξένοι πήγαιναν στον αιγυπτιακό παράδεισο.

⁴⁹⁶ Bader 2015, 3. Όσοι αναφέρονται στην Λίστα των Εννέα Τόξων αποτελούν εχθρούς της Αιγύπτου και απεικονίζονται ως τόξα κάτω από τα σανδάλια του φαραώ ή κάτω από τα πόδια των καθημένων αγαλμάτων.

⁴⁹⁷ Judas 2014, 7. Hsu 2017, 71. Ο αριθμός 9 δεν είναι κυριολεκτικός. Στην Αίγυπτο ο αριθμός 3 χρησιμοποιείται για να αναφερθεί ο πληθυντικός και αντίστοιχα το 9 για να τονιστεί το πλήθος των πολλών. Ως εκ τούτου, ο αριθμός 9 καλύπτει όλους τους πιθανούς εχθρούς της Αιγύπτου.

⁴⁹⁸ Koenig 2007, 224. Κουσουλής 2014, 30, 34. Ο κατάλογος των Εννέα Τόξων συμβολίζει τις εννέα εθνότητες που υποτάσσονταν στον έλεγχο του φαραώ και αντιπροσωπεύουν τις επικράτειες με τις οποίες οι Αιγύπτιοι είχαν σχέσεις συνδιαλλαγής ή αντιπαλότητας, συμπεριλαμβανομένου ωστόσο και της Άνω και Κάτω Αιγύπτου.

⁴⁹⁹ Wilkinson 1991, 83. Hsu 2017, 74-6. Η πλέον συνηθισμένη απεικόνιση των εχθρών είναι κάτω από τα πόδια ή τα σανδάλια του βασιλιά συμβολίζοντας την υποταγή τους στον φαραώ. Οι αναπαράστασεις των εννέα τόξων αναπαράγονται επίσης σε ταφικούς διακόσμους όπως στον TT 120 του Anen όπου τα εννέα τόξα που αντιπροσωπεύουν τους εχθρούς της Αιγύπτου είναι δεμένα με τα σύμβολα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου. Μάλιστα, στην περίοδο του Ραμσή (1292-1076 π.Χ.) οι απεικονίσεις των ξένων είναι περισσότερο βίαιες και συχνά διακοσμούν την πρόσθια όψη των ιερών ή των κοσμικών κτηρίων ώστε να είναι εμφανείς.

καλούς και κακούς⁵⁰⁰. Οι πηγές για τους ξένους προκύπτουν από τις απεικονίσεις τους και την αναφορά τους σε επιγραφές της δυναστικής Αιγύπτου, υποδεικνύοντας την θέαση των ξένων υπό το αιγυπτιακό πρίσμα με την χρήση συμβολικών και προπαγανδιστικών σκηνών που μετέφεραν το μήνυμα πως ο βασιλιάς είναι ο κυρίαρχος και ο πλέον δυνατός. Κακός χαρακτηριζόταν ο ξένος με την κακή και επικίνδυνη συμπεριφορά ενώ καλοί θεωρούνταν οι κάτοικοι των χωρών που ενδυνάμωναν τις διπλωματικές σχέσεις με την χώρα του Νείλου, ανταποκρίνονταν θετικά στις απαιτήσεις της Αιγύπτου ή διέπρατταν επιγαμίες⁵⁰¹. Στην εικονογραφία της φαραωνικής Αιγύπτου ο φαραώ απεικονίζεται να κατατροπώνει ή να απωθεί τους εχθρούς που αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα από τον φαραώ, συμβολίζοντας την κυριαρχία της Αιγύπτου έναντι των ξένων⁵⁰².

Ο τρόπος απεικόνισης τόσο του φαραώ όσο και των εχθρών ποικίλει. Σε πολλές περιπτώσεις ο φαραώ απεικονίζεται με την ανθρώπινη φύση του ενώ άλλοτε με την μορφή λιονταριού, γρύπα, σφίγγας ή ταύρου ενώ οι εχθροί αποδίδονται με ανθρώπινη μορφή⁵⁰³. Σε άλλες παραστάσεις ο φαραώ απεικονίζεται με ανθρώπινη μορφή και οι εχθροί ως λιοντάρια ή αντιλόπες ενώ συχνή είναι και η απεικόνιση αμφοτέρων υπό την μορφή ζώου⁵⁰⁴. Μνημειακές παραστάσεις των ναϊκών συνόλων, των νεκρικών οικοδομημάτων και των ταφικών ή αναθηματικών στηλών απεικονίζουν υποταγμένους εχθρούς που βρίσκονται αντιμέτωποι με τον φαραώ. Στην απεικόνιση των συγκεκριμένων σκηνών τηρούνται καλλιτεχνικές συμβάσεις όπως η απεικόνιση του βασιλιά να εξοντώνει τους υποταγμένους εχθρούς και η απόδοσή του είναι σε μεγαλύτερη κλίμακα συγκριτικά με αυτή των εχθρών⁵⁰⁵. Παράλληλα με την απεικόνιση, χρησιμοποιούνται λεκτικές φόρμουλες που λειτουργούν ως αποτρεπτικός κώδικας.

⁵⁰⁰ Judas 2015, 125.

⁵⁰¹ Judas 2014, 7. Hsu 2017, 77-81.

⁵⁰² Hsu 2017, 71-2. Εικονιστικές παραστάσεις με εχθρούς απαντώνται από την Προδυναστική Περίοδο (4000-3032 π.Χ.) ενώ στην Δυναστική Περίοδο χαρακτηριστικές είναι οι σκηνές κατατρόπωσης των εχθρών όπως μαρτυράται από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του TT 100 από την Ιεράκων Πόλη, από τις απεικονίσεις των εχθρών στην παλέτα του Νάρμερ και τις απεικονίσεις από το αγγείο 239/1 από την Αβυδο.

⁵⁰³ Hsu 2017, 72-3. Ο γρύπας και η σφίγγα χρησιμοποιούνται ως συμβολικές απεικονίσεις της βασιλικής εξουσίας.

⁵⁰⁴ Hsu 2017, 74-6, 81. Η στάση των εχθρών υποδηλώνει την υποταγή τους καθώς συχνά γονατίζουν, υπερωψώνουν τα χέρια στον ουρανό, τρέχουν μακριά από τον βασιλιά ή βρίσκονται στο έδαφος. Σε άλλες περιπτώσεις οι εχθροί απεικονίζονται σε μάχες ή αποδέχονται την σύναψη ειρήνης με τον φαραώ και αποδίδονται όρθιοι, να περπατούν με τα χέρια τους δεμένα οπισθάγκωνα με μίσχο πατύρου ή να προσφέρουν δώρα, να προσκυνούν τον φαραώ ή να φιλούν το χώμα. Απεικονίζονται πάντοτε ως κατώτεροι του φαραώ και νικημένοι εχθροί της Αιγύπτου στην προσπάθεια να εκθιαστεί η φαραωνική βασιλεία έναντι του χάους εκτός των συνόρων της Αιγύπτου ενώ σπάνια εμφανίζονται απουσία φαραώ.

⁵⁰⁵ Κουσουλήης 2014, 31-2. Koenig 2007, 223. Το μοτίβο του βασιλιά όπου εξοντώνει τους αλλοεθνείς επιλέγεται να απεικονίζεται σε ορατά σημεία όπως στις εξωτερικές επιφάνειες των πυλώνων ή του ναϊκού περιβόλου ενώ οι αιχμάλωτοι συνήθως απεικονίζονται με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά ξένων εθνοτήτων.

Στους καλούς ξένους του Νέου Βασιλείου συγκαταλέγονταν οι κάτοικοι του Πουντ και οι Κεφτιού καθώς τις δύο εθνοτικές ομάδες συνέδεαν δεσμοί εμπορικοί και διπλωματικοί με την Αίγυπτο. Μάλιστα, βάσει επιγραφών, οι Κεφτιού δεν θεωρούνταν εχθροί καθώς ήταν ένας λαός που άκουσε για την δύναμη του φαραώ και δεν αναγκάστηκε να τον επισκεφτεί λόγω της δύναμής του⁵⁰⁶. Η Judas αναφέρει πως οι κάτοικοι του Αιγαίου δεν θα μπορούσαν να αποτελούν κακούς ξένους, εφόσον το Αιγαίο βρισκόταν πέρα από την περιοχή που οι Αιγύπτιοι επιθυμούσαν να κατακτήσουν και κατοικούσαν στο άκρο του κόσμου των Αιγυπτίων όπου συναντιόνταν η Μάατ και η Ισφέτ.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά των Κεφτιού στην στήλη του 5^{ου} αγάλματος στον ναό του Άμμωνος επί Αμενχοτέπ III στο Kom El-Hetan⁵⁰⁷, όπου αναγράφονται 14 τοπωνύμια της Κρήτης και της Συρίας (Εικ. 28)⁵⁰⁸. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην επιγραφή πως *όλες οι περιοχές είναι προσβάσιμες από τον βορρά (και) την Ασία (t3w nbw st3y (nw) rhw stt)*⁵⁰⁹. Στην συγκεκριμένη λίστα υπάρχουν τρεις λέξεις που αναφέρονται στον αιγαιακό χώρο και την ηπειρωτική Ελλάδα (*Kftjw, tj-n3-jj, iww hryw-ib nw W^cd-wr*) με την τελευταία να ταυτίζεται με τα νησιά των Κυκλάδων⁵¹⁰. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο το γεγονός πως δίπλα από το άγαλμα στο οποίο αναφέρονται τα τοπωνύμια του αιγαιακού χώρου βρίσκονται δύο αιχμάλωτοι δεμένοι σε στύλο και ένα από τα καρτούς αναφέρει τον όρο Κεφτιού⁵¹¹.

Η Hankey αναφέρει πως η λίστα αυτή ενδέχεται να αποτελεί δρομολόγιο ταξιδιού της αιγυπτιακής πρεσβείας⁵¹² είτε κάποια απλή γνώση γεωγραφίας της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας από μέρους των Αιγυπτίων⁵¹³. Με την πρώτη θεωρία συμφωνεί και ο Cline καθώς τα τοπωνύμια αναγράφονται με κυκλικό τρόπο ξεκινώντας και καταλήγοντας

⁵⁰⁶ Judas 2014, 7.

⁵⁰⁷ Cline 1994, 38. 1998β, 236-40. Cline και Stannish 2011, 6-16. Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. Η λίστα ανασκάφηκε το 1960 και βρίσκεται στην βάση του ενός εκ των πέντε αγαλμάτων, στο βόρειο τμήμα του Kom El-Hetan. Στις βάσεις των αγαλμάτων, που δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, αναγράφονται τοπωνύμια που χρησιμοποιούνταν από τους Αιγυπτίους για να δηλώσουν θέσεις εκτός της επικράτειάς τους.

⁵⁰⁸ Cline 1987, 2-3. 1991-1990, 25. 1994, 32, 112-3. Sainz 2013, 87. Bachhuber 2006, 345. Rosa 2000, 86. Fournet 2012, 5. Matić 2012, 248. 2014, 281. Χωρίς ωστόσο αυτό να υπονοεί πως οι Κεφτιού τοποθετούνται απαραίτητα στην Συρία ή την Παλαιστίνη στην YEX.

⁵⁰⁹ Matić 2014, 286. Strange 1980, 21-7. Wachsmann 1987, 95-9, 113-4. Barnes 2008, 69.

⁵¹⁰ Kyriakidis 2002, 216.

⁵¹¹ Faruggia και Mifsud 2010, 53. Η αναφορά αυτή δεν αναγνωρίζει ωστόσο τους Κεφτιού ως εχθρούς της Αιγύπτου. Ίσως αντικατοπτρίζει περιοχές στο Δέλτα του Νείλου όπου συνέβησαν μεμονωμένες εχθρικές ενέργειες από τους Κεφτιού όπως επί παραδείγματι την πλεύση ενός αιγαιακού πειρατικού πλοίου πέρα από τα αιγυπτιακά επιτρεπόμενα ύδατα. Σε τέτοιες περιπτώσεις – και για προπαγανδιστικούς λόγους, ο ηγεμόνας θα επέλεγε να αναφέρει πως ο ίδιος νίκησε τους Κεφτιού.

⁵¹² Bachhuber 2006, 345. Η Μπάνου (2000, 87) εικάζει πως η λίστα απεικονίζει το αποκορύφωμα των επαφών μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου στον 14^ο αιώνα π.Χ. καθώς αποτελούσε πρόγραμμα ταξιδιού του Αμενχοτέπ III με επικεφαλής ίσως αυτόν και την σύζυγό του Τέϊ στο Αιγαίο.

⁵¹³ Barnes 2013, 3, 6. Steel 2013α, 470. Cline 1987, 5. 1994, 42.

στην Αμνισό της Κρήτης⁵¹⁴. Την υπόθεση αυτή την στηρίζει στο γεγονός πως τα τοπωνύμια που αναγράφονται είναι μοναδικά καθώς δεν επαναλαμβάνονται σε άλλη αιγυπτιακή πηγή πριν ή μετά την βασιλεία του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ⁵¹⁵. Σε δημοσίευσή του το 1987 ο Cline αναφέρει πως οι περιοχές αυτές σίγουρα δεν βρίσκονταν υπό την επικράτεια της Αιγύπτου και πως στην περίπτωση που δεν αποτελεί κάποιο πλάνο ταξιδιού ενδέχεται να είναι ενδείξεις για γνώση γεωγραφίας των Αιγυπτίων⁵¹⁶. Επιπλέον, θεωρεί πως υπάρχει μια σύνδεση ανάμεσα στην αιγαιακή λίστα και τα αιγυπτιακά τέχνηρα στα οποία ενυπάρχει το καρτούς του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ και της συζύγου του Τέϊ και σώζονται σε ηπειρωτική Ελλάδα, Κρήτη και Ιαλυσό⁵¹⁷. Τα ευρήματα αυτά, οι 4 πλάκες φαγεντιανής (Εικ. 29)⁵¹⁸, το 1 αγγείο φαγεντιανής και οι 7 σκαραβαίοι που αναγράφεται το καρτούς του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ και της Τέϊ, μαρτυρούν εμπορικές ή διπλωματικές επαφές και παράλληλά τους σώζονται στην Αίγυπτο⁵¹⁹. Εκτιμάται επίσης πως

⁵¹⁴ Cline 1987, 1-23. 1994, 38. 1999α, 55. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Wachsmann που εκτιμά πως αποτελεί ενδεικτική λίστα για να συστήσει στους Αιγυπτίους ταξιδιώτες τις θέσεις του αιγαιακού χώρου όπου θα μπορούσαν να προμηθευτούν τα απαραίτητα για το ταξίδι τους. Ο Bachhuber (2006, 345) αναφέρει πως υπάρχουν 14 ευρήματα που σχετίζονται με τον Αμεχνοτέπ ΙΙΙ στον αιγαιακό χώρο και τα 9 από αυτά απαντώνται στις Μυκήνες χρονολογούμενα μεταξύ ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

⁵¹⁵ Cline 1994, 38-9. Οι Cline και Stannish (2011, 7-11) υποστηρίζουν πως πρόκειται για ένα πλάνο ταξιδιού από την Αίγυπτο προς τον αιγαιακό χώρο. Το ταξίδι ξεκινά από την ανατολική προς την δυτική Κρήτη, έπειτα προς την ηπειρωτική Ελλάδα και τα Κύθηρα και επιστρέφει ξανά στην Κρήτη για να πλεύσει πίσω στην Αίγυπτο. Ο Cline στηρίζεται τόσο στην μοναδικότητα των αναφορών των τοπωνυμίων όσο και στην αναφορά της Αμνισού μία φορά στην αρχή της λίστας και ακόμη μία στο τέλος, υποθέτοντας πως πρόκειται για μια θέση που λειτουργεί ως αφηρησία για την επιστροφή στην Αίγυπτο.

⁵¹⁶ Cline 1987, 5-6. Cline και Cline 1991, 48-50.

⁵¹⁷ Phillips, Cline 2005, 317-27. Brandl et al. 2013, 68-95. Cline και Stannish 2011, 10. Cline 1987, 6-25. 1991β, 29-42. 1991-1990, 22-6. 1998β, 246-7. 1994, 16, 35. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται 2 ειδώλια μαϊμούδων από αιγυπτιακό μπλε με το καρτούς του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ. Το ένα βρέθηκε στην ακρόπολη των Μυκηνών και το δεύτερο σε ΥΜ ΙΙΑ στρώμα στο ανατολικό κτήριο ΙΙ στην κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε εάν αποτέλεσαν διπλωματικά δώρα, οικογενειακά κειμήλια ή πρόσφατη εισαγωγή. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται 11 πλάκες φαγεντιανής με το καρτούς του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ και δύο με το όνομα της συζύγου του, το αγγείο φαγεντιανής με την δέλτο του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ και οι αναμνηστικοί σκαραβαίοι που φέρουν το όνομά του και αναφέρθηκαν πρότινος. Προτείνεται η αναθηματική λειτουργία των πλακών καθώς όλα τα τέχνηρα εντοπίζονται σε αναθηματικά στρώματα ή σε συσχέτιση με ειδώλια. Τα αντικείμενα προτείνεται πως έφτασαν στις Μυκήνες από την Αίγυπτο μέσω της Κύπρου και από εκεί στο Αιγαίο μέσω της συριακής ακτής και η λήψη τους ενδέχεται να συνέβη μετά τον θάνατο του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε εάν έφτασαν ως σύνολο ή μέσω περισσότερων του ενός ταξιδιού καθώς ένα από αυτά εντοπίζεται σε ΥΕ ΙΙΑ και τα υπόλοιπα σε ΥΜ ΙΙΒ στρώμα.

⁵¹⁸ Phillips 2007, 479-92. Οι 11 πλάκες φαγεντιανής ενδέχεται να εισήχθησαν μεταξύ βασιλείας του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ (στο 1^ο μισό του 14^{ου} π.Χ., ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο) και της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ωστόσο, κανένα από τα θραύσματα δεν εντοπίστηκαν σε χρονολογικά στρώματα σύγχρονα με τα αντίστοιχα της βασιλείας του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ στην Αίγυπτο (όλα τα θραύσματα εντοπίζονται σε μεταγενέστερα χρονολογικά στρώματα) ενώ επιπλέον δεν έχουν ως τώρα βρεθεί αντίστοιχες πλάκες στην Αίγυπτο με αποτέλεσμα οι συγκεκριμένες να αποτελούν την μοναδική βάση για την έρευνα των μεταξύ τους επαφών και των χρονολογικών αντιστοιχιών. Η εμπρόσθια όψη των πλακών διαβάζεται από τα δεξιά ενώ 4 από αυτές διαβάζονται από τα αριστερά. Οι υπόλοιπες δεν δύναται να αναγνωσθούν λόγω κακής διατήρησης.

⁵¹⁹ Κοπανιάς 2015, 132. Cline 1987, 8-9, 24-5. 1990, 200-12. 1994, 16, 38-9. Το αγγείο φαγεντιανής από ΥΕ ΙΙΑ ταφικό σύνολο στην περιοχή των Μυκηνών φέρει την δέλτο του Αμεχνοτέπ ΙΙΙ όπου αναφέρεται ως Βασιλιάς των Θηβών (*Innhtr hk3 w3st*). Ο ένας σκαραβαίος με το όνομα της Τέϊ εντοπίζεται σε ΥΕ ΙΙΒ στρώμα στο δωμάτιο Γ ενώ ο δεύτερος σε ΥΕ ΙΙΒ2 στρώμα, με την επιγραφή η Γυναίκα του Βασιλιά, Τέϊ (*hmt nswt ty*) στην Οικία των Ειδώλων (δωμάτιο 19) στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών. Τα θραύσματα από τις πλάκες

τα εισηγμένα τέχνηρα αποτελούσαν ένα σύμπλεγμα αντικειμένων υψηλής αξίας που προορίζονταν για τον αιγαιακό χώρο, ως φαίνεται από την φαγεντιανή που αποτελούσε ιδιαίτερη πρώτη ύλη για την Αίγυπτο καθώς και από τις διπλωματικές ενέργειες και στρατιωτικές εκστρατείες του Αμενχοτέπ III⁵²⁰. Τα αντικείμενα αυτά επιπλέον, ενδέχεται να έφτασαν στον αιγαιακό χώρο υπό την μορφή προσφορών, εάν αναλογιστούμε της υψηλής αξίας πρώτες ύλες των τεχνέργων σε συνδυασμό με την αναφορά όμοιων διπλωματικών δώρων μεταξύ των ηγεμόνων στα βασιλικά αρχεία της Αμάρνα επί Αμενχοτέπ III και Ακενατών⁵²¹.

Επιπλέον, τα τέχνηρα εντοπίστηκαν σε θέσεις που συμπεριλαμβάνονται στην αιγαιακή λίστα και ενδέχεται να αποτελούν διπλωματικά δώρα⁵²² απεσταλμένα από την αιγυπτιακή πρεσβεία στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής του Αμενχοτέπ III ενώ μια άλλη θεωρία είναι αυτή που υποστηρίζει πως τα αντικείμενα αποτέλεσαν κίνητρα για μια σύναψη ειρήνης ή κάποιου διπλωματικού γάμου⁵²³. Εντούτοις, όποια και αν είναι η πραγματικότητα διαφαίνεται πως μια αιγυπτιακή πρεσβεία ή Αιγύπτιοι έμποροι επισκέφθηκαν το Αιγαίο και ως αποτέλεσμα θα έπρεπε να υπάρχουν και αντίστοιχης χρονολόγησης αιγαιακά αντικείμενα που έλαβαν οι

φαγεντιανής προέρχονται από την ακρόπολη των Μυκηνών (δωμάτιο 31 στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών) και βρέθηκαν σε ΥΕ ΠΙΒ χρονολογικό στρώμα.

⁵²⁰ Brandl et al. 2013, 80-2. Cline 1999α, 56. Mackenzie 1913, 319-21.

⁵²¹ Cline 1994, 39-41.

⁵²² Barnes 2008, 98-105. Τα διπλωματικά δώρα ανανεώναν τον συμβολικό έλεγχο του βασιλιά και το κύρος του. Οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες τελούνταν οι ανταλλαγές αυτές ωστόσο, ποικίλουν. Επικρατέστεροι θεωρούνται οι λόγοι κατάκτησης μιας επικράτειας από την Αίγυπτο ή η σύναψη ειρήνης όπως αυτά στον αιγαιακό χώρο, εάν δεχτούμε πως τα αντικείμενα αποτέλεσαν δώρα για σύναψη ειρήνης έναντι των Χετταίων. Στην περίπτωση που υπάρχουν ειρηνικές σχέσεις ανάμεσα σε Αίγυπτο και μια άλλη επικράτεια, λαμβάνει χώρα η κυκλική ανταλλαγή δώρων ενώ σημαντικός παράγοντας για τις ανταλλαγές είναι και η οικονομική πλευρά κατά την οποία η ανταλλαγές κάλυπταν τις εκάστοτε ελλείψεις του βασιλείου. Επιπλέον, οι ανταλλαγές εξωτικών αντικειμένων έγκειντο στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων με μια ξένη επικράτεια, όπως στο παράδειγμα του Αμενχοτέπ III και του γάμου του με την κόρη των Μιτάννι Tursatta. Όποια και αν ήταν τα κίνητρα ωστόσο, διαφαίνεται πως οι ανταλλαγές πραγματοποιούνταν σε ειρηνικό πλαίσιο, υποδηλώνοντας φιλικές ή συμμαχικές διαθέσεις καθώς δεν πιστοποιείται πως οι εχθροί αντάλλαζαν μεταξύ τους αγαθά.

⁵²³ Cline 1994, 41-2. 1999α, 56-7. 1998β, 248-9. Κύριος στόχος του ήταν η σύναψη ειρήνης με λαούς που δεν βρίσκονταν με το μέρος των Χετταίων –ενός ανερχόμενου και επικίνδυνου για την Αίγυπτο βασιλείου στην Ύστερη εποχή του Χαλκού. Όμοια συνθήκη εκτιμάται πως πραγματοποιήθηκε μεταξύ Αιγύπτου και αιγαιακού χώρου και το αποτέλεσμα του ταξιδιού της πρεσβείας να αποτυπώθηκε στην λίστα στο Kom el Hetan. Η θεωρία πως ο Αμενχοτέπ III έστειλε μέσω της αιγυπτιακής πρεσβείας τα διπλωματικά δώρα για να έχει την μυκηναϊκή εύνοια έναντι των Χετταίων, των οποίων η δύναμη πολλαπλασιαζόταν, είναι εξίσου βάσιμη. Επιπλέον, επιδίωκε συνθήκες ειρήνης με επικράτειες κοντά στα σύνορα των Χετταίων, επισφραγίζοντάς τες με διπλωματικούς γάμους. Ίσως όμοια φύση είχε και επίσκεψη του ηγεμόνα στον αιγαιακό χώρο, στην περίπτωση που δεχτούμε πως η αιγαιακή λίστα αποτελούσε δρομολόγιο ταξιδιού που πραγματοποιήσε η αιγυπτιακή πρεσβεία και τα αντικείμενα που σχετίζονται με τον Αμενχοτέπ III και την σύζυγό του αποτέλεσαν τα διπλωματικά δώρα. Στην περίπτωση αυτή, η επίσκεψη της πρεσβείας ενδέχεται να πραγματοποιήθηκε με σκοπό την επισφράγιση κάποιας συνθήκης ειρήνης με τον αιγαιακό χώρο προς αποφυγήν όμοιας σύναψης του αιγαιακού χώρου με την αυτοκρατορία των Χετταίων. Ο Cline αναφέρει πως η θεωρία αυτή ενδείκνυται να ισχύει αν αναλογιστούμε πως έκτοτε οι Μυκηναίοι ενθάρρυναν τις ενέργειες έναντι των Χετταίων στην ανατολική Μεσόγειο.

Αιγύπτιοι κατά την αναχώρησή τους⁵²⁴. Στην περίπτωση που η αιγαιακή λίστα αποτελεί σχέδιο ταξιδιού της αιγυπτιακής πρεσβείας προς το Αιγαίο, αξίζει να αναλυθεί ο στόχος της αιγυπτιακής πρεσβείας. Αρχικά θα ήταν η σύναψη ειρήνης και η δημιουργία επικοινωνίας ενώ στην περίπτωση που είχαν προηγηθεί άλλες επισκέψεις θα ήταν η ανανέωση των σχέσεων και η διατήρηση της επικοινωνίας ανάμεσα σε Αιγαίο και Αίγυπτο. Ωστόσο, αρκετοί ερευνητές απορρίπτουν την υπόθεση περί βοήθειας της Αιγύπτου προς τον μυκηναϊκό κόσμο σκεπτόμενοι ωστόσο πως τα εξωτικά αντικείμενα που εντοπίζονται στις Μυκήνες σε συνδυασμό με τις σχέσεις των δύο περιοχών αιτιολογούν το πόθεν έσχες του μυκηναϊκού κόσμου⁵²⁵.

Στον αντίποδα, οι Bernal και Merrillees ανέφεραν πως η αιγαιακή λίστα ενδέχεται να απεικονίζει την ηγεμονική στάση του Αμενχοτέπ III στον αιγαιακό χώρο ή την κυριαρχία της Αιγύπτου στον χώρο του Αιγαίου⁵²⁶. Η θεωρία τους αυτή στηριζόταν κατά βάση στο γεγονός ότι η αιγαιακή λίστα συμπεριλαμβανόταν μεταξύ άλλων λιστών στις βάσεις των αγαλμάτων στο Kom el Hetan και τα τοπωνύμια αντιπροσώπευαν στην ολότητά τους τον κόσμο που οι Αιγύπτιοι γνώριζαν⁵²⁷. Μέσω των απεικονίσεων που συνόδευαν την αιγαιακή λίστα, γεννήθηκαν υποθέσεις σχετικά με την κυριαρχία ή την ηγεμονία της Αιγύπτου στον αιγαιακό χώρο. Οι απεικονίσεις αυτές ωστόσο, δεν συμβόλιζαν τις ηγεμονικές τάσεις της Αιγύπτου στις άλλες επικράτειες την περίοδο του Αμενχοτέπ III, αλλά από την περίοδο του Ραμσή II και έπειτα. Επομένως, οι υποθέσεις δεν θεωρούνται έγκυρες και υποστηρίζεται πως οι αναφορές των τοπωνυμίων στην λίστα έγκειντο στο πλαίσιο ταξιδιού⁵²⁸.

Επιπλέον, ακόμη μια γεωγραφική λίστα του Τούθμωσι III στο Καρνάκ αναφέρει τον ίδιο όρο *tj-n3-jj* ανάμεσα στους όρους που ταυτίζονται με την Κύπρο και την Ουγκαρίτ⁵²⁹. Αναφορά στους Κεφτιού υπάρχει επίσης και στην Poeticas στήλη επί Τούθμωσι III, όπου γίνεται αναφορά στους Κεφτιού και την Αλασία⁵³⁰. Στην στήλη Great Victory που έγκειται στο πλαίσιο των στρατιωτικών καταγραφών αναφέρεται στο 16^ο διάζωμα πως οι Κεφτιού και η Αλασία βρίσκονται υπό τον φόβο της Αιγύπτου. Ονόματα των Κεφτιού εμφανίζονται επίσης

⁵²⁴ Cline 1987, 13-4. Ενδεικτικές θέσεις με μυκηναϊκή κεραμική είναι το Kom el -'Abd, η Μεδίνα και η Marsa Martuh.

⁵²⁵ Cline 1994, 41.

⁵²⁶ Merrillees 1998, 18-20. Cline 1998β, 244-5. 1994, 31. Η θεωρία του Bernal βασιζόταν σε φιλολογικά τεκμήρια και στην ελληνική μυθολογία, με κύρια παραδείγματα τον μύθο του Κάδμου από την Φοινίκη και τον Δαναό.

⁵²⁷ Cline 1994, 42.

⁵²⁸ Cline 1994, 38-9. 1998β, 245. Κοπανιάς 2015, 141-2.

⁵²⁹ Wachsmann 1987, 119-21. Cline 1994, 110. 1998β, 237-41. Faruggia και Mifsud 2010, 53.

⁵³⁰ Woodcock 2014, 68. Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. Muhly και Wachsmann 2006, 25-7. Cline 1994, 109.

σε ένα μαθητικό πινάκιο όπου παρατίθενται μινωικά ονόματα (Εικ. 30.1, 30.2)⁵³¹ καθώς και σε συλλογή μαγικών προτάσεων στον πάπυρο Harris No. XII της 20^{ης} δυναστείας επί Ραμσή III⁵³². Η παρουσία τους ωστόσο δεν θεωρείται παράξενη καθώς την περίοδο εκείνη μαρτυράται πως Μινωίτες εργάζονταν στην Αίγυπτο, όπως αποδεικνύουν οι τοιχογραφίες στην Άβαρι την πρώτη 18^η δυναστεία καθώς επίσης επισκευάζονταν πλοία των Κεφτιού στο φαραωνικό λιμάνι της Μέμφιδας επί Τούθμωσι III. Επιπροσθέτως, οι οικονομικές και διπλωματικές επαφές μεταξύ μινωικής και αιγυπτιακής αυλής ενίσχυαν τις επιρροές καθ' όλη την 18^η δυναστεία ενώ Αιγύπτιοι διερμηνείς για την επικοινωνία τους με Χετταίους, Λίβυους, Μινωίτες και Νουβίους μαρτυρούνται σε όλο το Νέο Βασίλειο⁵³³.

Επίσης, στην λίστα του Ραμσή II που χρονολογείται το 1300 π.Χ. παρατίθενται τοπωνύμια αντίθετα της φοράς των δεικτών όπου σημείο εκκίνησης είναι η Μεσοποταμία και εξελίσσεται προς τα δυτικά, υποδεικνύοντας πως οι Kafti τοποθετούνται πλησίον των Χετταίων και της Μεσοποταμίας, δηλαδή στην Κιλικία⁵³⁴. Η τελευταία αναφορά στον όρο Κεφτιού εντοπίζεται στην Άβυδο, στον ναό του Ραμσή II όπου υπάρχει αναφορά στους νικημένους εχθρούς του Ραμσή II οι οποίοι απεικονίζονται με τα χέρια δεμένα οπισθάγκωνα (Εικ. 31)⁵³⁵. Η συγκεκριμένη αναφορά θεωρείται πως αντικατοπτρίζει κάποιον στρατιωτικό αγκυροβολισμό επί Ραμσή II και η αναφορά στους Κεφτιού ίσως απευθύνεται σε οποιονδήποτε κάτοικο του Αιγαίου ή αιγαιακή ομάδα η οποία πλησίασε την αιγυπτιακή ακτή απουσία εμπορικών προθέσεων⁵³⁶. Σημαντικές ενδείξεις σχετικά με την γεωγραφική θέση του όρου Κεφτιού προσδίδει το μεταγενέστερο Πτολεμαϊκό Διάταγμα του Κανόπου όπου μεταφράζει τον όρο Κεφτιού από την δημοτική *hr(w)* μαρτυρώντας πως στην Ύστερη Περίοδο ο γεωγραφικός προσδιορισμός Κεφτιού παρέπεμπε στην Συρία και την Φοινίκη, χωρίς αυτό να έχει εξακριβωθεί.

5.2 Απεικονίσεις Κεφτιού στην Αίγυπτο

⁵³¹ Vercoutter 1956, 45-51. Cline 1994, 109. Strange 1980, 94-6.

⁵³² Cline 1994, 119. Kyriakidis 2002, 211-2, 217-9. Όλες οι αναφορές χρονολογούνται από την έναρξη έως τα μέσα της 18^{ης} δυναστείας (14^ο π.Χ.). Επιπλέον, δύο από τα ονόματα των Κεφτιού αναγνωρίζονται ως αιγυπτιακά, κάτι που θα μπορούσε να σημαίνει πως είτε οι Αιγύπτιοι μπορούσαν να μεταφράσουν τα μινωικά ονόματα γιατί τα γνώριζαν ή το ενδεχόμενο τα ονόματα αυτά να ήταν ομόηχα με αντίστοιχα αιγυπτιακά και να τοποθέτησαν τα αιγυπτιακά ονόματα έναντι των μινωικών.

⁵³³ Haider 2001, 481. Cline 1998a, 216.

⁵³⁴ Fournet 2012, 5. Vercoutter 1956, 86-8. Cline 1994, 113.

⁵³⁵ Cline και Cline 1991, 52.

⁵³⁶ Οι Faruggia και Mifsud (2010, 54) αναφέρουν ωστόσο πως επί Ραμσή II δεν υπάρχει αναφορά για στρατιωτικό αγκυροβολισμό ενώ δεν αποκλείεται αντίστοιχη πράξη να έλαβε χώρα πριν την βασιλεία του και η αναφορά του όρου Κεφτιού να αναφέρεται για προπαγανδιστικούς λόγους.

Οι Κεφτιού απεικονίζονται σε θηβαϊκούς τάφους αξιωματούχων της 18^{ης} δυναστείας⁵³⁷ προσδίδοντας ενδείξεις για τις διπλωματικές ή εμπορικές επαφές μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης (Εικ. 15)⁵³⁸. Πράγματι, από την περίοδο βασιλείας της Χατσεψούτ έως τον Αμενχοτέπ ΙΙΙ (1483-1380 π.Χ.) διακρίνεται η επιθυμία απεικόνισης απόδοσης φόρου τιμής στον βασιλιά από ξένες πρεσβείες⁵³⁹. Οι σκηνές στις τοιχογραφίες των θηβαϊκών τάφων απεικονίζουν κατά βάση ξένες πρεσβείες σε πομπή όπου φέρουν δώρα⁵⁴⁰ και προσκυνούν τον Αιγύπτιο ηγεμόνα. Επιπλέον, γίνεται προβολή των εξωτικών αντικειμένων που έρχονται συνοδεία πρεσβειών ενώ οι γραμματείς συντάσσουν τους καταλόγους των αντικειμένων και ο ιδιοκτήτης του τάφου παρουσιάζει τις προσφορές στον φαραώ. Στο τέλος της σκηνής άλλοτε απεικονίζεται ο φαραώ ενώ σε άλλες περιπτώσεις αντικαθίσταται από τον ιδιοκτήτη του τάφου⁵⁴¹.

Η πλειονότητα των ξένων όπου απεικονίζονται να προσφέρουν δώρα είναι κάτοικοι της Συροπαλαιστίνης και της Νουβίας οι οποίοι ήταν υποταγμένοι στους Αιγυπτίους και παρουσιάζονται σε έντεκα τοιχογραφίες ενώ σπανιότερες είναι οι απεικονίσεις των κατοίκων του Πουντ όπου εμφανίζονται σε τέσσερις τοιχογραφίες, των Χετταίων σε δύο και των Μιτάννι σε μία⁵⁴². Συνολικά, οι Κεφτιού απεικονίζονται στις τοιχογραφίες οκτώ ταφικών συνόλων⁵⁴³ από τις οποίες στις τέσσερις αποδίδονται αποκλειστικά με τα αιγαιακά γνωρίσματα⁵⁴⁴ και στις υπόλοιπες αποτελούν υβρίδια και αναγνωρίζονται ως κάτοικοι του Αιγαίου⁵⁴⁵. Απεικονίζονται κυρίως ανδρικές μορφές, φέροντας την ονομασία Κεφτιού ή την *iw-hrj nw w3d-wr* (Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας)⁵⁴⁶. Οι προσφορές προς τον ηγεμόνα θεωρείται πως παρουσιάζονταν στην Μέμφιδα, την διοικητική πρωτεύουσα της Αιγύπτου. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες προσφορές παρουσιάζονταν στην θρησκευτική πρωτεύουσα της Αιγύπτου, τις Θήβες, και

⁵³⁷ Παναγιωτόπουλος 2000, 494. Η έδρα των φαραώ της 18^{ης} δυναστείας τοποθετείται γεωγραφικά στην περιοχή των Θηβών όπου ήταν η πρωτεύουσα της αιγυπτιακής επικράτειας.

⁵³⁸ Judas 2014, 6. Rehak 1996, 36. Panagiotopoulos 2001, 263. Barnes 2013, 3. Salland 2015, 181-2.

⁵³⁹ Rehak 1998, 40. Judas 2015, 124. Faruggia και Mifsud 2010, 50.

⁵⁴⁰ Gates 2011, 387. Τα διπλωματικά δώρα είναι η προσπάθεια έκφρασης της ιδεολογικής τιμής, του σεβασμού, της δουλείας ή της ανωτερότητας, μέσω της συμβολικής γλώσσας και λάμβαναν χώρα μεταξύ των ελίτ, απομονώνοντας τους απλούς ανθρώπους.

⁵⁴¹ Panagiotopoulos 2001, 266. Παναγιωτόπουλος 2000, 493. Wachsmann 1987, 17, 103.

⁵⁴² Panagiotopoulos 2001, 268.

⁵⁴³ Wachsmann 1987, 103. Rehak 1998, 40. 1997, 402. Παναγιωτόπουλος 2000, 493. Steel 2013α, 468. Απεικονίζονται στους θηβαϊκούς τάφους των Senenmut, Puimre, Ουσεραμών, Ρεχμίρε, Αμενεμχάμπ, Paser, Ineni, Κεναμών, Μενκεπερεσενέμπ, Nebamun, Sebekhotpe και Horemheb.

⁵⁴⁴ Judas 2015, 124.

⁵⁴⁵ Judas 2014, 7. Matić 2012, 237. Cline 1987, 4. 1991β, 37-9.

⁵⁴⁶ Ο Wachsmann (1987, 4-12) αναφέρει πως τα υβρίδια αποτελούν ονομασία που δόθηκε στο φαινόμενο της αιγυπτιακής τέχνης κατά την οποία γίνεται χρήση ανάμεικτων χαρακτηριστικών των κατοίκων του Αιγαίου και της Συρίας. Οι υβριδικές μορφές παρουσιάζονται στους θηβαϊκούς τάφους του Μενκεπερεσενέμπ, Ρεχμίρε και Puimre. Faruggia και Mifsud 2010, 53. Panagiotopoulos 2001, 263. MacGillivray 2009, 164. Matić 2012, 242, 6. Ο Matić αναφέρει πως οι αιγαιακές φιγούρες αναμειγνύονται μόνο με συριακές και εμπεριέχουν μόνο συριακά γνωρίσματα και το αντίθετο.

εικάζεται πως οι τοιχογραφίες διακοσμήθηκαν από ανθρώπους που παρίσταντο στις συγκεκριμένες πομπές⁵⁴⁷.

Οι μορφές των Κεφτιού είναι αποδοσμένες με τρόπο που παραλληλίζονται με τις αναπαραστάσεις νεαρών ανδρών σε μινωικές τοιχογραφίες όπου απεικονίζονται αγένειοι, με σκούρο κόκκινο δέρμα, γυμνό στήθος και μακριά μαύρα μαλλιά, φορώντας το τυπικό μινωικό περίζωμα⁵⁴⁸, χωρίς υποδήματα ή φορώντας σανδάλια (Εικ. 16)⁵⁴⁹. Απεικονίζονται μαζί με άλλους ξένους να φέρουν αιγαιακά αντικείμενα που προσφέρουν στους Αιγυπτίους ως δώρα⁵⁵⁰, μια κίνηση που έγκειται στο πλαίσιο των επίσημων επισκέψεων των πρεσβειών στην αυλή του φαραώ⁵⁵¹. Η Judas αναφέρει πως αποδίδονται με δύο χαρακτηριστικές εμφανίσεις, το μινωικό κάλυμμα του καβάλου ή το καρό περίζωμα κάτω από το γόνατο, προσφέροντας συνήθως αγγεία⁵⁵² και αιγαιακά τέχνηρα⁵⁵³. Τα αγγεία που φέρουν παραλληλίζονται με μινωικά και μυκηναϊκά αγγεία της ΥΜ ΙΑ και ΙΒ, ενισχύοντας την θεωρία ότι οι Κεφτιού προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο. Ο ορισμός Κεφτιού αποδίδεται ωστόσο και σε δύο συριακές φιγούρες σε δύο θηβαϊκούς τάφους, δημιουργώντας ερωτήματα σχετικά με το αν υπάρχει σύνδεση αυτών των δύο θέσεων και εάν τελικά οι Κεφτιού προέρχονταν από διαφορετική περιοχή⁵⁵⁴.

Η πρώτη απεικόνιση των Κεφτιού εντοπίζεται στον τάφο του αξιωματούχου Senenmut (TT 71), Αρχιερέα του Άμων, στο Sheikh Abd el Quina στις Θήβες. Η κατασκευή του ταφικού συνόλου ξεκίνησε επί Χατσεψούτ⁵⁵⁵ ενώ ο ίδιος ο Senenmut αποτέλεσε διακεκριμένο υψηλόβαθμο αξιωματούχο με διοικητικούς τίτλους όπου ενεργούσε υπό την καθοδήγηση του

⁵⁴⁷ Faruggia και Mifsud 2010, 53.

⁵⁴⁸ Vercoutter 1956, 211-23. Wachsmann 1987, 41. Rehak 1996, 35, 46-50. Αναφορά για την ενδυμασία σε Κυκλάδες και ηπειρωτική Ελλάδα.

⁵⁴⁹ Hussein 2007, 2. Judas 2014, 6, 2015, 124. Matić 2012, 237, 240. Faruggia και Mifsud 2010, 50. Wachsmann 1987, 41-7.

⁵⁵⁰ Wachsmann 1987, 58-64. Τα αντικείμενα που απεικονίζονται να φέρουν οι Κεφτιού είναι ρυτά με κεφάλι ταύρου (χρώματος άσπρου στο τάφο του Useramun, κίτρινο στον Μενκεπερεσενέμπ και χρυσό στον τάφο του Ρεχμίρε) και ρυτά με κεφαλές λεόντων τα οποία αποδίδονται με κίτρινη χρωστική υπονοώντας τον χρυσό και μετάλλια αγγεία.

⁵⁵¹ Hussein 2007, 2. Judas 2015, 124. Barnes 2013, 3.

⁵⁵² Barnes 2013, 3. Μπάνου 2000, 85. Dickinson 2003, 347. Ο Dickinson αναφέρει πως στις τοιχογραφίες υπάρχουν τα χαρακτηριστικά ενδύματα που συγκρίνονται με τις αναπαραστάσεις της Δεύτερης Ανακτορικής περιόδου και πως τα αντικείμενα που φέρουν ταυτίζονται με αντίστοιχα μινωικά.

⁵⁵³ MacGillivray 2009, 164. Κυρίως μεταλλικά αγγεία, αγγεία πόσεως και πολεμικός εξοπλισμός που απεικονίζεται στις θηβαϊκές τοιχογραφίες, αντίστοιχα με αρχαιολογικά ευρήματα από ταφικά σύνολα μινωικών και μυκηναϊκών ελίτ.

⁵⁵⁴ Matić 2012, 247. Ενδέχεται οι αναφορές αυτές να έγκεινται στην μη σαφή διάκριση των ξένων καλλιτεχνικών παραδόσεων.

⁵⁵⁵ Graves-Brown 2010, 148. Η Χατσεψούτ αποτέλεσε την μοναδική γυναίκα φαραώ που ανέλαβε τον θρόνο μετά τον θάνατο του συζύγου της, Τουθμωσι ΙΙ και σταδιακά απεικονιζόταν με αρσενική ενδυμασία και γνωρίσματα. Όπως φαίνεται, αποτελούσε δική της επιθυμία να αποδίδεται ως άντρας. Μάλιστα, στο ιερό στο Ντειρ ελ Μπαχάρι όπου σώζεται σε τοιχογραφία η αναπαράσταση της γέννησής της, απεικονίζεται ως αρσενικό βρέφος.

Τούθμωσι ΙΙ και της Χατσεψούτ έπειτα⁵⁵⁶. Το ταφικό κτίσμα χρονολογείται πριν το 16^ο έτος της βασιλείας της Χατσεψούτ και οι απεικονίσεις του φωτίζουν τις επαφές ανάμεσα στην μινωική και την αιγυπτιακή αυλή του Νέου Βασιλείου ενώ κατ' επέκταση συμβάλλουν στην ερμηνεία των διπλωματικών επαφών τους⁵⁵⁷. Οι Κεφτιού απεικονίζονται για πρώτη φορά σε θηβαϊκό τάφο, στην σκηνή πομπής στο δυτικό τοίχο της βορειοδυτικής πλευρικής πτέρυγας της εγκάρσιας αίθουσας. Στην παράσταση αυτή υπάρχουν 6 μορφές από τις οποίες διατηρούνται μόνο οι 3 (Εικ. 19)⁵⁵⁸. Ξεκινώντας από τα αριστερά, η πρώτη μορφή ήταν αναμφισβήτητα ο Senenmut ενώ χαρακτηριστικό είναι πως όλοι οι άνδρες αποδίδονται με κόκκινο χρώμα δέρματος και μαύρα μαλλιά διαφόρου μήκους. Τα αντικείμενα που προσφέρονται⁵⁵⁹ ταυτίζονται με κτερίσματα σε τάφους της ελίτ των Μυκηνών και της Κρήτης, υποδεικνύοντας πως οι προσφορές αυτές πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο της διακίνησης διπλωματικών δώρων⁵⁶⁰. Χαρακτηριστικές είναι οι δύο από τις έξι φιγούρες που απεικονίζονται στην παράσταση, όπου η δεύτερη κρατά ένα αγγείο που έχει ταυτιστεί με τον τύπο του Βαφειού καθώς στο σώμα του απεικονίζονται δύο κεφαλές ταύρων ενώ η τρίτη μορφή φέρει ένα ρυτό με λαβή (Εικ. 18)⁵⁶¹.

Τα αντικείμενα που προσφέρουν αποτελούν συγκερασμό μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων και η διερεύνησή τους δεν επαρκεί ώστε να επαληθεύσει την προέλευση των παραγωγών ή

⁵⁵⁶ Wilkinson 1983, 30. Wachsmann 1987, 27. Επιπλέον, ήταν ο υπεύθυνος –αν όχι ο αρχιτέκτονας– για την ανέγερση του ταφικού ναού της Χατσεψούτ στο Ντειρ ελ Μπαχάρι. Το όνομά του σταματά να αναφέρεται κατά το 16^ο έτος της βασιλείας της Χατσεψούτ, και θεωρείται πως στα επόμενα πέντε χρόνια πεθαίνει, λόγω αλαζονικής στάσης απέναντι στην φαραώ, χρησιμοποιώντας τον ναό της για προσωπικούς του λατρευτικούς σκοπούς.

⁵⁵⁷ Matic 2015a, 39. Wachsmann 1987, 103. Vercoutter 1956, 203-6.

⁵⁵⁸ Wachsmann 1987, 27-8, 103. Cline 1994, 108.

⁵⁵⁹ Matic 2015a, 41-7. Ενδεικτικά, αναφέρεται το εγχειρίδιο ή ξίφος της πρώτης φιγούρας εξ αριστερών, το αγγείο της τρίτης μορφής που ταυτίζεται από τον Warren με ένα ΥΜ ΙΒ λίθινο αγγείο από την Ζάκρο ενώ άλλοι ερευνητές το ταυτίζουν με μετάλλινα αγγεία που φέρουν οι Κεφτιού στους υπόλοιπους θηβαϊκούς τάφους και το αγγείο που φέρει η πέμπτη μορφή που βάσει σχήματος και διακόσμησης ταυτίζεται με κύπελλο του τύπου του Βαφειού που έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα σε Έγκωμη και Κνωσό. Σημαντικό επίσης είναι το αγγείο της τέταρτης μορφής που ταυτίζεται με αγγεία της ΥΜ Ι περιόδου από την ΒΔ οικία της Κνωσού και της έκτης μορφής που θεωρείται αιγυπτιακό αγγείο για αρωματικά έλαια ενώ παράλληλα ως προς το σχήμα του ταυτίζεται και με ένα λίθινο αγγείο από την Ζάκρο. Αντίστοιχα αντικείμενα προέρχονται από τους τάφους V και VI των Μυκηνών της ΥΜ Ι περιόδου και από τον θαλαμοειδή τάφο 12 στην περιοχή του Δενδρά (ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ).

⁵⁶⁰ Thomas 2016, 327-345. Ερωτήματα έχει προκαλέσει το αγγείο που βάσει σχήματος και διακόσμησης ταυτίζεται από αρκετούς ερευνητές με το αγγείο τύπου Βαφειού. Ωστόσο, υποστηρίζεται πως η ταύτιση αυτή είναι λανθασμένη καθώς δεν αποδίδεται με αιγαιακό τρόπο η κεφαλή του ταύρου. Η προσπάθεια ταύτισής του είναι σύνθετη καθώς δεν υπάρχει όμοια τοιχογραφία στο Αιγαίο ή την Εγγύς Ανατολή στο οποίο να απεικονίζεται όμοιος τύπος αγγείου ούτε κάποιο συγκρίσιμο αγγείο σε ορθώς χρονολογικά τεκμηριωμένο πλαίσιο πέραν των θραυσμάτων ενός αγγείου που προτείνει η συγγραφέας.

⁵⁶¹ Faruggia και Mifsud 2010, 51. Τα ρυτά δεν θεωρούνται ωστόσο αμιγώς μινωικής προέλευσης τύπος αγγείου καθώς ο ίδιος τύπος κατασκευαζόταν και στην Αίγυπτο. Το μοναδικό θραύσμα μινωικού ρυτού που απαντάται στην Αίγυπτο ανεσκάφη από τον Petrie στο Gurob και ως εκ τούτου η απεικόνιση ενός ρυτού στην παράσταση δεν επαρκεί για να θεωρηθεί το αγγείο μινωικό.

των ανδρικών μορφών⁵⁶². Ο Matić πιστεύει πως οι εικονιζόμενοι αντιπροσωπεύουν μια αιγαιακή πρεσβεία και όχι τον βασιλιά με τους απεσταλμένους του, ακόμα και αν χρησιμοποιείται η λέξη *wr* στην επιγραφή της πομπής⁵⁶³. Μάλιστα, παρατηρεί πως οι αντιστοιχίες των αντικειμένων συμφωνούν με την χρονολόγηση του τάφου επί βασιλείας Χατσεψούτ της πρώιμης 18^η δυναστείας ενώ δεν αποκλείεται οι τοιχογραφίες να αναπαριστούν ένα τετελεσμένο γεγονός. Ο ίδιος προτείνει πως η μινωική πρεσβεία επισκέφθηκε την Αίγυπτο και πρόσφερε ένα σύνολο αντικειμένων από την ηπειρωτική Ελλάδα ως ένδειξη της ταυτότητας και της κοινωνικής θέσης του ηγεμόνα. Πράγματι, η θεωρία αυτή ίσως στέκει γιατί ακόμα και αν η πλειοψηφία των αντίστοιχων αντικειμένων προέρχεται από την ηπειρωτική Ελλάδα, εντούτοις αρκετά από τα μυκηναϊκά αντικείμενα προέρχονται από μινωικές επιρροές⁵⁶⁴. Μάλιστα, αναφέρει πως το έτος διακόσμησης των ανακτόρων F και G στην Άβαρι (ΥΜ ΙΒ περίοδο) ταιριάζει χρονολογικά με τις αντιστοιχίες των αντικειμένων που απεικονίζονται στον τάφο και τον συγχρονισμό τους στην πρώιμη 18^η δυναστεία⁵⁶⁵. Για τον λόγο αυτόν θεωρεί πως ίσως πραγματοποιήθηκε μια επίσκεψη των κατοίκων του Αιγαίου, όπως απεικονίζεται στον τάφο του Senenmut, και πως στα διπλωματικά δώρα συμπεριλαμβανόταν και η διακόσμηση των ανακτόρων στην Άβαρι⁵⁶⁶.

Στον τάφο του Ruimre, Ιερέα του Άμων, που χρονολογείται επί Τούθμωσι ΙΙΙ, η τρίτη ανδρική μορφή μιας σκηνής απεικονίζεται με αιγαιακά και συριακά στοιχεία⁵⁶⁷. Ο Matić αναφέρει πως η τοποθέτηση μιας υβριδικής φιγούρας με αιγαιακά χαρακτηριστικά γίνεται για να δηλώσει τους ανθρώπους που έρχονται από τον βορρά υποδεικνύει σχέσεις Αιγαίου και βορρά (Εικ. 17, 20)⁵⁶⁸. Ο Ruimre επιπλέον θεωρείται πως ήταν ο υπεύθυνος ή ο αρχιτέκτονας του ιερού της Χατσεψούτ στο Ντερ ελ Μπαχάρι καθώς υπάρχουν όμοια γνωρίσματα στην διακόσμηση των

⁵⁶² Matić 2015α, 46. Το γεγονός ότι αντίστοιχα τέχνηρα απαντώνται σε ταφικά σύνολα της ηπειρωτικής Ελλάδας δεν εξασφαλίζει την προέλευση της εκάστοτε πρεσβείας. Η απουσία επιγραφής και τα ενδύματα στην τοιχογραφία δεν συμβάλλουν στην έρευνα ενώ βάσει αντικειμένων μόνο ένα ταυτίζεται με αντίστοιχο στον χώρο της Κρήτης. Οι αντιστοιχίες των αντικειμένων χρονολογούνται από ΜΜ Ι-ΙΙ έως ΥΜ ΙΙΑ1, με την πλειοψηφία των αντικειμένων να χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΑ-ΙΒ περίοδο.

⁵⁶³ Matić 2015α, 43-4. Η επικινδυνότητα ενός ταξιδιού προς την Αίγυπτο ήταν ικανή ώστε οι κάτοικοι του Αιγαίου να προτιμήσουν την αποστολή πρεσβείας έναντι του ίδιου του βασιλιά.

⁵⁶⁴ Matić 2015α, 46. Επίσης, αναφέρει πως ενδέχεται οι Μινωίτες να έστειλαν όμοια δώρα με μια μυκηναϊκή πρεσβεία και οι Αιγύπτιοι να μην μπορούσαν να τα διαχωρίσουν. Η θεωρία αυτή ίσως ευσταθεί αν αναλογιστούμε πως η έννοια των ξένων αντικειμένων μπορούσε να επαναδιαπραγματευτεί και να μετατραπεί. Τα διπλωματικά δώρα μετά την λήψη τους ομαδοποιούνταν ανάλογα με τις επιλογές του νέου κατόχου και είναι πιθανόν να διατηρούσαν ή να έχαναν την αρχική τους ταυτότητα. Ίσως όμοια πρακτική να έλαβε χώρα με τα δώρα από την μινωική πρεσβεία, αν αναλογιστούμε ότι τα δώρα έφτασαν πριν την εικονογράφηση του ταφικού συνόλου και κατά την διακόσμησή του δεν ήταν δυνατός ο διαχωρισμός μινωικών και μυκηναϊκών προσφορών.

⁵⁶⁵ Matić 2015α, 47.

⁵⁶⁶ Shaw 1991, 49-51. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος στην Άβαρι θα αναλυθεί στην συνέχεια.

⁵⁶⁷ Matić 2014, 283. Cline 1994, 108. Vercoutter 1956, 205-7. Wachsmann 1987, 29-31, 103.

⁵⁶⁸ Matić 2014, 285, 288. Sakellarakis, Sakellarakis 1984, 199.

δύο κοσμικών κτηρίων και στον χαρακτήρα των σκηνών⁵⁶⁹. Στον τάφο του Ουσεραμών (TT 131), που χρονολογείται επί βασιλείας Χατσεψούτ και Τούθμωσι III⁵⁷⁰, οι αιγαιακές μορφές ταυτίζονται με Μινωίτες βάσει ενδυμάτων και αγγείων που προσφέρουν (Εικ. 21).

Στον τάφο του Ουσεραμών αναφέρεται πως οι Κεφτιού έρχονται από κάθε νησί στο μέσον της θάλασσας (*w3d-wr*) ενώ στον τάφο του Μεγκκεπερεσενέμπ αναφέρεται πως οι προσφορές έρχονται από τους *kftjw*⁵⁷¹. Αυτό υποδεικνύει πως οι δύο αυτοί όροι δεν ήταν συνώνυμοι και πως στο Νέο Βασίλειο αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικές οντότητες όπου και οι δύο πρόσφεραν *jnw* στον φαραώ. Στον τάφο του Μεγκκεπερεσενέμπ (TT 86), Ιερέα του Άμων επί βασιλείας Τούθμωσι III και Αρχιερέα του Άμων επί Αμενχοτέπ III⁵⁷², απεικονίζεται στο 1^ο διάζωμα της τοιχογραφίας πομπή κομιστών που αναγνωρίζονται από το τυπικό μινωικό περίζωμα και την κόμη τους⁵⁷³. Από την στάση των ανδρών συμπεραίνεται ότι πρόκειται για κίνηση σεβασμού και τιμής καθώς ο πρώτος άνδρας απεικονίζεται με το κεφάλι του στραμμένο στο έδαφος, ο δεύτερος γονατίζει και ο τρίτος στέκεται (Εικ. 22.1-22.2)⁵⁷⁴. Στο 3^ο διάζωμα της σύνθεσης απεικονίζονται κυρίως συριακές φιγούρες πέραν δύο ανδρικών μορφών που θεωρούνται αιγαιακές ή υβρίδια και φέρουν την επιγραφή *h3w-nbwt*⁵⁷⁵.

Στο κάτω διάζωμα της σύνθεσης έχουν επισημανθεί ως αρχηγοί διαφόρων χωρών οι 4 από τις 6 φιγούρες ανδρών όπου σώζονται, ανάμεσά τους και ο αρχηγός των Κεφτιού, των Χετταίων και του Τουνίπ της Δυτικής Ασίας⁵⁷⁶. Ωστόσο, ο αρχηγός των Κεφτιού (*wr kftjw*) διαφέρει σε εμφάνιση⁵⁷⁷. Απεικονίζεται γενειοφόρος, με κοντά μαλλιά και με απλοποιημένο περίζωμα⁵⁷⁸.

⁵⁶⁹ Stupko-Lubczynska 2013, 654-62. Το όνομα του αξιωματούχου αναφερόταν στα name stones που βρέθηκαν στο Κάτω Ιερό στο Ντεϊρ ελ Μπαχάρι και θεωρείται πως η αναφορά των αξιωματούχων σε αυτές τις πέτρες αντικατόπτριζαν την συνεισφορά του προσώπου στην ανοικοδόμηση του ιερού χωρίς ωστόσο στην προκειμένη περίπτωση να εξακριβώνεται η φύση της συνεισφοράς του. Η θεωρία πως αποτέλεσε τον αρχιτέκτονα ή τον υπεύθυνο της ανέγερσης του ιερού βασίζεται κατά βάση στο γεγονός ότι ο Ruimre θα μπορούσε να είχε πρόσβαση στο ιερό της Χατσεψούτ ή στο ότι αποφάσισε μόνος του να χρησιμοποιήσει γνωρίσματα που προϋπήρχαν στο ιερό της φαραώ για την διακόσμηση του προσωπικού του ταφικού συνόλου.

⁵⁷⁰ O Wachsmann (1987, 31-2, 93-4, 103) χρονολογεί τον τάφο πριν το 28^ο έτος της βασιλείας του Τούθμωσι III, μεταξύ του 1482 και 1476 π.Χ.

⁵⁷¹ Vercoutter 1956, 130-2, 207-11. Wachsmann 1987, 32. Faruggia και Mifsud 2010, 51. Cline 1994, 117.

⁵⁷² Wachsmann 1987, 103. Ο τάφος χρονολογείται μεταξύ της ύστερης περιόδου βασιλείας του Τούθμωσι III και πριν την άνοδο του Αμενχοτέπ II.

⁵⁷³ Matić 2012, 236. Wachsmann 1987, 33-5. Cline, O'Connor 2006, 381-2.

⁵⁷⁴ Cline 1991α, 45. Hussein 2007, 1. Η Hussein ωστόσο αναφέρει πως η συγκεκριμένη σύνθεση ενδέχεται να παρουσιάζει τρία διαφορετικά στιγμιότυπα της ίδιας δράσης, υπονοώντας ότι και οι τρεις άνδρες ακολουθούν τις ίδιες κινήσεις.

⁵⁷⁵ Matić 2014, 284. Strange 1980, 50-2. Recht 2014, 45. Ανάμεσα στις προσφορές διακρίνονται αιγαιακά ρυτά διαφόρων σχημάτων.

⁵⁷⁶ Cline 1994, 85, 110-11. 1995β, 273. Matić 2014, 283-4. Vercoutter 1956, 64-8. Barnes 2008, 106-7.

⁵⁷⁷ Matić 2015α, 40. Ο αρχηγός των Κεφτιού απεικονίζεται σε στάση προσκύνησης στις συνθέσεις χωρίς ωστόσο η στάση του αυτή να λανθάνει υποτέλεια του Αιγαίου στην Αίγυπτο. Ίσως αποτυπώνεται στιγμιότυπο από το εθιμοτυπικό της επίσκεψής του στην αιγυπτιακή αυλή ή κάποια επίσημη κίνηση στην οποία απουσιάζει η έννοια της υποδούλωσης.

⁵⁷⁸ Hussein 2007, 2.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει κάποια πληροφορία σχετικά με όμοια εμφάνιση Μινωίτη στον αιγαιακό χώρο και αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα πως η επιγραφή κάτω από την μορφή ενδέχεται να αποτέλεσε τυπογραφικό λάθος ή να χρησιμοποιούσαν μια τυποποιημένη απεικόνιση ξένων αρχηγών που δεν σχετιζόταν με την επιγραφή που συνοδεύεται⁵⁷⁹. Στην προκειμένη, ο αρχηγός των Κεφτιού φέρει περισσότερα παράλληλα με συριακό αρχηγό⁵⁸⁰, όπως συμβαίνει και στον τάφο του Αμενεμχάμπ⁵⁸¹. Ένα κύριο ερώτημα είναι γιατί ο αρχηγός των Κεφτιού δεν απεικονίζεται με μινωικά γνωρίσματα και εάν η πράξη αυτή προήλθε από τυπογραφικό λάθος στην επιγραφή ή από άγνοια των τεχνιτών ως προς την ορθή απεικόνιση του συγκεκριμένου λαού. Η Hussein αναφέρει πως η απάντηση προκύπτει από την μελέτη της μινωικής εικονογραφίας, αναφέροντας τους τρεις διαφορετικούς τύπους με τους οποίους οι Μινωίτες εμφανίζονται σε τοιχογραφίες της Κρήτης και διαχωρίζονται βάσει ηλικίας σε νεαρές, ώριμες και γηραιότερες μορφές⁵⁸². Ωστόσο, οι Judas, Matić και Vandersleyen κάνουν αναφορά για υβρίδια Κεφτιού, ανθρώπων που απεικονίζονται στην εικονογραφία ως μορφές με ένα μείγμα ενδυμασίας και χαρακτηριστικών από την Συρία, την Νουβία και την Λιβύη⁵⁸³ ενώ άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν πως αποτελούν λάθη του καλλιτέχνη⁵⁸⁴. Ο Wachsmann πρότεινε πως οι υβριδικές μορφές ενδέχεται να προήλθαν είτε από την βούληση του αξιωματούχου στο πλαίσιο κάποιων παραλλαγών είτε προέκυψαν από άγνοια του καλλιτέχνη ως προς την απεικόνισή των κατοίκων μιας περιοχής⁵⁸⁵.

Ο τάφος του Ρεχμίρε (TT 100), (1457-1438 π.Χ.) χρονολογείται μεταξύ Τούθμωσι III και αρχές βασιλείας Αμενχοτέπ II⁵⁸⁶, στα 1450 π.Χ. Στο 2^ο διάζωμα της τοιχογραφίας απεικονίζεται ο λαός των Κεφτιού όπου έρχεται εν ειρήνη και αποτίνει φόρο τιμής στον

⁵⁷⁹ Matić 2014, 284-5. Hussein 2007, 2. Η Steel (2013α, 469) προτείνει πως τα λάθη οφείλονται στο γεγονός ότι οι Μινωίτες απεσταλμένοι επισκέπτονταν την Αίγυπτο σπανιότερα σε σύγκριση με τους ασιατικούς λαούς και για τον λόγο αυτόν είχαν αναπτύξει περισσότερες γνώσεις για την εμφάνιση των δευτέρων.

⁵⁸⁰ Judas 2014, 7.

⁵⁸¹ Hussein 2007, 3. Στην τοιχογραφία στον τάφο του Αμενεμχάμπ, ο αρχηγός των Κεφτιού όπως και οι υπόλοιποι αρχηγοί είναι πανομοιότυποι.

⁵⁸² Matić 2014, 285. Hussein 2007, 3-5. Η κατηγορία των γηραιότερων μορφών είναι συνήθως ιερείς και απεικονίζονται με κοντά μαλλιά και γενειοφόροι. Ωστόσο, η συγγραφέας πιστεύει πως η φιγούρα κάτω από την οποία βρίσκεται η επιγραφή του αρχηγού των Κεφτιού, αποτελεί λάθος καθώς η λέξη αρχηγός δεν συνάδει με το διοικητικό σύστημα της ανακτορικής Κρήτης αλλά και λόγω του ότι η απεικόνιση του αρχηγού αποδίδεται με τρόπο πρωιμότερης απεικόνισης των Μινωιτών.

⁵⁸³ Cline 1994, 32. Fournet 2012, 6. Matić 2012, 240. Judas 2014, 6. Οι μορφές αυτές ωστόσο ενδέχεται να μην αντιπροσωπεύουν κατοίκους του Αιγαίου αλλά να αποτελούν φανταστικές αναπαραστάσεις ξένων, όπως αυτοί δύνανται να ιδωθούν υπό το αιγυπτιακό πρίσμα και να χρησιμοποιούνται για την ολοκλήρωση της εικονογραφικής παράστασης.

⁵⁸⁴ Matić 2012, 243. 2014, 284-8. Panagiotopoulos 2012, 55-6. Ωστόσο ο MacGillivray (2009, 169) υποστηρίζει πως ο αρχηγός των Κεφτιού απεικονίζεται με διαφορετικά ενδύματα υποδεικνύοντας την μυκηναϊκή κυριαρχία στην Κρήτη την περίοδο αυτή -κάτι που συνάδει με τις νέες ταφικές πρακτικές στην Κρήτη την περίοδο εκείνη.

⁵⁸⁵ Wachsmann 1987, 8.

⁵⁸⁶ Wachsmann 1987, 103. Η κατασκευή του ταφικού συνόλου ξεκινά επί Τούθμωσι III και η ολοκλήρωσή του ανάγεται αμέσως μετά την άνοδο του Αμενχοτέπ II στον θρόνο.

βασιλιά (Εικ. 23.1-23.2, 25.1-25.4)⁵⁸⁷. Στην επιγραφή οι Κεφτιού δεν διαχωρίζονται από τα *w3d-wr*, πράγμα που οδηγεί στην υπόθεση πως είτε έρχονται από εκεί είτε κατοικούν στα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας⁵⁸⁸. Οι Hall, Pendlebury και Davies αναγνώρισαν τα «ευρωπαϊκά» χαρακτηριστικά των Κεφτιού καθώς και τα εξωτικά αντικείμενα που έφεραν⁵⁸⁹. Παράλληλα γνωρίσματα της ενδυμασίας τους εντοπίζονται στην Πομπική Τοιχογραφία στο ανάκτορο της Κνωσού⁵⁹⁰. Οι Κεφτιού απεικονίζονται φορώντας μινωικά καλύμματα του καβάλου και έπειτα τα υφάσματά τους ζωγραφίστηκαν εκ νέου ώστε να θυμίζουν τα τελετουργικά περιζώματα⁵⁹¹. Η μεταποίηση αυτή, όπως υποστηρίζει ο Rehak και η Kantor, αντανακλά μια αλλαγή της δύναμης στον αιγαιακό χώρο όπου στα 1450 π.Χ. περίπου, οι Μινωίτες έχασαν την δύναμή τους και την θέση τους πήραν οι Μυκηναίοι⁵⁹² ενώ προσθέτει πως οι μεταποιήσεις στα ενδύματα μαρτυρούν διαφορετικούς ρόλους, σφαίρες επιρροής ή την διαφορετική ηλικία κάθε μορφής⁵⁹³. Την ίδια άποψη παραθέτει και ο MacGillivray όπου συμφωνεί με τον Rehak στο συμπέρασμα ότι η αλλαγή των ενδυμάτων αντανακλά σε αλλαγή της πολιτικής δύναμης στον αιγαιακό χώρο⁵⁹⁴. Το περίζωμα ωστόσο δεν συμβάλει στην χρονολόγηση της τοιχογραφίας, ούτε στην διευκρίνιση σχετικά με το ποιοι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου απεικονίζονται στην τοιχογραφία καθώς το συγκεκριμένο ένδυμα χρησιμοποιείτο από την Κρήτη και τους κατοίκους των Κυκλάδων την περίοδο εκείνη και όχι στην ίδια συχνότητα από τον μυκηναϊκό κόσμο (Εικ. 24)⁵⁹⁵.

⁵⁸⁷ Hussein 2007, 2. Fournet 2012, 5. Παναγιωτόπουλος 2000, 498. Matic 2014, 284. Wachsmann 1987, 35.

⁵⁸⁸ Matic 2014, 283-4. Wilkinson 1983, 40.

⁵⁸⁹ Pendlebury 1930, 77. Matic 2014, 278. Strange 1980, 45-50. Cline 1991a, 43.

⁵⁹⁰ Rehak 1996, 36. Judas 2015, 130. Cline 1994, 109-10, 116. Wachsmann 1987, 35-7, 94. Sakellarakis και Sakellarakis 1984, 198. Vercoutter 1956, 56-64, 126, 133-4.

⁵⁹¹ Steel 2013a, 468. Rehak 1996, 50. Ο Rehak αναφέρει πως τα περιζώματα αποτέλεσαν αμιγώς μινωικά ενδύματα από την MM II ως την YM IIIA ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα το ίδιο ένδυμα χρησιμοποιείτο σε χαμηλότερη ένταση από την YE IIIB, όπως τεκμηριώνεται από αναπαραστάσεις σε τοιχογραφία της Πύλου.

⁵⁹² Για περισσότερες λεπτομέρειες στην απεικόνιση των μινωικών και μυκηναϊκών ενδυμάτων βλ. Rehak 1996, 39-46.

⁵⁹³ Rehak 1996, 50. Ο ίδιος αναφέρει πως η αλλαγή πιθανώς αντανακλά μια βασική αλλαγή στο κύρος ή την ηλικιακή ομάδα των κατοίκων του Αιγαίου που ταξίδεψαν την περίοδο αυτή ως πρέσβεις στην Αίγυπτο. Παράλληλα, προτείνει πως η μεταποίηση οφειλόταν σε σημαντική επίσκεψη που σημειώθηκε στην Αίγυπτο πριν την ολοκλήρωση του ταφικού συνόλου όπου τα ενδύματα των νέων επισκεπτών αποτέλεσαν έμπνευση για μια νέα απεικόνιση των Κεφτιού υπό την αιγυπτιακή οπτική σφαίρα.

⁵⁹⁴ MacGillivray 2009, 166. Wachsmann 1987, 34, 47-8. Cline 1994, 37. Η αλλαγή στις αναπαραστάσεις των κατοίκων του Αιγαίου σε συνάρτηση με την συχνότερη εμφάνιση του όρου των Νήσων στο Μέσον της Θάλασσας κατά την 18^η και 19^η δυναστεία συνηγορούν υπέρ της θεωρίας περί επαφών με τον μυκηναϊκό κόσμο⁵⁹⁴. Παράλληλα, η παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής στην Αίγυπτο της 19^{ης} και 20^{ης} δυναστείας υποδεικνύει ενεργό εμπόριο που υποστηρίζεται πως ήταν όμοιας συχνότητας με τις εμπορικές συνδιαλλαγές επί βασιλείας Αμενχοτέπ III. Η θεωρία αυτή ωστόσο πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα της απουσίας γεωγραφικών λιστών αναφερόμενες στο Αιγαίο την περίοδο αυτή.

⁵⁹⁵ Jones 2005, 707-14. Rehak 1996, 50. Το συγκεκριμένο ένδυμα δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ως βασικό στον μυκηναϊκό κόσμο.

Ο Matić αναφορικά με την ορθή ερμηνεία των τοιχογραφιών στους θηβαϊκούς τάφους προτείνει να ερευνηθεί το σύνολο που απεικονίζεται σε αντιδιαστολή με το κοινωνικό κύρος, τους σκοπούς αλλά και τις βλέψεις της αιγυπτιακής τέχνης απέναντι στις ξένες επικράτειες και πρεσβείες⁵⁹⁶ καθώς οι απεικονίσεις αυτές μαρτυρούν αναπαραστάσεις συναντήσεων και δεσμούς δύναμης μεταξύ των πρεσβειών⁵⁹⁷. Ο Panagiotopoulos αναφέρει πως οι εικονιζόμενοι ξένοι αποτελούν ιστορικά επεισόδια που έλαβαν χώρα σε μια σημαντική στιγμή στην πολιτική καριέρα του θανόντος ή αποτελούν ανάμνηση επισήμων τελετών μεταξύ του φαραώ και των ξένων πρεσβειών ενώ τονίζει πως είναι σημαντικό να ερευνηθεί εάν οι τοιχογραφίες έχουν ιστορικό χαρακτήρα. Ωστόσο, στις περισσότερες από αυτές απουσιάζει ο χώρος και ο χρόνος⁵⁹⁸.

Οι εικονιζόμενες υβριδικές μορφές στους θηβαϊκούς τάφους δημιουργούνται με τον συνδυασμό συριακών και αιγαιακών στοιχείων ενώ επίσης τα αιγαιακά αντικείμενα εμφανίζονται στις συριακές φιγούρες όπως και το αντίστροφο. Σημαντική είναι η διευκρίνιση ότι ο όρος Κεφτιού αναγράφεται κάτω από όλες τις συριακές φιγούρες στους τάφους του Μενκεπερεσενέμπ και Αμενεμχάμπ αλλά όχι στου Ρεχμίρε⁵⁹⁹. Ο Wachsmann θεώρησε πως οι μορφές απεικόνιζαν Χετταίους ενώ η Brock πως αντιπροσώπευαν κατοίκους του Αιγαίου που ήταν εμπορικοί συνεργάτες των Συρίων ή άποικοι.

Ωστόσο, αξίζει να εξεταστεί η περίπτωση των υβριδικών μορφών από την πλευρά του αιγυπτιακού κόσμου. Για την Αίγυπτο, οι Κεφτιού σχετίζονται ή εμφανίζουν παράλληλα με την Συρία και αυτός είναι ο λόγος που αναμειγνύονται τα γνωρίσματά τους –χωρίς ωστόσο αυτό να αποσαφηνίζει την προέλευση των πρώτων⁶⁰⁰. Ο Matić προτείνει την πιθανή αναπαράσταση στενών σχέσεων ανάμεσα σε Αιγαίο και Συρία, όπως αυτή πραγματώνεται στην αιγυπτιακή πολιτισμική τοπογραφία και συστηματοποίηση του Νέου Βασιλείου. Το Αιγαίο, η Συρία και οι υβριδικές μορφές που προκύπτουν από λάθος ή εσκεμμένα σχετίζονται με τον βορρά και ίσως αυτός ο λόγος να αποτέλεσε αφορμή να αναπαρίστανται με τον τρόπο αυτό στους τοιχογραφικούς διακόσμους.

Σημαντική ωστόσο είναι και η επισήμανση του Cline κατά τον οποίο οι αλλαγές στην απεικόνιση των Κεφτιού σε συνδυασμό με τους νέους όρους με τους οποίους αναφέρονται στα αιγυπτιακά κείμενα (*Kftiw*, *iww bryw-ib hʿw nbwt*) αντανακλούν νέες συνθήκες στις μεταξύ

⁵⁹⁶ Matić 2012, 237-40.

⁵⁹⁷ Matić 2012, 243.

⁵⁹⁸ Panagiotopoulos 2001, 269-70. Οι τοιχογραφίες αντανακλούν στους Αιγυπτίους περισσότερο την φύση μιας μόνιμης λειτουργίας παρά ενός συγκεκριμένου γεγονότος, με κυριότερο στόχο την απεικόνιση της υπακοής των ξένων πρεσβειών στο πρόσωπο του φαραώ ή τους ειρηνικούς δεσμούς ανάμεσα στις δύο επικράτειες.

⁵⁹⁹ Matić 2014, 285.

⁶⁰⁰ Matić 2014, 286-8.

τους επαφές μεταξύ ύστερης 18^{ης} δυναστείας και πρώιμης 19^{ης}⁶⁰¹. Πράγματι, η αλλαγή αυτή γίνεται αισθητή από τον 15^ο αι. π.Χ., όπου και σηματοδοτείται η αύξηση των επαφών μεταξύ Αιγύπτου και μυκηναϊκού κόσμου ενώ παράλληλα μειώνονται οι επαφές με την Κρήτη. Στο 3^ο διάζωμα στον τάφο του Αμενεμχάμπ (TT 85) επί Αμενχοτέπ II απεικονίζονται συριακές φιγούρες που πλαισιώνονται από την επιγραφή *Kftjw mnhws* και όλες οι ξένες χώρες (Εικ. 26)⁶⁰². Ωστόσο, η αναφορά του όρου Κεφτιού στον συγκεκριμένο τάφο θεωρείται πως έχει αντιγραφεί από προγενέστερο ταφικό σύνολο⁶⁰³.

Ο τάφος του Ίντεφ (TT 155) βρίσκεται στα βόρεια του Dra' Abu'l Naga και χρονολογείται επί βασιλείας Χατσεψούτ και πρώιμης περιόδου βασιλείας του Τούθμωσι III, όπως και οι τάφοι των Ουσεραμών και Senenmut. Ο τάφος του αξιωματούχου αυτού θεωρείτο ιδιαίτερα επιβλητικός και ο κάτοχός του ήταν γνωστός με πολλές ονομασίες⁶⁰⁴. Ο Ίντεφ ήταν το διοικητικό πρόσωπο που παρακολουθούσε κάθε χώρα και επικοινωνούσε με τους ηγεμόνες των άλλων κρατών ενώ παράλληλα υπολόγιζε και κατέγραφε τις προσφορές των άλλων αρχηγών που αποτελούνταν από χρυσό, αργυρό, ελαιόλαδο, μύρο και κρασί. Στο αριστερό μέρος του πίσω τοίχου του κυρίως δωματίου απεικονίζονται επεισόδια της επίσημης ζωής του ιδιοκτήτη –όπως αυτά αναφέρονται και στην αυτοβιογραφία του στη στήλη του στο Λούβρο⁶⁰⁵, ενώ επιπλέον ήταν υπεύθυνος για τους φόρους υποτέλειας των ξένων χωρών προς την Αίγυπτο. Οι κακώς διατηρημένοι τοίχοι του διαδρόμου που οδηγούν στο εσωτερικό απεικονίζουν τον κάτοχο του τάφου όπου κρατά ένα σκήπτρο στο αριστερό του χέρι. Πίσω του βρίσκεται ο υιός του και μπροστά του ο αδερφός του Ahmose⁶⁰⁶. Οι τρεις αυτές μορφές επιτηρούν τα τέσσερα διαζώματα των ξένων που φέρουν προσφορές (Εικ. 21)⁶⁰⁷. Οι Κεφτιού θεωρείται πως απεικονίζονται στο πρώτο εκ των τεσσάρων διαζωμάτων της τοιχογραφίας, ωστόσο το μοναδικό τμήμα του 1^{ου} διαζώματος που διατηρείται και δύναται να ταυτιστεί με αυτούς είναι ένα ζεύγος κάτω άκρων που βρίσκονται πίσω από μια μη επιβεβαιωμένη καθήμενη φιγούρα⁶⁰⁸. Στο δεύτερο διάζωμα παρουσιάζονται κάτοικοι της Συρίας που φέρουν

⁶⁰¹ Cline 1987, 178.

⁶⁰² Matić 2014, 284.

⁶⁰³ Cline 1994, 111. Cline και O'Connor 2006, 383. Wachsmann 1987, 37-8.

⁶⁰⁴ Sove-Soderbergh 1957, 11-2. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τάφου διατηρείται σε κακή κατάσταση και πολλά θραύσματα των τοιχογραφιών δεν βρέθηκαν in situ. Ο τάφος ακολουθεί τον παλιό αρχιτεκτονικό τύπο των θηβαϊκών τάφων ενώ ο Ίντεφ κατείχε πάνω από μία διοικητική θέση κατά την διάρκεια της ζωής του, κάτι το οποίο υποδεικνύεται και από τις ποικίλες απεικονίσεις του σχετικά με διαφορετικά διοικητικά θέματα της αιγυπτιακής κοινωνίας. Ένα ακόμα δείγμα είναι πως ο Ίντεφ δέχεται προσφορές εκ των οποίων η πλειονότητά τους ανταποκρίνεται σε οπλισμό. Το φαινόμενο αυτό εξηγεί πως ο Ίντεφ ήταν επιπλέον υπεύθυνος για την διανομή του οπλισμού στον στρατό της Αιγύπτου.

⁶⁰⁵ Sove-Soderbergh 1957, 13. Cline 1994, 108.

⁶⁰⁶ Cline και O'Connor 2006, 385.

⁶⁰⁷ Wachsmann 1987, 29-32, 103. Sove-Soderbergh 1957, 14-5.

⁶⁰⁸ Faruggia και Mifsud 2010, 51.

προσφορές ενώ στο 3^ο και το 4^ο απεικονίζονται προσφορές για τους θεούς από το ανατολικό Δέλτα⁶⁰⁹.

Τέλος, ένα ταφικό σύνολο στο οποίο υπάρχουν υποψίες απεικόνισης των Κεφτιού είναι ο τάφος του Khuref (TT 192), αξιωματικού επί βασιλείας Αμενχοτέπ III⁶¹⁰. Στον τάφο του απεικονίζεται ένας κρατήρας⁶¹¹, τυπικό αιγαιακό αγγείο, όπου ο ιδιοκτήτης του τάφου το παρουσιάζει στον Αμενχοτέπ III. Η συγκεκριμένη σκηνή δεν συμπεριλαμβάνει αμιγώς τους Κεφτιού καθώς δεν παρίστανται οι ίδιοι να προσφέρουν το αγγείο αλλά η προέλευση του αγγείου οδηγεί τους ερευνητές να θεωρήσουν πως είτε πρόκειται για εισηγμένο κρατήρα είτε για μια προσφορά στο πλαίσιο διπλωματικών δώρων⁶¹².

5.2.1 Το νόημα των τοιχογραφιών στους θηβαϊκούς τάφους

Όπως αναφέρει ο Panagiotopoulos, η επιθυμία των Αιγυπτίων δεν έγκειτο αποσπασματικά στην αναπαραγωγή μιας εμβληματικής σκηνής μέσω της οποίας θα προήγαγαν την πολιτική τους υπεροχή⁶¹³. Στόχος τους ήταν κατά κύριο λόγο, η απεικόνιση της αιγυπτιακής τελετής και της απόδοσης τιμών, τονίζοντας την διαδικασία κατά την οποία οι ξένες πρεσβείες καταφτάνουν μπροστά τον φαραώ με τα διπλωματικά δώρα και τον προσκυνούν. Με την χρήση στρατευμένου συμβολισμού στους τοιχογραφικούς διακόσμους υποδηλώνεται και ενισχύεται η υπακοή των αιγυπτιακών τελετών ενώ παράλληλα με την πρακτική αυτή αποκλείεται η απεικόνιση ενός επεισοδίου υποδούλωσης των άλλων λαών⁶¹⁴. Ενώ δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν οι λόγοι που δημιούργησαν την πράξη αυτή ήταν οικονομικοί, μπορούμε να υποθέσουμε πως υποδαύλιζαν την πολιτική υποταγή ή σε άλλες περιπτώσεις, την υπακοή των επικρατειών προς την Αίγυπτο, όπως αναφέρει ο Barnes⁶¹⁵. Σε άλλες περιπτώσεις, ενδέχεται να αποτελούν απόδειξη υγιών διπλωματικών σχέσεων στο πλαίσιο του κύκλου

⁶⁰⁹ Sove-Soderbergh 1957, 15. Οι αναπαραστάσεις των διαζωμάτων 3 και 4 υποδεικνύουν ο Ίντεφ κατείχε περισσότερες από μία διοικητικές θέσεις ενόσω ζούσε.

⁶¹⁰ Ο ίδιος αποκαλούνταν με πολλά ονόματα όπως *Steward of Queen Tiyi, Bearer of the Royal Seal, Herald of the King, Governor of the Palace during the Jubilee, Excellent Confidant of the King*.

⁶¹¹ Salland 2015, 211.

⁶¹² Faruggia και Mifsud 2010, 54.

⁶¹³ Παναγιωτόπουλος 2000, 494. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι σκηνές δεν αναπαράγονται σε δημόσια κτήρια και δεν δύνανται να αποτελέσουν εργαλεία στα χέρια της κρατικής προπαγάνδας. Αντιθέτως, υποστηρίζει πως δηλώνεται η υποταγή των ξένων στον φαραώ με τα μοτίβα της συμβολικής τους κατατρόπωσης.

⁶¹⁴ Panagiotopoulos 2001, 272.

⁶¹⁵ Barnes 2013, 4. Gates 2011, 387. Panagiotopoulos 2001, 273-5. Η ίδια η Αίγυπτος όριζε δύο διαφορετικούς τύπους ανταλλαγών, τα διπλωματικά δώρα από αυτόνομους ανθρώπους και τα δώρα που προέρχονταν από μια επικράτεια. Στην περίπτωση των πρώτων, γίνεται αναφορά σε σχέσεις φιλίας ενώ στον δεύτερων μαρτυράται μια σχέση υποταγής. Εντούτοις, θεωρείται ότι αμφότεροι υποκινούνταν από οικονομικά κίνητρα, ενώ είναι δύσκολο να διακριθεί εάν επρόκειτο για διπλωματικά δώρα ή ένα βασιλικό εμπόριο εν τέλει.

ανταλλαγών ανάμεσα στην Αίγυπτο και σε περιοχές που την συνδέουν οικονομικά και εμπορικά⁶¹⁶.

Σχετικά με το νόημα και το χρονολογικό πλαίσιο των τοιχογραφιών στους θηβαϊκούς τάφους ο Παναγιωτόπουλος συμπεραίνει πως αντανakλούν πραγματικά γεγονότα⁶¹⁷, οικοδομώντας ένα ιστορικό πλαίσιο αλήθειας για την αιγυπτιακή πολιτική πραγματικότητα της περιόδου⁶¹⁸. Επιπλέον υποστηρίζει πως ο τοιχογραφικός διάκοσμος αποτελεί προσωπικό και όχι κρατικό ή δημόσιο μήνυμα καθώς αποσκοπεί στην αυτοπροβολή και την υστεροφημία του νεκρού⁶¹⁹.

Οι πρεσβείες προσφέροντας τα εξωτικά αντικείμενα μετέφεραν παράλληλα και τα πολιτισμικά γνωρίσματά τους. Από την οπτική πλευρά των κατοίκων του Αιγαίου, θεωρεί πως οι σκηνές υποδεικνύουν την πολιτική ισότητά τους με την χώρα του Νείλου καθώς οι πρώτοι αποτελούν ισότιμα μέλη της διπλωματικής κοινότητας της ανατολικής Μεσογείου όπου ανταλλάσσονταν δώρα ως ένδειξη κοινής συμβολικής πράξης και αποσκοπούσαν στην εδραίωση των μεταξύ τους οικονομικών δεσμών⁶²⁰. Από την οπτική σφαίρα των Αιγυπτίων, οι σκηνές αυτές αποτελούσαν πολιτικές στρατηγικές που μαρτυρούσαν ένα ενδιαφέρον για τις εξωτικές περιοχές⁶²¹. Μέσω των απεικονίσεων η δύναμη της Αιγύπτου πολλαπλασιαζόταν καθώς τονιζόταν η υπεροχή του φαράω και η θεϊκή καταγωγή του μέσω του προπαγανδιστικού μηχανισμού των ανταλλαγών, τόσο στους ξένους λαούς όσο και στον λαό της Αιγύπτου⁶²². Εντούτοις, η βαθμιαία διάβρωση του θεσμού αυτού προέκυψε λόγω της εν καιρώ απροθυμίας του φαράω να ικανοποιεί τις απαιτήσεις των ξένων πρεσβειών ή να τηρεί τους κανόνες αξιών ανταποδίδοντας με την σειρά του προσφορές, όπως υποδηλώνεται από την αλληλογραφία της Αμάρνα μεταξύ του βασιλιά της Βαβυλωνίας και της Αιγύπτου όπου ο πρώτος εκφράζει την δυσαρέσκεία του⁶²³.

Οι διπλωματικές ανταλλαγές εκτιμάται πως εξυπηρετούσαν αρχικά μια πολιτική και όχι οικονομική αναγκαιότητα καθώς συνέβαλαν στην επισύναψη σχέσεων και την εύνοια των

⁶¹⁶ Barnes 2013, 4.

⁶¹⁷ Παναγιωτόπουλος 2000, 494-5, 500. Συγκεκριμένα αναφέρει πως οι εικονογραφικές παραστάσεις τοποθετούνται χρονικά στην περίοδο της ιμπεριαλιστικής επέκτασης της Αιγύπτου που διαρκεί από την βασιλεία του Τουθμωσι Ι έως και τον Τουταγχαμών, μια περίοδο που ταυτόχρονα προέκυψαν ανάγκες αυτοπροβολής των Αιγυπτίων ευγενών.

⁶¹⁸ Panagiotopoulos 2001, 265. Steel 2013α, 469. Ο Matić (2015α, 38) ωστόσο αναφέρει πως το ζήτημα της ιστορικότητας στις τοιχογραφίες των θηβαϊκών τάφων είναι ιδιαίτερα σημαντικό και πως πρέπει στον αντίποδα να λαμβάνουμε υπόψιν ότι οι κάτοικοι του Αιγαίου στις μεταγενέστερες απεικονίσεις απομακρύνονται από την πραγματικότητα. Κύριο δείγμα είναι ο τάφος του Αμενεμχάμπ όπου οι κάτοικοι της Συρίας φέρουν αιγαιακά αντικείμενα και αναφέρονται ως Κεφτιού, δημιουργώντας μια ασυνέπεια στην πολιτιστική τοπογραφία.

⁶¹⁹ Παναγιωτόπουλος 2000, 495.

⁶²⁰ Barnes 2013, 4. Panagiotopoulos 2001, 275.

⁶²¹ Barnes 2013, 4.

⁶²² Panagiotopoulos 2001, 275, Παναγιωτόπουλος 2000, 501. Matić 2012, 249. Barnes 2013, 4.

⁶²³ Παναγιωτόπουλος 2000, 500. Matić 2015α, 40. Liverani 1999, 150-3.

εμπορικών επαφών⁶²⁴. Η εκδήλωση των σχέσεων αυτών προκύπτει από τα δώρα, τα οποία έπρεπε πάντοτε να είναι αντικείμενα αξίας και κύρους, ενισχύοντας ίσως με τον τρόπο αυτό μια προπαγανδιστική εκμετάλλευση υπό τον φαραώ, όπου συχνά δεν ήταν διαθέσιμα στην Αίγυπτο⁶²⁵. Τα διπλωματικά δώρα παραδίδονταν στον ηγεμόνα ως ένδειξη σεβασμού, δουλείας, συμμαχίας ή ανωτερότητας και αποτελούν μέρος του προπαγανδιστικού μηχανισμού που οργανωνόταν υπό το αιγυπτιακό πρίσμα⁶²⁶.

Η Bader προτείνει δύο πολιτισμικά μοντέλα σχετικά με τις ανταλλαγές ηγεμονικών δώρων. Η πρώτη θεωρία βασίζεται στην ισότιμη αλληλεγγύη, κατά την οποία ανταλλάσσονται διπλωματικά δώρα ίσης αξίας ή δώρα στο πλαίσιο των επιγαμιών. Μάλιστα, υπογραμμίζεται ο ρόλος των πρεσβειών, ως αρμόδιες για τις ανταλλαγές δώρων αλλά και για τις πολιτικές και οικονομικές συμμαχίες ή επιγαμίες⁶²⁷. Η δεύτερη θεωρία βασίζεται στις σχέσεις πυρήνα και περιφέρειας, αναφερόμενη σε ένα αποικιοκρατικό μοντέλο κατά το οποίο τα δώρα της περιφέρειας αναγνωρίζονται ως φόροι προς την Αίγυπτο⁶²⁸.

Οι ηγεμονικές ανταλλαγές υποθάλπουν πολιτικές σχέσεις, όπως φανερώνεται και στην αλληλογραφία της Αμάρνα, και διαχωρίζονται από το παγκόσμιο εμπόριο του οποίου τα κριτήρια ήταν κατά βάσει οικονομικά⁶²⁹. Πράγματι, στην αλληλογραφία της Αμάρνα, σε ορισμένες ανταλλαγές διπλωματικών δώρων μαρτυράται μια φιλική διάθεση ανταλλαγής ισότιμων προϊόντων ενώ σε άλλες διακρίνεται η εμπορική τους φύση⁶³⁰. Ο Bryce αναφέρει πως ο φαραώ είχε δύο τρόπους για να αποκτήσει τα εξωτικά αντικείμενα, μέσω ενός πολέμου ως λεία ή μέσω των διπλωματικών ανταλλαγών με άλλες επικράτειες⁶³¹. Τα αιγαιακά αντικείμενα στην Αίγυπτο μαρτυρούν ικανότητα απόκτησής τους μέσω εμπορικών ή διπλωματικών επαφών και αποτελούν το εργαλείο για την μελέτη των σχέσεων μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου αν αναλογιστούμε ότι η παρουσία τους στην χώρα του Νείλου μαρτυρά ευνοϊκές σχέσεις του βασιλιά με τους Μινωίτες⁶³². Ένα μέρος των εισαγωγών αποτελούσαν δώρα προς τον φαραώ, επιβεβαιώνοντας τις υγιείς διπλωματικές σχέσεις τους και την δημιουργία ενός κύκλου ανταλλαγών. Όπως αναφέρει ο Barnes, από την οπτική σφαίρα των Αιγυπτίων, τα

⁶²⁴ Bachhuber 2006, 351. Παναγιωτόπουλος 2000, 499.

⁶²⁵ Gates 2011, 387. Οι βασιλική αλληλογραφία μας δίνει πληροφορίες για τις πρώτες ύλες που ζητούσαν οι ηγεμόνες όπως μέταλλα και δομικά υλικά.

⁶²⁶ Gates 2011, 387. Cline και Stannish 2011, 10. Η διπλωματική αναγνώριση που λάμβαναν οι Αιγύπτιοι με την ανταλλαγή δώρων αναφέρεται από τους ίδιους ως “breath of life”.

⁶²⁷ Matić 2012, 241.

⁶²⁸ Bader 2015, 3.

⁶²⁹ Cline 1991-1990, 33. Μυνάφοβα 2015, 155-61.

⁶³⁰ Panagiotopoulos 2001, 276-8.

⁶³¹ Barnes 2013, 4.

⁶³² Knapp 1998, 195-6.

δώρα αντιπροσώπευαν την αποδοχή της δύναμης και της θεϊκής καταγωγής του Αιγύπτιου βασιλιά ενώ σε άλλες περιπτώσεις, οι προσφορές αποτελούσαν σύμβολα υποταγής των ξένων κρατών στην Αίγυπτο, όπως παρουσιάζεται από το ιδεολογικό μήνυμα που υπονοείται στους θηβαϊκούς τάφους μέσω της παρουσίας ξένων πρεσβειών⁶³³.

Σε αρκετές περιπτώσεις, τα δώρα που φέρουν οι πομπές αναφέρονται *Jnw*⁶³⁴. Το *jnw* είναι αντικείμενο που ταυτίζεται με τον αιγαιακό κόσμο⁶³⁵ χωρίς να γνωρίζουμε την σημασία του και την ακριβή του μετάφραση. Η ορολογία που χρησιμοποιείται για τα δώρα που έφεραν οι ξένοι στην αιγυπτιακή αυλή διαφέρει ανάλογα με το επίπεδο του ελέγχου που ασκούσε η Αίγυπτος σε αυτούς⁶³⁶. Στον τάφο του Ουσεραμών αναφέρεται πως τα δώρα προσφέρονται από τις χώρες του μακρινού βορρά, την Ασία και όλα τα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας⁶³⁷. Η ακριβής μετάφρασή του είναι *αυτό το οποίο φέρουν και αντικατοπτρίζει το επίσημο δώρο*⁶³⁸. Την ίδια μετάφραση προτείνει και ο MacGillivray θεωρώντας πως απεικονίζουν τα δώρα τα οποία ξεκινούν από την βασιλεία του πατέρα της Χατσεψούτ έως και τον Τούθμωσι Ι⁶³⁹. Ο ίδιος αναφέρει πως πρόκειται για αμοιβαία δώρα στο πλαίσιο των ανταλλαγών και της ενδυνάμωσης των σχέσεών τους και πως επικυρώνουν την συνθήκη ανάμεσα στον φαραώ και τους ξένους ηγεμόνες, σύμφωνα με την οποία ο πρώτος έχει την μέγιστη δύναμη.

⁶³³ Barnes 2013, 4.

⁶³⁴ Παναγιωτόπουλος 2000, 497. Panagiotopoulos 2012, 55. Ο Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει πως τα *jnw* αντικατοπτρίζουν τα δώρα των ξένων πρεσβειών και προτείνει την μετάφρασή τους ως προσφορές.

⁶³⁵ Matić 2015α, 39-47. Ο Matić αναφέρει πως οι Κεφτιού στις τοιχογραφίες απεικονίζονται να φέρουν δώρα, τα οποία αναφέρονται ως *jnw* στους τάφους όπου απεικονίζονται οι Κεφτιού αλλά και στον Ρεχμίρε όπου απεικονίζονται οι υβριδικές φιγούρες. Τα αιγαιακά δώρα περιγράφονται μόνο με αυτόν τον τρόπο ενώ η λέξη *jnw* αναγράφεται επιπλέον κάτω από σκηνές όπου κάτοικοι της Συρίας προσφέρουν τα παιδιά τους στον φαραώ. Οι Κεφτιού και οι κάτοικοι του Πουντ, πέραν μιας απεικόνισης των δευτέρων από το Ντεϊρ ελ Μπαχάρι, δεν απεικονίζονται να προσφέρουν ανήλικα παιδιά στην αιγυπτιακή αυλή, υποδεικνύοντας πιθανώς την πολιτική τους ανεξαρτησία από την Αίγυπτο. Η συστηματοποίηση αυτή δεν είναι τυχαία καθώς υπογραμμίζεται η διαφορετικότητα των περιοχών βάσει των λέξεων που χρησιμοποιούνται. Cline και O'Connor 2006, 382, 387. Matić 2015β, 373-85. Στους τάφους του Μενκεπερεσενέμ, Αμενεμχάμπ, Ουσεραμών και Σομπεκχοτέπ απεικονίζονται άνδρες και γυναίκες από την Συρία και την Νουβία όπου φέρουν παιδιά στην αιγυπτιακή αυλή, τα οποία πιστοποιούνται ως αιχμάλωτοι πολέμου. Το φαινόμενο αυτό ισχύει από την 5^η δυναστεία και ενδεικτικά κάτω από τις απεικονίσεις αναγράφεται ότι έρχονται από τις βόρειες χώρες και την μακρινή Ασία (*wr.w h3s.wt mht.t rh.w st.t*). Συνολικά, η απεικόνιση παιδιών απαντάται σε 15 ταφικά σύνολα και 3 ναούς, με εμφανή την ποικιλία στον τρόπο απεικόνισης. Τα παιδιά των Συρίων συνοδεύονται από γυναίκες και άνδρες ενώ τα παιδιά των Νουβίων μόνο από γυναικείες μορφές.

⁶³⁶ Ενδεικτικά, ο Matić (2015α, 40) αναφέρει 3 διαφορετικούς όρους με τους οποίους οι Αιγύπτιοι κατονόμαζαν τα αντικείμενα που λάμβαναν από τις ξένες πρεσβείες: Ο όρος *HAqw* χρησιμοποιείτο για αντικείμενα που αποκτούσαν από λεηλασίες ή ως πολεμική λεία μιας εχθρικής περιοχής. Ο όρος *jnw* αναφέρεται για αντικείμενα που προέρχονταν από περιοχές που δεν ελέγχονταν από την Αίγυπτο ενώ ο όρος *b3kw* χρησιμοποιείτο για αγαθά που προέρχονταν από εδάφη που βρίσκονταν υπό την αιγυπτιακή επικράτεια, όπως η Νουβία και τμήματα της Συρίας και της Παλαιστίνης. Ενδεχομένως οι όροι αυτοί να μην χρησιμοποιούνταν πάντοτε με την ανωτέρω ισχύ καθώς δεν υπήρχε αιγυπτιακός έλεγχος στον αιγαιακό χώρο την περίοδο του Νέου Βασιλείου ούτε αιγυπτιακή στρατιωτική παρουσία.

⁶³⁷ Matić 2014, 283.

⁶³⁸ Cline 1994, 86. Matić 2012, 241.

⁶³⁹ MacGillivray 2009, 164.

Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν πως το *jhw* αντιπροσωπεύει την προσφορά ως ένδειξη υποταγής της αντίστοιχης περιοχής στην αιγυπτιακή κυριαρχία, κάτι το οποίο αναφέρεται στα αιγυπτιακά κείμενα ως *b3kw*⁶⁴⁰. Ο Barnes αναφέρει πως τα διπλωματικά δώρα από την πλευρά της Αιγύπτου έγκειντο στον κοινωνικό και διοικητικό ρόλο του βασιλιά ως προς την διατήρηση της παγκόσμιας αυτοκρατορίας του –όπως πρόσταζε η θεϊκή του ταυτότητα και η Μάατ⁶⁴¹. Με την κατοχή των ξένων αντικειμένων εκφραζόταν η δύναμη του βασιλιά ενώ το κύρος που απέπνεαν ανανέωνε τον συμβολικό έλεγχο του φαραώ. Εναλλακτικά, θεωρείται πως αποτελούν αντικείμενα που κατατάσσονται στο πλαίσιο των οικονομικών δώρων μεταξύ των κοινωνιών, όπως διατυπώνεται στην θεωρία του Mauss όπου οι ανταλλαγές δώρων βασίζονται στην αμοιβαιότητα, δημιουργώντας και διατηρώντας κοινωνικούς και συναισθηματικούς δεσμούς και προσδοκίες⁶⁴².

Η πλειονότητα των ερευνητών συμφωνεί με την παραδοχή πως ο γεωγραφικός προσδιορισμός Κεφτιού αναφέρεται στην Κρήτη. Ωστόσο, δεν αποκλείεται ο ορισμός να περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο γεωγραφικό εύρος, συμπεριλαμβανομένου της Κρήτης. Ενδεικτικά, ο Wainwright αναφέρει πως μόνο το 21% των αντικειμένων που φέρουν οι Κεφτιού στις απεικονίσεις τους στους θηβαϊκούς τάφους αντιπροσωπεύουν ή ταυτίζονται με αντίστοιχη κεραμική του αιγαιακού χώρου⁶⁴³ ενώ ο Strange στην προσπάθειά του να συνδέσει τους Carhtor με την Κύπρο υπέθεσε πως οι Κεφτιού/Καφτόρ τοποθετούνταν γεωγραφικά στην Κύπρο⁶⁴⁴, θεωρώντας πως το Carhtor προερχόταν από το *krpt* όπου ήταν κέντρο μεταλλουργίας. Η θεωρία αυτή ωστόσο δεν ευσταθεί καθώς οι εσφαλμένες του υποθέσεις τον οδήγησαν σε μη αποδεδειγμένες εκτιμήσεις⁶⁴⁵.

Ο Vercoutter αναφέρει πως οι Κεφτιού ενδέχεται να είναι κάτοικοι της Κιλικίας ή της βόρειας Συρίας⁶⁴⁶ ενώ επίσης πρότεινε την υπόθεση να αποτελούν Κρήτες, μια θεωρία την οποία έπειτα ακολούθησαν οι Σακελλαράκης, Wachsmann, Panagiotopoulos και Hallman⁶⁴⁷. Ωστόσο ο Vercoutter αναφέρει πως ένας λόγος που ενδέχεται να μην προέρχονται από την Κρήτη είναι το ξόρκι των Κεφτιού από τον Ιατρικό Πάπυρο (Εικ. 27)⁶⁴⁸. Οι Κεφτιού στον πάπυρο φαίνεται

⁶⁴⁰ Morris 2015, 171-2. Pirelli 1993, 388.

⁶⁴¹ Shaw 1991, 15-7. Barnes 2008, 96-8, 107. *ỉ38* ονομάζονταν τα πραγματικά σύνορα της Αιγύπτου και *đrw* τα μυθικά σύνορα του κόσμου όπου ο βασιλιάς ασκούσε συμβολικό έλεγχο.

⁶⁴² Matic 2015α, 39.

⁶⁴³ Wainwright 1931, 2-7.

⁶⁴⁴ Strange 1980, 60, 147. Cline 1994, 32. 1991α, 95.

⁶⁴⁵ Knapp 1985, 234-50. Matic 2012, 238. 2014, 281. Steel 2013β, 576-7.

⁶⁴⁶ Fournet 2012, 4. Matic 2014, 279, 281.

⁶⁴⁷ Matic 2012, 238.

⁶⁴⁸ Vercoutter 1956, 82-5. Strange 1980, 99-101. Cline 1995α, 276. Ο πάπυρος χρονολογείται επί Αμενχοτέπ III και θεωρείται πως αντίγραφο του δημιουργήθηκε επί βασιλείας του Τουταγχαμών.

πως συνδέονται με τους Aamu εφόσον γνώριζαν για την ασιατική ασθένεια και υπήρχε ξόρκι στην γλώσσα τους για την θεραπεία της⁶⁴⁹. Ωστόσο, οι Nibbi, Vandersleyen, Dyhoux και MacGillivray υποστηρίζουν πως δεν αποκλείεται οι Κεφτιού να ήταν ομάδα Μινωιτών που διέμεναν στο Δέλτα του Νείλου, κάτι το οποίο ενισχύεται από τις γεωλογικές έρευνες στην περιοχή όπου αποκάλυψαν πως στις περιόδους όπου ο Νείλος πλημμύριζε δημιουργούνταν επιμέρους νησιά στα οποία αναφέρονταν ως Νησιά στο Μέσον της Μεγάλης Θάλασσας⁶⁵⁰. Ο MacGillivray παραθέτει την άποψή του σχετικά με την ανάπτυξη των σχέσεων Κρήτης και Αιγύπτου υποστηρίζοντας πως μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας που προκάλεσε καταστροφές στην Κρήτη, οι Μινωίτες ζήτησαν την βοήθεια της Χατσεψούτ και η ίδια τους ενίσχυσε οικονομικά ως προς την αποκατάσταση των ανακτόρων⁶⁵¹. Άλλοι ερευνητές θεωρούν πως τα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας αντιπροσωπεύουν μινωική αποικία ή ότι αναφέρονται στις Κυκλάδες ενώ οι Chabas και Maspero τοποθετούν τους Κεφτιού στην Φοινίκη. Ωστόσο, με τον όρο αυτόν ενδέχεται να σκιαγραφείται η περιφέρεια των Κεφτιού, κάποια γειτονική περιοχή ή ένα δίκτυο μικρότερων κοινοτήτων που δεν βρίσκονταν στην ίδια περιοχή⁶⁵².

5.3 Άβαρις και αιγαιακά παράλληλα

Οι ανασκαφές του 1990 στην Άβαρι αποκάλυψαν θραύσματα τοιχογραφιών με αιγαιακά μοτίβα και τεχνοτροπία⁶⁵³, αίροντας ερωτήματα σχετικά με την καταγωγή των καλλιτεχνών⁶⁵⁴.

⁶⁴⁹ Fournet 2012, 6. Cline 1994, 112. 1995β, 276. Ο πάπυρος εκτιμάται πως συμπληρώθηκε από Μινωίτη ιατρό που επισκέφθηκε την Αίγυπτο ή από έναν Αιγύπτιο που ανέτρεξε έως την Κρήτη με σκοπό να μάθει για τα μαγικά λόγια.

⁶⁵⁰ Ο Matic (2014, 282) παραθέτει την άποψη του Dyhoux ο οποίος προσθέτει πως μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας αρκετοί Μινωίτες ενδέχεται να μετανάστευσαν στο Λεβάντ και την Ανατολία όπου και φιλοτέχνησαν τα ανάκτορα της Μιλήτου, του Αλαλάκχ και του Tel el Kabri. Έπειτα, ο ίδιος αναφέρει πως ίσως μετανάστευσαν προς το Δέλτα του Νείλου όπου διακόσμησαν το ανάκτορο στην Άβαρι και βρίσκονταν υπό την εξουσία των Υζώ. Την άποψη αυτή αναιρεί η Phillips καθώς διαφωνεί με την υψηλή χρονολόγηση του Dyhoux. Barnes 2013, 6-8. Τονίζει επίσης πως η εγκατάσταση των Κεφτιού στον Νείλο, αν υπήρχε, θα ήταν πολύ σημαντική ως προς την προσέγγιση μιας ξένης χώρας. Αν η εγκατάσταση αυτή βρισκόταν κοντά στην Tell el Dab'a, ενδέχεται να ήταν αυτοί που δημιούργησαν τις τοιχογραφίες στα παλάτια αλλά και να παρείχαν πληροφορίες για το Αιγαίο στην Αίγυπτο πριν η δεύτερη επιδιώξει να προσεγγίσει τον αιγαιακό χώρο.

⁶⁵¹ MacGillivray 2009, 164-5. Η ισχύς της υπόθεσής του αυτής ευσταθεί εφόσον δεχτούμε πως το ηφαίστειο της Θήρας εξερράγη κατά το 5^ο έτος της βασιλείας της Χατσεψούτ. Στην περίπτωση που ισχύει, μαρτυράται το ενδιαφέρον της φαραώ στην έκκληση των Μινωιτών στην οποία θεωρείται πως υπήρξε θετική ανταπόκριση αν κρίνουμε από την μινωική αναγέννηση σε τέχνη και αρχιτεκτονική της ΥΜ περιόδου. Ως αντίκρισμα οι Μινωίτες ενδέχεται να πρόσφεραν στην Αίγυπτο λίθινα αγγεία, μέταλλα αντικείμενα ή υφάσματα- όπως υποδεικνύεται από τις προσφορές των Κεφτιού στους θηβαϊκούς τάφους.

⁶⁵² Matic 2014, 281.

⁶⁵³ Salland 2015, 60-2. Steel 2013α, 465-6. Στις τοιχογραφίες χρησιμοποιούνται αιγαιακά χρώματα ενώ τονίζεται η μινωική παράδοση στις τεχνικές της τοιχογραφίας με την χρήση ζωφόρων.

⁶⁵⁴ Sainz 2013, 135-9, 174-84, 187. Cline 1995β, 268. Marinatos 2012, 113, 2010, 325. Οι τοιχογραφίες είχαν αποξεστεί από τους τοίχους ενώ άλλα θραύσματά τους είχαν τοποθετηθεί στο παλάτι F. Sainz 2013, 135-9, 174-84, 187.

Η σύνθετη στρωματογραφία εντός και εκτός των ανακτόρων F και G δεν επιτρέπει την απόλυτη χρονολόγηση των θραυσμάτων, εστιάζοντας ωστόσο στο χρονολογικό πλαίσιο μεταξύ του τέλους των Υξώς⁶⁵⁵, την έναρξη της βασιλείας του Τούθμωσι III και του Αμενχοτέπ II⁶⁵⁶. Ο Bietak, χρονολογώντας τις δεξαμενές των ανακτόρων στην πρόιμη 18^η δυναστεία⁶⁵⁷, πρότεινε μια χρονολογική ταύτισή τους με τον εικονογραφικό και έντονα αιγαιακό διάκοσμο σε συνάρτηση με τις τεχνικές κατασκευής (fresco) από τα θραύσματα των τοιχογραφιών που ανήκαν στα ανάκτορα F και G (Εικ. 32, 33)⁶⁵⁸. Η Brysbaert αναφέρει πως οι εικονογραφικές συγκριτικές μελέτες που περιλαμβάνουν υλικό από την Άβαρι και περιοχές του Αιγαίου επιβεβαιώνουν μια κοινή παράδοση στην διακόσμηση του κονιάματος, κάτι που υφίσταται και στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου⁶⁵⁹. Πράγματι, όμοια τεχνική και εικονογραφία εμφανίζεται σε Αιγαίο και Κρήτη από την MM III-YM IA ή IB περίοδο ενώ το εικονογραφικό περιβάλλον στην Άβαρι παραπέμπει περισσότερο σε αιγαιακό παρά νειλωτικό τοπίο⁶⁶⁰. Επιπλέον, η θεωρία πως οι τοιχογραφίες είναι μινωικής τεχνικής υπερिशύει λόγω της παρουσίας μινωικής κεραμικής στην Άβαρι, με την πλειονότητα των εισαγωγών να προέρχεται από την Κύπρο ωστόσο⁶⁶¹. Οι Matic, Cline και Niemeier αναφέρουν πως οι τοιχογραφίες είναι μινωικής τεχνοτροπίας όπως και τα μοτίβα και ο συνδυασμός των χρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν⁶⁶² ενώ οι Marinatos και Morgan χρονολογούν τις τοιχογραφίες την ίδια περίοδο με αυτές της Θήρας και διακρίνουν σκηνές που παράλληλά τους απαντώνται στην μινωική τέχνη, αναφερόμενες σε μια σκηνή όπου λεοπαρδάλεις και περίπου 10 λιοντάρια κατασπαράζουν ταύρους και ελάφια⁶⁶³.

⁶⁵⁵ Για την παρουσία των Υξώς στην Άβαρι βλ. Mourad 2014, 37-62.

⁶⁵⁶ Bietak και Marinatos 1995, 49-51. Niemeier 1998, 70-80. Warren 2000, 26. Barnes 2008, 12-21. 2013, 1.

⁶⁵⁷ Weinstein 1995, 84-90. Salland 2015, 14-5. Cline 1998a, 207. Αρχικά είχε προταθεί από τον Bietak μια κατώτερη χρονολόγηση που συνέπιπτε χρονολογικά με την κυριαρχία των Υξώς στην Αίγυπτο. Μετέπειτα χρονολογήθηκαν στις αρχές της 18^{ης} δυναστείας.

⁶⁵⁸ Cline 1994, 32-4. Salland 2015, 16-9, 28-3. Garcia Ramis 2017, 20-7. Bietak 1995, 19-26. 2011, 29-30.

Bietak et al. 2012-2013, 131-47. Matic 2011, 51-3, 56. Το τελετουργικό και οικιστικό χαρακτήρα ανάκτορο G είναι μεγαλύτερο του τελετουργικού χαρακτήρα ανακτόρου F. Και τα δύο είναι κτισμένα παράλληλα μεταξύ τους, γύρω από αυλή πλάτους 78, 75 μ. με τεχνητή λίμνη ανάμεσα. Κάντα 2003, 24. Barnes 2008, 34-5. Η τεχνική των γραπτών κονιαμάτων που μιμούνται γύψινους ορθοστάτες αποτελούν μινωικά γνωρίσματα.

⁶⁵⁹ Brysbaert 2002, 96-105.

⁶⁶⁰ Morgan 1995, 30. Marinatos 2012, 113, 116. Barnes 2013, 2. Evans 1921, I: 524-50. Cline 1994, 108. 1998a, 202. Bietak 2010, 15. Bietak και Forstner-Müller 2011, 23-5. Προτείνεται μια χρονολόγηση των τοιχογραφιών επί βασιλείας Τούθμωσι III (YM IB περίοδο) με την οποία συμφωνεί και η Marinatos. Μάλιστα η Marinatos υποστηρίζει πως οι παραλληλισμοί αυτοί ενισχύουν το ενδεχόμενο μιας εικονογραφικής κοινής κατά την οποία οι πολιτισμοί μοιράζονταν μια κοινή οπτική γλώσσα. Matic 2011, 54. Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε είναι νωπογραφία σε συνδυασμό με την τεχνική secco. Ο Niemeier (1998, 81) ανάγει το συμπέρασμά του στο ότι αν και απεικονίζονται ζώα της Αιγύπτου ο φυτικός διάκοσμος που αποτυπώνεται δεν συμπίπτει με την αιγυπτιακή τέχνη.

⁶⁶¹ Maguire 1995, 54-5, 63. Barnes 2008, 59-64. Marinatos 2017, 236.

⁶⁶² Matic 2011, 54. Cline και Landau 2013, 39-41. Niemeier 1998, 82.

⁶⁶³ Morgan 1995, 31-9. Sainz 2013, 146-59. Marinatos 2012, 113-7, 2010, 342-7. Η Marinatos αναφέρεται στο θραύσμα F45 και το παραλληλίζει με την μινωική τέχνη στην οποία συχνά απεικονίζονται διπλές ή τριπλές

Οι αιγαιακές τοιχογραφίες στην Άβαρι δεν μπορούν ωστόσο να ερμηνευθούν αποκλειστικά βάσει εικονογραφίας καθώς επιβάλλεται να ιδωθούν υπό το πρίσμα των βασιλικών δεσμών και των εμπορικών και οικονομικών συμβάσεων, εφόσον συνδέουν την Αίγυπτο και την Κρήτη διπλωματικά και εμπορικά⁶⁶⁴. Η επιθυμία του Αιγύπτιου βασιλιά για ανάδειξη κατοχής εξωτικών αντικειμένων έγκειται στην ανάγκη αυτοπροβολής και ανάδειξης της δύναμής του, κάτι που δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί απουσία διπλωματικών σχέσεων. Οι Barnes και Matić θεωρούν πως οι τεχνίτες που διακόσμησαν τα δωμάτια των ανακτόρων ήταν Μινωίτες⁶⁶⁵ που ταξίδεψαν στην Άβαρι την 18^η δυναστεία όπου οι σχέσεις Κρήτης και Αιγύπτου ήταν ιδιαίτερα στενές⁶⁶⁶. Μάλιστα, η θεωρία αυτή ενδέχεται να στέκει καθώς στην αλληλογραφία της Αμάρνα⁶⁶⁷ αναφέρονται μεταφορές καλλιτεχνών, μάντις και ιατρών, καθώς και μεταλλοτεχνιτών⁶⁶⁸. Όλες οι ανταλλαγές των καλλιτεχνών έγκεινται στο ανακτορικό πλαίσιο και σχετίζονται με τα ανακτορικά δεδομένα καθώς οι καλλιτέχνες αυτοί αποτελούν το προσωπικό του εκάστοτε ανακτόρου όπου εργαζόταν τόσο στην βάση του όσο και σε απομακρυσμένες περιοχές⁶⁶⁹. Μάλιστα θεωρείται πως οι τεχνίτες ανταλλάσσονταν με μεγαλύτερη συχνότητα από ότι τα τέχνηρα στην ανατολική Μεσόγειο⁶⁷⁰ καθώς ανακτορικές τοιχογραφίες με αιγαιακή εικονογραφία είναι γνωστές και από το Tel el Kabri στο Ισραήλ⁶⁷¹,

επιθέσεις λιονταριών σε ταύρους. Όμοιες εικονογραφικές παραστάσεις απεικονίζονται στο χρυσό δαχτυλίδι από την Τυλισσό και στο χρυσό κύπελλο από τον κάθετο λακκοειδή III του Ταφικού Κύκλου Α'. Επιπλέον, παράλληλά του αναγνωρίζει και στα θραύσματα της μικρογραφίας τοιχογραφίας από το ανάκτορο της Κνωσού που ανέσκαψε ο Evans, εκατέρωθεν της ΝΑ κλίμακας του ανακτόρου, όπου η απεικόνιση των λιονταριών αντικατοπτρίζει την βασιλική δύναμη. Τέλος, παραλληλίζει το θραύσμα με την μικρογραφική ζωφόρο από την Δυτική Οικία της Θήρας όπου ένα λιοντάρι καταδιώκει δύο ελάφια, υποστηρίζοντας πως τα λιοντάρια συμβολίζουν την δύναμη και τον επιθετικό στόλο της Θήρας. Salland 2015, 20-1. Ο γρύπας που απεικονίζεται στα θραύσματα του ανακτόρου F ενδέχεται να αποτελεί μέρος της σκηνης κυνηγιού καθώς αποδίδεται στην ίδια κλίμακα με τα λιοντάρια.

⁶⁶⁴ Warren 2000, 26. Barnes 2013, 3, 7. Marinatos, 2009, 27.

⁶⁶⁵ Matić 2011, 55. Barnes 2013, 3. Ανακτορικές τοιχογραφίες με αιγαιακή εικονογραφία είναι γνωστές και από ανακτορικά συγκροτήματα της ανατολικής Μεσογείου.

⁶⁶⁶ Warren 2000, 25. Steel 2013α, 467. Barnes 2013, 5. Παράλληλα, παρατίθεται η υπόθεση του Bietak περί βασιλικής επιγαμίας μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης που ακόμα και αν δεν δύναται να αποδειχθεί, στέκει εάν θεωρήσουμε ότι οι τεχνίτες ταξίδεψαν μαζί με την πρεσβεία και την πριγκίπισσα από την Κρήτη.

⁶⁶⁷ Stevens 2015, 1-21. Cline 2015, 17-42.

⁶⁶⁸ Cline 1995β, 266. 1998α, 210. Barnes 2008, 102. Panagiotaki 2008β, 74-6.

⁶⁶⁹ Cline 1995β, 278. Ωστόσο η Helms αναφέρει πως καλλιτέχνες όπως μουσικοί, γλύπτες ή ποιητές ταξίδευαν με μεγαλύτερη συχνότητα από ότι οι άλλοι.

⁶⁷⁰ Cline και Cline 1991, 48-54. 2013, 38. Barnes 2013, 5. Steel 2013α, 459, 469. Επιπλέον, στην αλληλογραφία της Αμάρνα μαρτυράται πως οι Μινωίτες συμμετείχαν στις ανταλλαγές διπλωματικών δώρων για μικρό χρονικό διάστημα της 18^{ης} δυναστείας.

⁶⁷¹ Knapp 1998, 198. Niemeier 2000, 769. Hölfmayer et al. 2016, 1-15. Cline 1995β, 267. Cline και Landau 2013, 37, 41-4. Cline et al. 2011, 245-61. Cline et al. 2017, 43-7. Ο Cline αναφέρει πως από τις ανασκαφές στο ανάκτορο του Tel el Kabri προέκυψαν ευρήματα μινωικής ανακτορικής τεχνικής σε συνδυασμό με την τεχνική της διακόσμησης μικρογραφίας τοιχογραφιών. Τα ευρήματα αυτά φωτίζουν τις καλλιτεχνικές συνδέσεις ανάμεσα σε ανατολική Μεσόγειο και αιγαιακό χώρο ενώ παράλληλα συμβάλλουν στην χρονολόγηση της τεχνικής των μικρογραφιών. Yasur-Landau et al. 2012, 16-24. Στην Κρήτη και την Συρία οι ορθοστάτες και η χρήση τετράπλευρων επεξεργασμένων λίθων σημειώνεται από το 1^ο μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. με κύρια παραδείγματα στην περιοχή της Κρήτης την Φαιστό, την Κνωσό, τον Χρυσόλλακο και το κτήριο T στον Κομμό. Οι μέθοδοι

το Αλαλάκχ⁶⁷², την Θήρα⁶⁷³ και την Κάτνα⁶⁷⁴ στην Συρία⁶⁷⁵. Παράλληλα, αιγαιακού τύπου τοιχογραφίες εντοπίζονται σε περεταιίρω θέσεις όπως την Μαλκάτα⁶⁷⁶ και την Αμάρνα στην Αίγυπτο και το Μάρι και Nuzi στην Μεσοποταμία⁶⁷⁷.

Από την άλλη πλευρά ο Bietak υποστηρίζει πως οι τοιχογραφίες στην Άβαρι ήταν αποτέλεσμα διπλωματικού γάμου με πριγκίπισσα από την Κρήτη στην πρώιμη 18^η δυναστεία⁶⁷⁸. Ισχυρή είναι και η θεωρία της συνάντησης υψηλού επιπέδου αντιπροσώπων μεταξύ της μινωικής και αιγυπτιακής αυλής καθώς και το ενδεχόμενο τα ανάκτορα αυτά να ήταν μινωικής ιδιοκτησίας⁶⁷⁹. Η θεωρία του αυτή βασίζεται στο γεγονός πως οι τοιχογραφίες θα μπορούσαν να ανταποκρίνονταν σε Μινωίτες καθώς δεν υπάρχει κανένα αιγυπτιακό έμβλημα στο σύνολο των θραυσμάτων και ως εκ τούτου θεωρεί πως δεν προορίζονταν για την αιγυπτιακή αυλή⁶⁸⁰. Ωστόσο, η θεωρία αυτή δεν δύναται να αποδειχθεί καθώς δεν πιστοποιείται κανένα μινωικό αντικείμενο στο ανάκτορο, πράγμα που δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με το αν υπήρξε

που χρησιμοποιούνται σε Κρήτη και Συρία σχετικά με την τοιχοδομία εμφανίζουν ομοιότητες και καθίσταται σύνθετη η διερεύνηση της προέλευσης των τεχνιτών στο Kabri. Cline 1995β, 267. Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο στο ανάκτορο του Ισραήλ ο Niemeier εικάζει την πιθανή απόδειξη μινωικής παρουσίας στο ανάκτορο εφόσον οι τεχνικές κατασκευής και η διακόσμηση του παραπέμπουν σε αιγαιακό τοπίο.

⁶⁷² Niemeier 2000, 779-83. Knapp 1998, 198-200.

⁶⁷³ Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο της Δυτικής Οικίας στην Θήρα: Cline 1999α, 57. 1998α, 214 κ.ε. Κομνηνός 2009. Sourvinou-Inwood, 1994, 146-8. Knapp 1981, 249-70. Driessen 1990, 40-51. Palyvou 2012, 9-24. Warren 1979, 115-29.

⁶⁷⁴ Cline 1995β, 266. Garcia Ramis 2017, 27-31.

⁶⁷⁵ Barnes 2008, 21-32. Cline 1995α, 269-270. Οι Cline et al. (2017, 43-7) ωστόσο παραθέτουν την άποψη του Niemeier ο οποίος αναγνωρίζει τις ομοιότητες στις τοιχογραφίες στα ανάκτορα του Tel el Kabri, του Αλαλάκχ, της Άβαρι και της Δυτικής Οικίας στη Θήρα εκτιμώντας ωστόσο πως η επιρροή ενδέχεται να μην είναι αιγαιακή αλλά να ξεκίνησε από την Ανατολία. Η υπόθεσή του αυτή στηρίζεται στους ποικίλους πειραματισμούς της περιόδου μεταξύ καλλιτεχνών του Αιγαίου, του Λεβάντ και της Αιγύπτου.

⁶⁷⁶ Faruggia 2010, 54. Τα μινωικά μοτίβα στην Μαλκάτα χωρίζονται σε 2 κατηγορίες, τι σκηνές κυνηγιού και τις απομμήσεις λίθων στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής. Ακόμα μια μινωική επιρροή θεωρείται το κλειστό παράθυρο που βρέθηκε στο δωμάτιο Princess Panel καθώς και το εξωτερικό του ανακτόρου το οποίο αρχιτεκτονικά παραπέμπει σε μινωικό τοπίο. Άλλες αιγαιακές επιρροές είναι η χρήση σπειρών, ροδάκων και κεφαλών ταύρων στις ανωδομές ενώ πληθώρα μυκηναϊκής κεραμικής εντοπίζεται στο ανάκτορο του Αμεχνοτέπ III όπως και το Gurob.

⁶⁷⁷ Cline 1995β, 270. Οι τοιχογραφίες στα κτήρια αυτά δεν φέρουν την αιγαιακή τεχνική fresco και δεν υποδηλώνεται με ακρίβεια η θεωρία πως πραγματοποιήθηκαν από Αιγίους. Αρκετοί ερευνητές εκτιμούν πως λόγω των φαινομένων αυτών τα αιγαιακά μοτίβα ενδέχεται να μεταφέρθηκαν πέραν του Αιγαίου μέσω των διακοσμήσεων που έφεραν τα υφαντά τα οποία διακινούνταν στην ανατολική Μεσόγειο.

⁶⁷⁸ Ο Cline (1998α, 202, 211) αναφέρει πως ίσως ίσχυε ο διπλωματικός γάμος με Μινωίτισσα και οι τοιχογραφίες να υπάρχουν με σκοπό να νιώθει οικεία η πριγκίπισσα στο νέο της περιβάλλον. Επιπλέον, αναφέρει πως στην περίοδο των Υξώς υπάρχει μία μόνο απεικόνιση ταύρου που σώζεται στην Άβαρι και απαντάται σε σφραγιδοκύλινδρο που εντοπίστηκε στην βόρεια πτέρυγα του ανακτόρου και ανάγεται στην 13^η δυναστεία. Η έλλειψη περεταιίρω αναπαραστάσεων ταύρων επί Υξώς ενδέχεται να αποτελούν ένδειξη πως οι τοιχογραφίες χρονολογούνται την ίδια περίοδο με την βασιλεία των Υξώς και ίσως τότε να έλαβε πράγματι χώρα ένας δυναστικός γάμος. Με το πέρας της κυριαρχίας των Υξώς εντοπίζονται απεικονίσεις ταύρων και σκηνές ακροβατών στην Αίγυπτο, χωρίς ωστόσο να αποδίδονται όμοια με αυτούς στην Άβαρι. Knapp 1998, 201. Salland 2015, 31-3. Barnes 2008, 91-3.

⁶⁷⁹ Matić 2011, 57.

⁶⁸⁰ Matić 2011, 56. Οι διπλωματικοί γάμοι πιστοποιούνται από τα κείμενα της Αμάρνα ως μέσο ενίσχυσης των διπλωματικών επαφών.

διπλωματικός γάμος⁶⁸¹. Ο Cline αναφέρει πως οι δυναστικοί γάμοι αποτελούσαν διπλωματική τακτική μεταξύ των πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου αλλά πως ο αιγαιακός χώρος δύσκολα θα κατόρθωνε να εισχωρήσει στις τακτικές αυτές μεταξύ Αιγύπτου και Εγγύς Ανατολής⁶⁸². Ο MacGillivray θεωρεί πως οι τοιχογραφίες δεν ήταν αποτέλεσμα διπλωματικού γάμου και προτείνει να ερμηνευτούν στο πλαίσιο της βασιλείας της Χατσεψούτ και της άφιξης των απεσταλμένων από το Αιγαίο που απεικονίζονται στον τάφο του Senenmut να προσφέρουν πολύτιμα δώρα. Η Χατσεψούτ ενδέχεται να χρηματοδότησε την ανακατασκευή των ανακτόρων μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και παράλληλα να επέτρεψε στους Μινωίτες να κατοικήσουν στο Δέλτα του Νείλου⁶⁸³. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα οι Κεφτιού να προσφέρουν *jnw* στην φαράω⁶⁸⁴. Από την άλλη πλευρά, οι τοιχογραφίες στην Άβαρι χρονολογούνται την περίοδο όπου απεσταλμένοι από το Αιγαίο επισκέφτηκαν την Αίγυπτο και δύνανται να ερμηνευτούν ως διπλωματικά δώρα. Επιπλέον, προτείνει πως οι τοιχογραφίες ολοκληρώθηκαν στην Άβαρι πιθανότατα μετά το γεγονός όπου οι Κεφτιού παρουσίασαν τα *jnw* στον πρώτο θηβαϊκό τάφο που εικονίζονται και εικάζει πως αποτελούσαν διπλωματικό δώρο προς την Χατσεψούτ, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης τους⁶⁸⁵. Επίσης, ακόμα μια θεωρία αναφέρει πως η διακόσμηση των ανακτόρων πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της καμπάνιας του Τούθμωσι III⁶⁸⁶.

Σχετικά με την καταγωγή των καλλιτεχνών, ο Bietak προτείνει την μινωική τους καταγωγή καθώς οι τεχνικές και οι χρωστικές που χρησιμοποιήθηκαν είναι όμοιες με τις τεχνικές στο Tel Kabri στο Ισραήλ και την Θήρα ενώ ο Shaw υποστηρίζει πως οι τεχνίτες αποτελούσαν εκμινωισμένους κατοίκους της Αιγύπτου⁶⁸⁷. Ενδιαφέρουσα ωστόσο είναι και η θεωρία που υποστηρίζει πως οι τοιχογραφίες στα ανάκτορα πραγματοποιήθηκαν από Αιγυπτίους που χρησιμοποιούσαν συγκεκριμένες οδηγίες προτύπων σε συνδυασμό με Μινωίτες

⁶⁸¹ Salland 2015, 263. Cline 1995α, 269. 1998α, 209. Η θεωρία σχετικά με μια μινωική δύναμη που εντοπίζεται στην Άβαρι δεν δύναται να τεκμηριωθεί και εκτιμάται ως λανθασμένη ιδίως λόγω του ότι δεν εντοπίζονται μινωικά ή αιγαιακά αντικείμενα εντός και εκτός του ανακτόρου. Επιπλέον, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική του ανακτόρου σε αντίθεση με το αιγαιακό νόημα των τοιχογραφιών συνηγορούν υπέρ της αιγυπτιακής χρήσης του.

⁶⁸² Cline 1995α, 277-8. Knapp 1998, 197.

⁶⁸³ Matić 2015α, 47. Η θεωρία πως η Χατσεψούτ χρηματοδότησε την ανέγερση των μινωικών ανακτόρων μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας δεν βρίσκει σύμφωνο τον Matić ο οποίος προτείνει την ΥΜ ΙΑ περίοδο ως χρονολογία της έκρηξης του ηφαιστείου και αναφέρει πως στην περίπτωση που η φαράω θα είχε χρηματοδοτήσει ένα τόσο μεγάλο έργο θα σωζόταν κάποια επιγραφή ή αναφορά της πράξης της σε αιγυπτιακό κείμενο.

⁶⁸⁴ Matić 2011, 57.

⁶⁸⁵ Matić 2011, 58.

⁶⁸⁶ Barnes 2008, 68.

⁶⁸⁷ Ulanowska 2014, 151-7. Cline 1998α, 210. Ο Cline παραθέτει την άποψη του Shaw σχετικά με τα εικονογραφικά μοτίβα των τοιχογραφιών που ενδέχεται να μεταφέρονταν μέσω των εικονιστικών παραστάσεων που έφεραν τα υφαντά που εισήγαγαν από τον αιγαιακό χώρο.

καλλιτέχνες⁶⁸⁸. Ο Niemeier υποστηρίζει πως για τους Αιγύπτιους, το νόημα της απόκτησης των τοιχογραφιών έχει όμοια ισχύ με την απόκτηση εξωτικών αντικειμένων⁶⁸⁹. Για τον λόγο αυτόν η πλειονότητα εικάζει πως οι τοιχογραφίες δεν προέρχονται από Αιγύπτιους τεχνίτες που είχαν διδαχτεί την μινωική τεχνοτροπία βασιζόμενοι στο γεγονός ότι οι τοιχογραφίες απέπνεαν όμοιο κύρος με τα εξωτικά αντικείμενα⁶⁹⁰. Ως εκ τούτου δεν αποκλείεται να διακοσμήθηκαν από έμπειρους Μινωίτες τεχνίτες με γνώσεις στην ανακτορική εικονογραφία⁶⁹¹, πράξη η οποία έγκειτο στο πλαίσιο της ανταλλαγής διπλωματικών δώρων⁶⁹² ενώ η Marinatos προσθέτει πως το μινωικό συνεργείο ενδέχεται να αποτελείτο από αρκετούς καλλιτέχνες⁶⁹³. Μάλιστα υποστηρίζεται πως οι επαφές των δύο λαών ενθάρρυναν τον ανταγωνισμό μεταξύ των ελίτ και αυτό να είχε ως συνέπεια κάθε πλευρά να επιδίωκε έναν τοιχογραφικό διάκοσμο επιβλητικό και ανώτερο των γειτονικών ελίτ⁶⁹⁴.

Εντούτοις, αξίζει να ερευνηθεί το νόημα των τοιχογραφιών και ο βαθύτερος συμβολισμός που λανθάνει σε αυτές. Οι τοιχογραφίες χρήζει να ιδωθούν υπό το πρίσμα της βασιλικής αρχιτεκτονικής και του συμβολισμού που εκπνέουν καθώς όμοιας πολιτικής σημασίας τοιχογραφίες απαντώνται στο ανάκτορο της Κνωσού ενώ η απεικόνιση αθλημάτων με ταύρους απαντάται μόνον στο ανάκτορο της Κνωσού και την Άβαρι⁶⁹⁵. Στον τοιχογραφικό διάκοσμο της Άβαρι εντοπίζονται μινωικές επιρροές καθώς τρεις συγκεκριμένες σκηνές απαντώνται τόσο στον αιγαιακό χώρο όσο και σε ανακτορικά συγκροτήματα της ανατολικής Μεσογείου. Χαρακτηριστικές είναι οι σκηνές κυνηγιού, τα αθλήματα με ταύρους και η απεικόνιση ενός γρύπα⁶⁹⁶. Οι σκηνές κυνηγιού δύνανται να ιδωθούν μέσω της αιγυπτιακής ιδέας για την εξουσία και την βασιλεία και μέσω της επικράτησης του ηγεμόνα έναντι στις επικίνδυνες δυνάμεις, όπως αναφέρεται στις αιγυπτιακές πηγές. Τα άλματα ταύρων εντοπίζονται τόσο στην συριακή όσο και την μινωική τέχνη και είθιστε να συμβολίζουν την βασιλική δύναμη σε συνδυασμό με τις προστατευτικές θεότητες που σκοπό έχουν να αντικρούσουν τις κακές

⁶⁸⁸ Salland 2015, 57.

⁶⁸⁹ Matić 2011, 56.

⁶⁹⁰ Knapp 1998, 197.

⁶⁹¹ Barnes 2013, 4, 5. Η παρουσία ενός ξένου αντικειμένου συμβόλιζε την ιδεολογική σημασία του. Θεωρείται λοιπόν πως οι τοιχογραφίες δεν διακοσμήθηκαν από τους ντόπιους καθώς αυτό θα μείωνε την συμβολική τους αξία.

⁶⁹² Knapp 1998, 198-201. Marinatos 2010, 347. Αναφέρει πως το ομοιογενές ύφος και το ιδίωμα της αιγαιακής τέχνης, κατά την οποία το λιοντάρι αποτελεί βασιλικό και εξουσιαστικό έμβλημα με επιθετικότητα, αντικατοπτρίζεται στις συγκεκριμένες τοιχογραφίες σε μεγάλο βαθμό.

⁶⁹³ Marinatos 2010, 343. Niemeier 1998, 88-96. 2000, 793.

⁶⁹⁴ Marinatos 2010, 351, 2009, 27-8. Ο Warren (2000, 26) αναφέρει πως οι διπλωματικές ανταλλαγές ενδείκνυται να αποσκοπούσαν στην αμφοτέρη ικανοποίηση και το όφελος των ελίτ.

⁶⁹⁵ Cline 1998a, 217. Morgan 1995, 40-4. 1994, 146-8. Sainz 2013, 156.

⁶⁹⁶ Morgan 2010. 303-21. Barnes 2008, 50-5. Evans 1935, 893-4.

δυνάμεις επίσης⁶⁹⁷. Η σκηνή αυτή αποτελεί έκφραση της δύναμης του βασιλιά και του ρόλου του στην κατατρόπωση των εχθρών. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούνται ξένα σύμβολα όπως ο ταύρος έναντι της αιγυπτιακής εκδήλωσης εξουσίας που είναι τα εννέα τόξα ή τα ζώα της ερήμου ώστε να τονιστεί η δύναμη του ηγεμόνα τόσο στον αιγυπτιακό κόσμο όσο και πέρα από τα σύνορά του. Αναφορικά με τους εραλδικούς γρύπες, ο Bietak εκτιμά πως αποτελούν έμμεσο συμβολισμό του αιγαιακού γρύπα και κατ' επέκταση της δύναμης μιας μινωικής οικογένειας που βασίζεται στις σχέσεις Κρήτης και Αιγύπτου, όπως αναφέρθηκε πρότινος. Ο γρύπας που σώζεται στο ανάκτορο F αποδίδεται σε όμοια κλίμακα με τους εραλδικούς γρύπες στην αίθουσα του θρόνου στην Κνωσό και προτείνεται όμοια απεικόνισή του και στην Άβαρι⁶⁹⁸. Επιπλέον, αντίστοιχες απεικονίσεις του γρύπα εντοπίζονται σε Πύλο, Αλαλάκχ και Tel Kabri καθιστώντας ισχυρή την θεωρία πως η απεικόνισή του είχε αφετηρία την Κνωσό και μεταδόθηκε στην ανατολική Μεσόγειο με βασικό συμβολισμό την ανακτορική εξουσία⁶⁹⁹.

Οι ανωτέρω απεικονίσεις υποδεικνύουν την εν δυνάμει ενσωμάτωση των μινωικών καλλιτεχνικών συμβάσεων στην Αίγυπτο μέσω της ανάδειξής τους στα ανακτορικά πλαίσια. Ο ηγεμόνας ήθελε να αποτυπωθεί τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του ένα πλαίσιο πέρα από το παραδοσιακό αιγυπτιακό οπτικό λεξιλόγιο, μέσω χρήσης ξένων μοτίβων που συμβόλιζαν όμοια ιδεολογικά πρότυπα και στις δύο περιοχές. Στην περίπτωση που τις τοιχογραφίες επιμελήθηκαν Μινωίτες, οι ξένοι αυτοί τεχνίτες θα έπρεπε να γνώριζαν τις ιδεολογικές συμβάσεις της Αιγύπτου ώστε να μετέδιδαν μέσω της μινωικής τέχνης ένα τελεολογικό, θρησκευτικό και ηγεμονικό μήνυμα⁷⁰⁰, κάτι που προφανώς θα ήταν και το αίτημα του Αιγύπτιου ηγεμόνα.

Ο Matić αναφέρει πως τα εξωτικά αντικείμενα, εάν αποδεχτούμε πως όμοια ταυτότητα είχαν οι τοιχογραφίες στην Άβαρι, δύνανται να παρίστανται σε μια ξένη χώρα ανεξαρτήτως παρουσίας των αντιπροσώπων τους. Στο πλαίσιο των αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα σε δύο περιοχές, υπήρχε πάντοτε τουλάχιστον μία όμορη ιδεολογία και απεικόνιση της εξουσίας και της βασιλικής δύναμης μέσω της αντίστοιχης χρήσης κατάλληλου διακόσμου ή οπτικού λεξιλογίου. Κάθε ιδεολογία εκφραζόταν μέσω των εκάστοτε διαφορετικών καλλιτεχνικών παραδόσεων και πολιτισμικών συμβάσεων της επικράτειας και υποστηριζόταν από την εκάστοτε αυλή εντός ή εκτός συνόρων της περιοχής⁷⁰¹. Με τον τρόπο αυτόν, μπορούμε να

⁶⁹⁷ Salland 2015, 25, 264.

⁶⁹⁸ Bietak 2013, 190-5. Barnes 2008, 49-50.

⁶⁹⁹ Salland 2015, 265.

⁷⁰⁰ Marinatos 2010, 353. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί την Marinatos στην υπόθεση μιας κοινής ιδεολογίας που βασιζόταν σε σύμβολα ευρέως αναγνωρίσιμα, όπως το λιοντάρι, ο γρύπας, ή ο ρόδακας.

⁷⁰¹ Matić 2015γ, 145-52.

θεωρήσουμε πως οι τοιχογραφίες στην Άβαρι αντικατόπτριζαν την αιγυπτιακή ιδεολογία για την βασιλεία ακόμα και αν η ιδεολογία και ο συμβολισμός που απέπνεαν πήγαζε από την μινωική θέαση για την βασιλική δύναμη και την εξουσία⁷⁰².

Στην περίπτωση που οι τοιχογραφίες είναι μινωικής παραγωγής και στις τέσσερις θέσεις, μαρτυρούνται έντονες σχέσεις του αιγαιακού χώρου με την Αίγυπτο και το Λεβάντ καθώς και χρήση εισηγμένων εικονογραφικών παραστάσεων⁷⁰³. Πράγματι, τα ανάκτορα σε Άβαρι, Αλαλάκχ και Ισραήλ φωτίζουν την φύση και τους εμπορικούς μηχανισμούς της περιόδου όπως παράλληλα πράττουν τα αρχεία των Μάρι, Qatna και Ebla καθώς τα μεταγενέστερα έγγραφα των Χετταίων αναφέρουν επίσημες διπλωματικές επαφές με το Αιγαίο και την Ανατολή.

⁷⁰² Salland 2015, 60-1, 263. Barnes 2008, 93-6.

⁷⁰³ Barnes 2008, 67.

Κεφάλαιο 6^ο: Πολιτισμικές σχέσεις και η προβληματική της υποδοχής των ξένων στοιχείων στον αιγαιακό κόσμο

Οι πολιτισμοί τη 2^{ης} χιλιετίας στον αιγαιακό χώρο εξελίχθηκαν σε ένα πλαίσιο αισθητής πολιτισμικής διαφοροποίησης με έντονη την παρουσία του ενδοαιγαιακού εμπορίου και την αλληλεπίδραση με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο⁷⁰⁴. Οι ενδείξεις εμπορικών επαφών ανάμεσα στα ανακτορικά κέντρα της ανατολικής και της κεντρικής Μεσογείου θεωρούνται αρκετές και υποστηρίζεται το μοντέλο που προτείνει ο Renfrew σχετικά με την επιρροή των αιγαιακών θέσεων από τις δραστηριότητες και τις απαιτήσεις ενός πυρήνα της Εγγύς Ανατολής που είχαν ως επίκεντρο την Αίγυπτο, την Συροπαλαιστίνη και την Μικρά Ασία⁷⁰⁵. Οι επαφές μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου δεν μπορούν να αμφισβητηθούν καθώς αιγυπτιακά αντικείμενα εντοπίζονται στα κέντρα του αιγαιακού θαλάσσιου εμπορίου⁷⁰⁶. Τα περισσότερα φαίνεται να εισήχθησαν αλλά να μην εισχώρησαν ενδότερα στο Αιγαίο, φτάνοντας μόνο μέχρι τις εισόδους του. Κατά γενική ομολογία φαίνεται πως ο αιγαιακός χώρος υιοθέτησε κατά κόρον τις τεχνολογίες και τις τεχνικές των ανατολικών προελεύσεων σε αντιδιαστολή με τις αντιλήψεις και τα έθιμά τους.

Η Bader απαριθμεί τους παράγοντες που μαρτυρούν επαφές μεταξύ της Κρήτης και της Αιγύπτου. Πέραν των αντικειμένων που δεν απαντώνται στις περιοχές αυτές και θεωρούνται εισαγωγές, άλλα κριτήρια που μαρτυρούν τις μεταξύ τους επαφές είναι οι επιγραφές ή οι αναπαραστάσεις σε ταφικά σύνολα, οι αναφορές τους σε αιγυπτιακά διοικητικά έγγραφα ή λογοτεχνικά κείμενα και οι επιτύμβιες στήλες ή τα αυτοβιογραφικά κείμενα με τα αρχεία ενός ταξιδιού του θανόντα⁷⁰⁷. Οι πρώτες επαφές μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης ξεκινούν στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας, την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου ενώ στο Μέσο Βασίλειο και το πρώιμο Νέο αυξάνονται κατά πολύ και σταδιακά συμπεριλαμβάνουν την Κύπρο⁷⁰⁸. Οι σχέσεις των δύο λαών καθίστανται ιδιαίτερα στενές, με αποκορύφωμα την περίοδο της βασιλείας του Τούθμωσι III⁷⁰⁹. Ο Cline εκτιμά ωστόσο πως οι επαφές τους ήταν συχνές και επί βασιλείας Αμενχοτέπ

⁷⁰⁴ David 2003, 300. Shaw 2013, 737-48. O'Neill 2015, 2-13.

⁷⁰⁵ Broodbank 2009, 452. Warren 2000, 24-8.

⁷⁰⁶ Broodbank 2000, 452-3. Μεταξύ 1650-1450 π.Χ. εντοπίζονται ισχυροί δεσμοί μεταξύ Αιγαίου και Εγγύς Ανατολής μέσω των εμπορικών δικτύων και των διπλωματικών σχέσεων.

⁷⁰⁷ Bader 2015, 1-2.

⁷⁰⁸ Broodbank 2009, 96. Σερπετσιδάκη 2000, 25. Η δομή της Προανακτορικής Κρήτης δεν είναι γνωστή, ωστόσο θεωρείται πως ο κύριος αποδέκτης των αιγυπτιακών εισαγωγών ήταν το ανάκτορο της Κνωσού. Steel 2013a, 459. Οι μαρτυρίες αυτές προέρχονται από την αλληλογραφία της Αμάρνα κατά την οποία ιδιαίτερα στην 19^η δυναστεία το μαζικό εμπόριο των βασικών προϊόντων της ανατολικής Μεσογείου περιελάμβανε πλέον τον μυκηναϊκό κόσμο και την Κύπρο.

⁷⁰⁹ Μπάνου 2000, 87.

III, Ραμσή II και ίσως και επί Ραμσή III⁷¹⁰. Οι Μινωίτες γνώριζαν σε μεγάλο βαθμό την αιγυπτιακή τέχνη καθώς και τις τελετουργίες των Αιγυπτίων που σχετίζονταν με την θρησκεία⁷¹¹. Η αύξηση των εμπορικών τους σχέσεων βοήθησε ως προς το να δημιουργηθούν δεσμοί ετών που οδήγησαν στην υιοθέτηση εθίμων, επηρεάζοντας και τις δύο πλευρές⁷¹². Χαρακτηριστική είναι η μελέτη της κεραμικής κάθε θέσης καθώς εμπλουτίζει τις γνώσεις μας σχετικά με τις επαφές των πολιτισμών. Η Bader χωρίζει τα είδη της κεραμικής σε τέσσερις κατηγορίες, την κεραμική από εισηγμένα υλικά, τους ξένους τύπους κεραμικής με μη τοπικά σχήματα (απομιμήσεις), την κεραμική με συνδυασμό τοπικών και ξένων μοτίβων και την κεραμική που χρησιμοποιεί μεμονωμένα στοιχεία από άλλους πολιτισμούς⁷¹³.

6.1. ΠΜ Περίοδος

Στην περίοδο του Παλαιού Βασιλείου απουσιάζουν οι ενδείξεις περί επαφών ανάμεσα στον ελλαδικό χώρο και την Αίγυπτο, πέραν της Κρήτης⁷¹⁴. Οι μεταξύ τους σχέσεις –αν και ασαφείς⁷¹⁵, μαρτυρούνται από τα λιγοστά αιγυπτιακά αντικείμενα σε στρώματα ΠΜ περιόδου⁷¹⁶. Η ποσότητά τους είναι μικρή ώστε να θεωρηθεί ότι κατέφτασαν ένεκα άμεσου εμπορίου ή κάποιας ανταλλαγής ενώ ΠΜ περιόδου μινωικές εισαγωγές δεν εντοπίζονται στην Αίγυπτο⁷¹⁷. Αντιθέτως, υποστηρίζεται πως επρόκειτο για σποραδικού τύπου εμπόριο μέσω των μεσαζόντων της Συριακής ακτής⁷¹⁸. Την περίοδο εκείνη η κοινωνία της Αιγύπτου βρισκόταν υπό την ηγεσία της ισχυρά πολιτικής και οικονομικής ελίτ όπου το ανώτατο στέλεχος, ο ηγεμόνας, ήταν υπεύθυνος για την γραφειοκρατία και τον κεντρικό έλεγχο των πρώτων υλών.

⁷¹⁰Cline, 1994, 31-2, 37.

⁷¹¹ Treuil et al. 1996, 337. David 2003, 84.

⁷¹² Cline 1999β, 116. Warren 1995, 2-3. Η διαμόρφωση της μινωικής κοινωνίας δύναται να εξεταστεί μέσω των σχέσεών της με την Αίγυπτο καθώς αιγυπτιακές εισαγωγές σημειώνονται στην Κρήτη από την Προδυναστική περίοδο. Από την MM περίοδο και την εμφάνιση των ανακτόρων οι σχέσεις τους εμβαθύνουν και οι εισαγωγές δύνανται να χωριστούν σε πρώτες ύλες, τέχνηρα, αντικείμενα συμβολικού χαρακτήρα και τεχνολογικές γνώσεις.

⁷¹³ Bader 2015, 4-5.

⁷¹⁴ Σχετικά με την ανάπτυξη των πόλεων και των οικιών στην Αίγυπτο από το Παλαιό έως και το Νέο Βασίλειο βλ. Kose 2005, 55-83, Κοπανιάς 2015, 66-101.

⁷¹⁵ Ο Bader (2015, 1) αναφέρει ως απόδειξη επαφών τα αντικείμενα ή τις πρώτες ύλες που δεν απαντώνται στην Αίγυπτο αλλά βρέθηκαν εκεί, όπως ξύλο κέδρου, οψιανός, ή λαζουρίτης.

⁷¹⁶ Η Phillips (1996, 459) αναφέρει πως ακόμα και αν οι ενδείξεις πριν την 2^η χιλιετία χρονολογούνται με δυσκολία η ΠΜ Κρήτη είχε γνώσεις σχετικά με την Αίγυπτο. David 2003, 77.

⁷¹⁷ Lambrou-Phillipson 1990, 57. Την MM περίοδο εντοπίζεται μινωική κεραμική στο Λισι, το Καχούν, την Άβυδο και το Ασουάν ενώ στην ΥΜ περίοδο οι επαφές είναι περισσότερες. Στην ηπειρωτική Ελλάδα το πρωιμότερο εισηγμένο αντικείμενο που εντοπίζεται είναι ένα λίθινο αγγείο του οποίου η παραγωγή εκτιμάται πριν το 3000 π.Χ. Παράλληλα εντοπίζονται αρκετές εισαγωγές σε Μυκήνες και Αργολίδα με σημαντικότερη το button seal από ΠΕ III χρονολογικό στρώμα στην Ασίνη.

⁷¹⁸ Phillips 1990, 329-32.

Από την άλλη πλευρά, η Κρήτη αποτελείται από μικρές, ισότιμες κοινότητες, χωρίς να γνωρίζουμε την ύπαρξη κάποιας ελίτ⁷¹⁹.

Τα αιγυπτιακά αντικείμενα σε συνάρτηση με τα αιγυπτιώδη υποδεικνύουν δύο εν δυνάμει πτυχές ενός πρώιμου εμπορίου όπως την μετακίνηση πρώτων υλών ή τις ανταλλαγές ολοκληρωμένων αντικειμένων πολυτελείας⁷²⁰. Παράλληλα, οι μεταξύ τους επαφές υποδεικνύονται μέσω των ενδείξεων για μετάδοση τεχνολογιών και τεχνικών. Παρατηρούμε πως στην Κρήτη εισάγεται δόντι ιπποποτάμου για την παραγωγή σφραγίδων και κοσμημάτων όπως αποκάλυψαν οι τάφοι της Μεσαράς⁷²¹, αυγό στρουθοκαμήλου όπως μαρτυράται από ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ στρώματα σε Παλαίκαστρο και Κνωσό αντίστοιχα⁷²², αλλά και ημιπολύτιμοι λίθοι, αμέθυστος και χρυσός σε συνδυασμό με λίθινα αιγυπτιακά αγγεία⁷²³.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των μεταξύ τους επαφών είναι η υιοθέτηση της τεχνικής παραγωγής των υαλώδων υλών. Η φαγεντιανή, ο ύαλος και το αιγυπτιακό μπλε συγκαταλέγονται στις υαλώδεις ύλες και αποτελούν υποκατάστατα των πολύτιμων λίθων της περιόδου, με δυνατότητα κατοχής από όλες τις κοινωνικές τάξεις⁷²⁴. Ήταν ιδιαίτερα αγαπητά λόγω της στιλπνότητά τους και των θρησκευτικών και μαγικών ιδιοτήτων τους⁷²⁵. Οι υαλώδεις ύλες ανταλλάσσονταν ως διπλωματικά δώρα, σφραγίζοντας δεσμούς φιλίας ή υποτέλειας ενώ η πολύτιμη αξία τους διεύρυνε το εμπόριο και την ανάπτυξη των σχέσεων των λαών της ανατολικής Μεσογείου⁷²⁶. Η φαγεντιανή παράγεται από χαλαζία, αλκάλια και οξείδια του μετάλλου και εμφανίζεται πρωτίστως στην Μεσοποταμία την 5^η χιλιετία⁷²⁷. Έπειτα, οι τεχνικές παραγωγής μεταφέρονται στην Αίγυπτο την 4^η χιλιετία ενώ στην Κρήτη εντοπίζεται την 3^η χιλιετία υπό μορφή ψήφων σε ταφικά σύνολα⁷²⁸. Την 2^η χιλιετία χρησιμοποιείται από όλους

⁷¹⁹ Steel 2013a, 459. Evans 1921, I: 291-3. Mumford 2001, 359.

⁷²⁰ Phillips 1996, 460. Ένα παράδειγμα είναι τα μινωικά αντικείμενα από δόντι ιπποποτάμου που προφανώς εισήχθη ακατέργαστο από την Αίγυπτο.

⁷²¹ Phillips 1996, 460.

⁷²² Herrero 2011, 269. Phillips 1996, 463.

⁷²³ Hood 2000, 22. Steel 2013a, 460. Herrero 2011, 272-2. Συγκεκριμένα, τα λίθινα αγγεία προέρχονται από ΠΜ contexts στην Κνωσό και την Αγία Τριάδα. Παράλληλα, υπάρχουν απομιμήσεις κυλινδρικών αιγυπτιακών αγγείων από ΠΜ ΙΙ ταφές σε Μόχλο και Μεσαρά. Ωστόσο δεν δύναται να αποδειχθεί εάν η εξαγωγή των πρώτων συνέπιπτε με την παραγωγή τους καθώς δεν αποκλείεται να αποτέλεσαν κειμήλια ή να χρησιμοποιούνταν αρκετό καιρό πριν καταλήξουν σε ταφικά contexts.

⁷²⁴ Παναγιωτάκη 2005, 76. Αποτελούνται από ύαλο και όμοια συστατικά όπως πυρίτιο, ασβέστιο και αλκάλια, σε διαφορετικές αναλογίες και ακολουθούνται διαφορετικές διαδικασίες κατασκευής που προκύπτουν στον κλίβανο.

⁷²⁵ Panagiotaki 2008a, 55. Παναγιωτάκη 2005, 77-9, 88. 2002, 52-3. Κατείχε ισότιμη θέση δίπλα στον χρυσό και τον ελεφαντόδοντο κατασκευάζοντας κυρίως αντικείμενα όπως αγγεία, διακοσμητικά πλακίδια και ενθέματα. Σε άλλες περιπτώσεις, συνδυάζονταν με τον χρυσό και τον ελεφαντόδοντο για τις συνθέσεις υποπόδιων και τραπεζιών. Στον ελλαδικό χώρο, η πρώτη αναφορά σε υαλώδεις ύλες εντοπίζεται σε πινακίδα Γραμμικής Β' από την Πύλο όπου αναφέρεται η λέξη ku-wa-po (κύανος).

⁷²⁶ Παναγιωτάκη 2002, 52-3. 2005, 82. Panagiotaki 2015, 107-12.

⁷²⁷ Panagiotaki 2008a, 55. 2008γ, 34-56.

⁷²⁸ Παναγιωτάκη 2005, 79. 2002, 42-7. Panagiotaki 2000, 154-7.

τους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου ενώ την 1^η χιλιετία η χρήση της υφίσταται κάμψη⁷²⁹. Στον ελλαδικό χώρο, τα πρωιμότερα δείγματα απαντώνται στην Κρήτη και αποτελούν εισαγωγές από την Αίγυπτο⁷³⁰. Η τεχνική θεωρείται πως μεταφέρθηκε από την Αίγυπτο ή την Εγγύς Ανατολή στο τέλος της 3^{ης} ή τις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας⁷³¹.

Το αιγυπτιακό μπλε εντοπίζεται πρωτίστως στην Αίγυπτο στην 4^η δυναστεία (2400 π.Χ.) και στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας εμφανίζεται στον αιγαιακό χώρο υπό μορφή ψήφων, όπως η φαγεντιανή⁷³². Ο ύαλος εμφανίζεται αρχικά σε Μεσοποταμία και Συρία τον 16 αι. π.Χ. και η εφεύρεσή του αποδίδεται στους Μιτάννι. Στην Αίγυπτο εισήχθη το 1479 π.Χ. επί Τούθμωσι ΙΙΙ και στο Αιγαίο μεταφέρθηκε τον 15^ο αι. π.Χ. όπου χρησιμοποιείτο κυρίως ως κτέρισμα και ήταν προσιτό από όλες τις κοινωνικές τάξεις⁷³³.

Κυλινδρικές χάντρες από μαλακές πέτρες εντοπίζονται στο σπήλαιο Άγιος Χαράλαμπος, τον Μόγλο και την Μεσαρά μαρτυρούν τοπική κρητική παραγωγή ακόμα και αν η τεχνολογία τους θεωρείται αιγυπτιακή, δημιουργώντας ερωτήματα σχετικά με την μετάδοση τεχνικών κατασκευής τους⁷³⁴. Τα πρωιμότερα εισηγμένα κατάλοιπα της Προανακτορικής Περιόδου είναι ένα θραύσμα από χείλος αγγείου από οψιανό όπου χρονολογείται στην Πρώιμη Δυναστική περίοδο και ένα τέχνηργο ιπποποτάμου όπου και τα δύο χρονολογούνται σε ΜΜ ΙΑ οικιστικά σύνολα στην Κνωσό, σύγχρονα της 3^{ης} και 4^{ης} δυναστείας⁷³⁵. Αξιόλογη επίσης είναι η εισηγμένη πυξίδα από διορίτη της 4^{ης}-6^{ης} δυναστείας από την Αγία Τριάδα και το αγγείο φαγεντιανής από τον Μόγλο όπου βρέθηκε σε ΠΜ ΙΙ χρονολογικό στρώμα⁷³⁶.

Ωστόσο, δεν εντοπίζεται καμία αιγυπτιακή εισαγωγή ή απομίμηση πρωιμότερη της ΠΜ ΙΙ περιόδου. Δείγματα αιγυπτιακής επιρροής εντοπίζονται στους μινωικούς αμφορείς όπου ξεκινούν πιθανώς την ΠΜ ΙΙ περίοδο⁷³⁷. Ένα ακόμα δείγμα αιγυπτιακής επιρροής είναι οι

⁷²⁹ Παναγιωτάκη 2005, 79. Έπειτα σημειώνεται νέα άνθηση στην αρχαϊκή περίοδο που διαρκεί έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

⁷³⁰ Panagiotaki 2008α, 62. Κυρίως προδυναστικά αγγεία μεταξύ 3000-2700 π.Χ. σε ταφικά σύνολα στα ανατολικά του νησιού, αντικείμενα κύρους και χάντρες από την Μεσαρά.

⁷³¹ Panagiotaki 2008α, 63-4. 2008β, 76-86. Αν αναλογιστούμε ότι το πρωιμότερο εισηγμένο αντικείμενο προέρχεται από την Αίγυπτο, τότε ενδέχεται η τεχνική να μεταφέρθηκε από την Αίγυπτο. Τα πρώτα δείγματα φαγεντιανής σώζονται από το ανάκτορο της Κνωσού όπου υπήρχαν και τα εργαστήρια παραγωγής, τα οποία ενδέχεται να δούλευαν υπό την επίβλεψη του ανακτόρου, όπως συνέβαινε και στην Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή.

⁷³² Panagiotaki et al. 2015, 1769-1788. Panagiotaki 2000, 157. Παναγιωτάκη 2005, 79. Ωστόσο το αιγυπτιακό μπλε συνεχίστηκε σε όλη την αρχαιότητα σε αντίθεση με την φαγεντιανή.

⁷³³ Tite et al. 2009, 370-7. Παναγιωτάκη 2005, 80. Panagiotaki 2000, 157-60. Rehren 2014, 217-22.

⁷³⁴ Phillips 1996, 463. Steel 2013α, 460. Όπως φαίνεται, τα μινωικά εργαστήρια χρησιμοποιούν αιγυπτιακή τεχνολογία για την παραγωγή χαντρών σε συνδυασμό με αιγυπτιακά μοτίβα όπως η σφίγγα, ο γρύπας ή οι πίθηκοι.

⁷³⁵ Phillips 1996, 459. Pfeiffer 2013, 2.

⁷³⁶ Lambrou-Phillipson 1990, 51.

⁷³⁷ Phillips 1996, 461. Οι περισσότερες απομιμήσεις προέρχονται από ταφικά σύνολα του Μόγλου και της Μεσαράς ενώ το κυλινδρικού τύπου αγγεία να εμφανίζονται στην ΠΜ ΙΙ. Μετέπειτα, στην ΠΜ ΙΙΙ, η Μεσαρά ήταν το σημαντικότερο κέντρο για την επικοινωνία με την Ανατολή.

σκαραβαίοι και η εν δυνάμει φυλακτική τους χρήση. Οι σκαραβαίοι αποτελούν άλλοτε εισαγωγές από την Αίγυπτο και άλλοτε παραγωγές των σύντομων χρονικά μινωικών εργαστηρίων. Απομιμήσεις αιγυπτιακών τεχνέργων αποτελούν επιπλέον το κεραμικό σείστρο από την MM IA ταφή στις Αρχάνες και ακόμα ένα από το Φουρνί καθώς και τα πέντε από το MM II στρώμα στο σπήλαιο Άγιος Χαράλαμπος⁷³⁸.

Στην Αίγυπτο τα πρωιμότερα μινωικά αντικείμενα που έχουν καταγραφεί χρονολογούνται μετά την MM IB περίοδο ενώ δεν έχει καταγραφεί καμία μινωική εισαγωγή την 3^η χιλιετία. Η Phillips ωστόσο υποστηρίζει πως οι σχέσεις των δύο λαών συνδέονταν μέσω της Κύπρου και του Λεβάντ, υπογραμμίζοντας την παρουσία των μεσαζόντων⁷³⁹. Το ενδεχόμενο αυτό στηρίζεται στο αριστερόστροφο ταξίδι, μια θεωρία που ως τώρα είναι αποδεκτή, καθώς με τον τρόπο αυτό εξηγείται η παρουσία των εξωτικών εισηγμένων στην Κρήτη που μαρτυρούν έναν μη λαϊκό χαρακτήρα⁷⁴⁰.

6.2 MM Περίοδος

Η Κρήτη, με το νέο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα που ανέπτυξε την MM I περίοδο δεν δημιούργησε οικονομικές ασυμμετρίες με την Ανατολή και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κυριαρχία της στο αιγαιακό εμπόριο την Μέση και Ύστερη εποχή του χαλκού και την παρουσία της σε θέσεις της ανατολικής Μεσογείου⁷⁴¹. Την 2^η χιλιετία, οι γραπτές πηγές μαρτυρούν επαφές μεταξύ των δύο λαών, ακόμα και αν τα ευρήματα είναι λιγοστά. Οι επαφές την περίοδο αυτή συσπειρώνονται χάρις την ανάδυση των πρώτων ανακτόρων το 1900 π.Χ. όπου εντείνονται οι ανταλλαγές διπλωματικών δώρων και οι διπλωματικοί απεσταλμένοι σε Κρήτη και Αίγυπτο⁷⁴². Η ανοικοδόμηση των ανακτόρων στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας θεωρείται μια επιρροή από την Ανατολική Μεσόγειο και την Αίγυπτο⁷⁴³. Παράλληλα, η ομοιότητα των μινωικών ανακτόρων με αυτά της Εγγύς Ανατολής και η παρουσία αιγυπτιακών αντικειμένων

⁷³⁸ Steel 2013α, 461. Σερπετσιδάκη 2000, 25. Για την μουσική στην Κρήτη και την Αίγυπτο βλ. Μικράκης 2000, 162-9.

⁷³⁹ Phillips 1996, 464, 466.

⁷⁴⁰ Cline 1991α, 252-4.

⁷⁴¹ Herrero 2011, 277. Mumford 2001, 360. Willelms 2010, 82-100. Davis 2006. Weingarten 1991α, 303-16.

⁷⁴² Bader 2015, 14. Lang 2005, 99-101. Lambrou-Phillipson 1990, 53. Τα εισηγμένα αντικείμενα, αν και περισσότερα σε σύγκριση με την ΠΜ περίοδο, εντοπίζονται σε διαταραγμένα στρώματα και σε πλαίσια που καθίσταται δυσδιάκριτη η αποσαφήνιση της λειτουργίας τους.

⁷⁴³ Watrous 1998, 19-28. Nakassis et al. 2011, 177-82. Η Herrero (2011, 268) παραθέτει τα δύο πιθανά αίτια εμφάνισης των μινωικών ανακτόρων. Η πρώτη θεωρία βασίζεται στην ανάγκη της Κρήτης να συμβαδίσει με το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου ώστε να μπορεί και η ίδια να συμμετέχει στο εμπορικό σύστημα. Η δεύτερη θεωρία σχετικά με την εμφάνιση των μινωικών ανακτόρων έγκειται στην ενθάρρυνση της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου ως προς την δημιουργία κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων όμοιων με των δικών τους όπου θα διευκόλυναν το εμπόριο και δεν θα δημιουργούσαν χάσμα στην Ανατολική Μεσόγειο.

στην Κρήτη αποτελούν ενδείξεις στενών επαφών⁷⁴⁴. Οι κοινωνιολογικές θεωρίες σχετικά με το εμπόριο και τις ανταλλαγές αντικειμένων δημιουργούν πολύπλοκα συστήματα οικονομικών επαφών με πολιτισμικές και κοινωνικές πτυχές⁷⁴⁵.

Τα λιγοστά αντικείμενα του μινωικού υλικού πολιτισμού στην επικράτεια της Αιγύπτου σε αντίθεση με την αντιστοιχία των αιγυπτιακών σε ανακτορικά κέντρα και άλλες θέσεις μαρτυρούν τις εμπορικές αναντιστοιχίες των δύο κρατών στην ΜΜ περίοδο. Τα μινωικά ευρήματα στην ανατολική Μεσόγειο την 2^η χιλιετία είναι λιγοστά αλλά υψηλής αξίας. Την περίοδο εκείνη αναδύεται η μινωική ελίτ όπου αναγκάζεται να ακολουθήσει την παράδοση των διπλωματικών ανταλλαγών ώστε να θεωρείται ισότιμη με τις ελίτ των άλλων πολιτισμών⁷⁴⁶.

Η Herrero προτείνει δύο πιθανά σενάρια. Το πρώτο βασίζεται στην θεωρία πως η Κρήτη αποτελούσε το περιθώριο ή το όριο καθώς το ταξίδι για την προσέγγισή της διαρκούσε αρκετές ημέρες. Για τον λόγο αυτόν θεωρείται πιθανότερο το εμπόριο να ακολουθούσε τον εμπορικό δρόμο μέσω της συριακής ακτής, έπειτα μέσω της ΝΑ ακτής και εν συνεχεία από την Κύπρο στην Ρόδο και την Κρήτη. Το δεύτερο σενάριο βασίζεται στην θεωρία πως η Κρήτη από την 2^η χιλιετία π.Χ. είχε συνάψει εμπορικές ή διπλωματικές επαφές με την ανατολική Μεσόγειο, κάτι που μαρτυράται από τις τεχνικές και την τεχνολογία που κατέφτασε στο νησί⁷⁴⁷.

Η Αίγυπτος εξακολουθεί να αποτελεί για την Κρήτη πηγή πρώτων υλών και πολύτιμων αντικειμένων ενώ παράλληλα ορισμένες αιγυπτιακές ιδέες και τεχνολογίες ενσωματώνονται στην μινωική καθημερινότητα, έπειτα αφομοίωσης⁷⁴⁸. Βασικό γνώρισμά τους είναι πως ακόμα και αν ακολουθούν διαφορετική πολιτική άσκηση, τόσο η ελίτ της Κρήτης όσο και της Αιγύπτου έχουν πρόσβαση στον πλούτο⁷⁴⁹.

Τα εισηγμένα αντικείμενα και οι απομιμήσεις τους μαρτυρούν ως επί το πλείστον διπλωματικές ανταλλαγές⁷⁵⁰. Στην Αίγυπτο του Μέσου Βασιλείου εμφανίζονται τα καμαραϊκά αγγεία⁷⁵¹ σε ταφές της 12^{ης} και 13^{ης} δυναστείας σε Άβυδο, Άβαρι και Λιστ, παρουσία μινωικών υφαντών⁷⁵². Τα δείγματα μινωικής τεχνοτροπίας σε Αίγυπτο και Εγγύς

⁷⁴⁴ Lang 2005, 101-13.

⁷⁴⁵ Herrero 2011, 266. Redford 1999, 60-4.

⁷⁴⁶ Herrero 2011, 267. Cline 1999β, 122-7.

⁷⁴⁷ Pini 2000. Ben-Tor 2006. Herrero 2011, 268. Weing 2005.

⁷⁴⁸ Steel 2013α, 461.

⁷⁴⁹ Marinatos 2010, 351.

⁷⁵⁰ Lambrou-Phillipson 1991, 15.

⁷⁵¹ Steel 2013α, 461. Sainz 2013, 33. Τα καμαραϊκά αγγεία αποτελούν υψηλής ποιότητας κεραμική με πολύχρωμη περίτεχνη διακόσμηση, πολύπλοκα καμπυλόγραμμα σχέδια ή θέματα από τον ζωικό και φυτικό κόσμο. Οφείλουν την ονομασία τους στο σπήλαιο των Καμαρών όπου βρέθηκαν για πρώτη φορά. η παραγωγή τους ξεκινά από το ανάκτορο της Φαιστού και εξαγόταν σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και την Αίγυπτο την ίδια περίοδο εντοπίζεται και το Λεβάντ.

⁷⁵² Pendlebury 1930, 3-35, 111-2.

Ανατολή αντικατοπτρίζονται από τις τοιχογραφίες, την κεραμική και τα εξωτικά αντικείμενα ενώ η επίδραση της ανατολικής τέχνης είναι εμφανής σε τοιχογραφίες στο Ακρωτήρι⁷⁵³. Παράλληλα, η Κρήτη εξήγαγε ελαιόλαδο, αρωματικά έλαια και βότανα, μέλι, εξωτικές τροφές και ρητίνη στην Αίγυπτο⁷⁵⁴. Στην Κρήτη εντοπίζονται την περίοδο αυτή ημιτελή αιγυπτιακά αντικείμενα⁷⁵⁵ εισηγμένοι αιγυπτιακοί αμφορείς και άλλοι τύποι αγγείων σε συνάρτηση με τέχνηρα από κεραμική, λίθο και ύαλο. Παράλληλα, εντοπίζονται σκαραβαίοι⁷⁵⁶ και ειδώλια από φαγεντιανή, αιγυπτιακό μπλε και στεατίτη⁷⁵⁷, ανάμεσά τους και το μαρμάρινο αγαλματίδιο του User (Εικ. 35)⁷⁵⁸ της 12^{ης} δυναστείας από διορίτη όπου αποτελεί συμβολικό δώρο που μνημονεύει μια επίσκεψη ή έκφραση φιλίας και συμβάλει στην αντιστοίχιση των χρονολογιών. Σημαντικό επίσης είναι το πώμα από αλαβάστρινη κοσμηματοθήκη με την εγχάρακτη σφραγίδα του Khyan⁷⁵⁹ των Υξώς που εντοπίζεται σε MM IIIA επίχωση στο ανάκτορο της Κνωσού καθώς και κυλινδρικά αγγεία για έλαια. Στην Κνωσό και την Ζάκρο επίσης, εντοπίζονται αιγυπτιακά αγγεία φαγεντιανής και χάντρες σε κάθετους λακοειδείς⁷⁶⁰. Άλλα αντικείμενα που μαρτυρούν τις επαφές μεταξύ των δύο λαών είναι το κόσμημα με τις αντωπές μέλισσες και το ξίφος του ακροβάτη από τα Μάλια⁷⁶¹ ενώ εξίσου σημαντικό είναι το εύρημα της άπτερης καθιστής γενειοφόρου Σφίγγας⁷⁶² της MM II

⁷⁵³ Cline 1994, 31. Απτές αποδείξεις των μεταξύ τους επαφών αποτελούν τα ευρήματα μινωικής και μυκηναϊκής κεραμικής σε θέσεις της Αιγύπτου όπως Abusir, Μέμφιδα, Άβυδο, Μεδίνα, Θήβες, Gurob, Sedment. Ενδεικτικά, YM III κεραμική εισαγόταν συστηματικά μεταξύ 14^{ου}-12^{ου} αιώνα π.Χ. σε πάνω από τριάντα θέσεις στην Αίγυπτο, από την Marsa Martuh στα βορειοδυτικά έως το Sesebi στον Νότο. Από την άλλη πλευρά, εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική δεν εντοπίζεται στην Αμάρνα μόνο σε στρώματα σύγχρονα με την βασιλεία του Ακενατών αλλά σε πολλές θέσεις συμπεριλαμβανομένης της Αμάρνα, από την βασιλεία του Αμενχοτέπ III έως και τον Ραμσή II.

⁷⁵⁴ Phillips 1996, 464. Τις γνώσεις για τις πρώτες ύλες εμπλουτίζουν οι απεικονίσεις από τους θηβαϊκούς τάφους όπου οι Κεφτιού τα προσφέρουν στον φαράω ή μέσα από τις αναφορές στους Κεφτιού στον Ιατρικό Πάπυρο.

⁷⁵⁵ Steel 2013a, 462. Όπως το φυλακτό μπαμπούνου από τάφο στην Αγία Τριάδα και ο σκαραβαίος από αμέθυστο στο σπήλαιο του Ψυχρού.

⁷⁵⁶ Treuil, 1996, 217-218. Αντικείμενα που διευκρινίζουν τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ τους είναι οι αιγυπτιακές σφραγίδες της MM I περιόδου, σε σχήμα σκαραβαίου από τις Γούρνες, το Μαραθοκέφαλο και τη Λεβήνα, ξεπερνώντας τις είκοσι

⁷⁵⁷ Cline 1994, 31.

⁷⁵⁸ Evans 1921, I: 287-8. Marinatos 2010, 351. Warren 2000, 25. Marinatos 2017, 230. Lambrou-Phillipson 1990, 53. Treuil et al. 1996, 234. Pfeiffer 2013, 3. Βρέθηκε σε MM II επίχωση στην Κνωσό και συνήθως τα έφεραν έμποροι ή Αιγύπτιοι επίσημοι. Τα αγαλματίδια αυτά τοποθετούνταν στους τάφους τους ως κτερίσματα σε περίπτωση που πέθαιναν εκτός συνόρων της Αιγύπτου.

⁷⁵⁹ Cline 1994, 34. Marinatos 2017, 230. Lambrou-Phillipson 1990, 54. Treuil et al. 1996, 218. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 81. Mackenzie 1913, 263. Bunson 2002, 202. Όπως αναφέρει ο Bunson, οι σκαραβαίοι του, ο θρόνος και τα σφραγίσματα που φέρουν το όνομα του έχουν βρεθεί στο Λεβάντ.

⁷⁶⁰ Evans 1921, I: 486-94. Dickinson, 2003, 203. Ο Dickinson αναφέρει ότι η φαγεντιανή χρησιμοποιούταν για την κατασκευή στομιών και αγγείων που κατασκευάζονταν από αργό στρουθοκαμήλου. Φτάνει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι είναι πιθανό η Κνωσός να είναι το κέντρο της παραγωγής που αποδεικνύει την συνέχεια της επιρροής τους από την Αίγυπτο.

⁷⁶¹ Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 309-10.

⁷⁶² Steel 2013a, 462-3. Σταδιακά σημειώνεται η αιγυπτιακή επίδραση στην μινωική εικονογραφία με την εισαγωγή της Ταουρέτ και της Σφίγγας. Η πρωιμότερη απεικόνιση Σφίγγας στην Κρήτη προέρχεται από την MM II επίχωση στο δωμάτιο M στα Μάλια όπου εντοπίζεται μια πήλινη πλάκα με την μορφή της. Στην εικονογραφία της Παλιοανακτορικής περιόδου απεικονίζεται με αιγυπτιακά χαρακτηριστικά, ως ανδρική μορφή με γένι και

περιόδου από τα Μάλια που εμφανίζει μινωική τεχνοτροπία καθώς και ο μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων, σφραγιδόλιθων και λίθινων αιγυπτιακών αγγείων από την Κνωσό⁷⁶³. Ακόμα, αιγυπτιακά ερεθίσματα απαντώνται στις μινωικές τοιχογραφίες⁷⁶⁴, στα κοσμήματα των ταφικών συνόλων, στην μινωική κεραμική⁷⁶⁵ που υιοθετεί νέα πρότυπα και στην εισαγωγή εξωτικών ζώων όπως η αντιλόπη και ο μπαμπούνιος⁷⁶⁶.

Δύο αιώνες μετά την δύναμη και την υπεροχή της Αιγύπτου ξεσπά η αποδιοργάνωση στην διοίκηση και το στράτευμά της που έχουν ως αποτέλεσμα την επικράτηση των Υξώς την 15^η δυναστεία στο Δέλτα του Νείλου και την ίδρυση της πρωτεύουσας τους στην Άβαρι⁷⁶⁷. Οι νέοι ηγεμόνες, επιδίωξαν να δημιουργήσουν ερείσματα αποσκοπώντας στην επικράτησή τους ενώ παράλληλα στόχευαν στις έντονες διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις με άλλες χώρες της ανατολικής Μεσογείου, εισάγοντας παράλληλα καινοτομίες στην αιγυπτιακή τεχνολογία⁷⁶⁸. Ωστόσο, η περίοδος της κυριαρχίας των Υξώς στην Αίγυπτο χαρακτηρίζεται από μια καμπή. Παράλληλα, στην Κρήτη σημειώνεται η ίδρυση των νέων ανακτόρων τα οποία συμφωνούσαν με την ατμόσφαιρα της θρησκευτικής έξαρσης που οφειλόταν στην ανασφάλεια και την ανησυχία τους από τα φυσικά φαινόμενα που είχαν λάβει χώρα πρότινος. Στο πρώιμο Νέο Βασίλειο οι επαφές των δύο λαών εντείνονται μετά την επανένωση της Αιγύπτου από την απέλαση των Υξώς, κάτι το οποίο διατηρείται έως και τον Τούθμωσι III. Την περίοδο αυτή η Αίγυπτος διεκδικεί τους εμπορικούς δρόμους από άλλες δυνάμεις της περιόδου, κυρίως από το βασίλειο των Μιτάνι⁷⁶⁹. Η 18^η δυναστεία στην Αίγυπτο χαρακτηρίζεται από την επεκτατική της πολιτική προς την Συροπαλαιστίνη, την Νουβία και το Πουντ καθώς και από την επιθυμία πολύτιμων και εξωτικών αντικειμένων, καθιστώντας τις βλέψεις της Αιγύπτου υπό το πρίσμα μιας εμπορικής και ταυτόχρονα επιθετικής πολιτικής⁷⁷⁰. Οι αναφορές για το Αιγαίο επί Αμενχοτέπ III και Τούθμωσι IV είναι λιγοστές ενώ οι αιγυπτιακές εισαγωγές στον αιγαιακό χώρο σημειώνουν μείωση στην ΥΜ II περίοδο,

άπτερη. Έπειτα, σε ένα σφραγιδόλιθο από αγάτη, της ΥΜ IIIA περιόδου από την Αγία Τριάδα, διακρίνεται η αφομοίωση του όντος καθώς δεν απαντάται με το αιγυπτιακό πρότυπο αλλά εμφανίζεται με φτερά, χωρίς το nemes και με διαφορετικό κεφάλι. Οι διαφορές μεταξύ αιγυπτιακής και μινωικής Σφίγγας έγκεινται στο nemes όπου φέρει η αιγυπτιακή καθώς και στο ότι αποδίδεται άπτερη σε αντίθεση με την μινωική.

⁷⁶³ Broodbank, 2009,453.

⁷⁶⁴ Cline, 2013, 38-64.

⁷⁶⁵ Cline 1994, 31. Dickinson, 2003, 265. Treuil et al. 1996, 234, 250. Περίπου 50 αγγεία καμαραϊκής κεραμικής έχουν βρεθεί στην περιοχή του Ασουάν.

⁷⁶⁶ Warren 2000, 25.

⁷⁶⁷ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 80. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την δράση των Υξώς βλ. Mourad 2014.

⁷⁶⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 80. Ενδεικτικές καινοτομίες στην υφαντική, την μεταλλοτεχνία και την κεραμική.

⁷⁶⁹ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2007, 130. David 2003, 89.

⁷⁷⁰ Steel 2013α, 464. Mumford 2001, 362-5.

με εξαίρεση το Royal Tomb στα Ισόπατα. Αντιθέτως, οι αιγυπτιακές εισαγωγές πληθαίνουν στην ΥΜ ΙΙΑ σε θέσεις της Κρήτης⁷⁷¹.

Οι αιγυπτιακές εισαγωγές περιορίζονται σε αμέθυστο, αλάβαστρο και αλαβάστρινα μυροδοχεία, χρυσό, αχάτη, κορναλίνη, φαγεντιανή, δόντι ιπποποτάμου, αυγό στρουθοκαμήλου και σε εισαγωγές εξωτικών ζώων⁷⁷². Την ΥΜ Ι-ΙΙ περίοδο η πλειονότητα των εισαγωγών στον αιγαιακό χώρο προέρχεται κυρίως από την Αίγυπτο σε σύγκριση με τις άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου ενώ πολλά εισηγμένα αντικείμενα φτάνουν σε ημιτελή κατάσταση και εν συνεχεία διαμορφώνονται από τους Μινωίτες ώστε να συμφωνούν με τα αιγαιακά πρότυπα⁷⁷³. Σημαντικό εύρημα της ΥΜ ΙΙΑ είναι ο αλαβάστρινος αμφορέας με την δέλτο του Τούθμωσι ΙΙΙ από τον τάφο Κατσαμπά⁷⁷⁴ όπου συγκαταλέγεται στις ανταλλαγές διπλωματικών δώρων καθώς και τα θραύσματα τοιχογραφιών στα ανάκτορα F και G στην Άβαρι της 18^{ης} δυναστείας υπό την μινωική τεχνική fresco⁷⁷⁵.

Στην Αίγυπτο εντοπίζονται την περίοδο εκείνη καμαραϊκά αγγεία και αγγεία Θαλάσσιου Ρυθμού⁷⁷⁶. Οι αιγυπτιακές πηγές που αναφέρονται σε Μινωίτες μαρτυρούν πως ο λαός αυτός εξήγαγε ελαιόλαδο και αρωματικά έλαια, φαρμακευτικά βότανα, σιτάρι, κέρατα ζώων⁷⁷⁷, υφαντά και πολεμικό εξοπλισμό σε Ουγκαρίτ και Μάρι⁷⁷⁸ ενώ αν θεωρήσουμε πως οι Μινωίτες αντιπροσώπευαν τους Κεφτιού, οι αναφορές τους και οι απεικονίσεις τους στον αιγυπτιακό κόσμο χρονολογούνται από την 12^η δυναστεία, εντείνονται την πρώιμη και μέση 18^η δυναστεία και παύουν στην ύστερη 18^η δυναστεία⁷⁷⁹. Άλλες σημαντικές εισαγωγές είναι η κεραμική από την ΥΜ ΙΒ και ΥΕ ΙΙΑ περίοδο μαζί με το περιεχόμενό της καθώς με μινωικά υφάσματα σε ταφικά σύνολα του Μέσου Βασιλείου που χρονολογούνται επί Αμενεμαχάτ ΙΙ ή ΙΙΙ στο Khnumet στο Dashur⁷⁸⁰. Οι εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου συνεχίζονται την περίοδο αυτή ενώ όπως υποδεικνύουν οι τοιχογραφίες στην Άβαρι, οι Μινωίτες τεχνίτες ταξιδεύουν για

⁷⁷¹ Cline 1994, 34-5. Ενδεικτικά, οι αναφορές στους Κεφτιού εντοπίζονται δύο φορές επί Αμενεμαχάτ ΙΙΙ και μία επί Τούθμωσι ΙΙΙ ενώ οι εισαγωγές στην ΥΜ ΙΙΑ απαντώνται κυρίως στην Κρήτη με την πλειονότητα των τεχνέργων να προέρχονται από τον Κομμό και με σημαντικότερο εύρημα το αλαβάστρινο αγγείο με το καρτούς του Τούθμωσι ΙΙΙ από τον τάφο Κατσαμπά.

⁷⁷² Cline 1991-1990, 14-6, 19-21. Μπάνου 2000, 85. Warren 2000, 25.

⁷⁷³ Cline 1994, 32. 1999β, 116-22.

⁷⁷⁴ Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 209. Παναγιωτάκη 2005, 209. Cline 1994, 35. Treuil et al. 1996, 337-8. Panagiotopoulos 2012, 56.

⁷⁷⁵ Steel 2013α, 465.

⁷⁷⁶ Μπάνου 2000, 85.

⁷⁷⁷ Cline 1991-1990, 16. Warren 2000, 25.

⁷⁷⁸ Cline 1995α, 275. Steel 2013α, 467. Από τα αρχεία του Μάρι του 15^{ου}-17^{ου} αι. π.Χ.

⁷⁷⁹ Lambrou-Phillipson 1990, 55.

⁷⁸⁰ Warren 2000, 25-6. Τα κοσμήματα ενδέχεται να είναι μινωικά εναλλακτικά είναι μινωικής επιρροής. Όμοια ευρήματα βρέθηκαν και σε θηβαϊκούς τάφους την εποχή του Τούθμωσι ΙΙΙ ή του Αμενεμαχάτ ΙΙ.

να προσφέρουν ή να πουλήσουν την δεξιοτεχνία τους συμμετέχοντας παράλληλα στις ανταλλαγές διπλωματικών δώρων από και προς τον φαραώ⁷⁸¹.

6.3 ΥΜ Περίοδος

Τα αιγυπτιακά κείμενα επί Αμεχνοτέπ III υπογραμμίζουν τις επίσημες διπλωματικές επαφές με τον μυκηναϊκό κόσμο όταν οι Μυκηναίοι ανέλαβαν τις εμπορικές οδούς της ανατολικής Μεσογείου από τους Μινωίτες⁷⁸². Ωστόσο, ο μυκηναϊκός κόσμος είχε διαφορετική φύση και κλίμακα εμπορικών σχέσεων με την Αίγυπτο. Οι Μυκηναίοι επιδίωξαν εμπορικές επαφές μεγάλης κλίμακας, ενσωματώνοντας τον αιγαιακό χώρο, το Λεβάντ, την Αίγυπτο και την Κύπρο⁷⁸³. Ωστόσο, τα στοιχεία για τις διπλωματικές ανταλλαγές δώρων με την Αίγυπτο είναι λιγότερα σε σύγκριση με αυτά των Μινωιτών⁷⁸⁴.

Σημαντική είναι η εύρεση αιγαιακών εισηγμένων τεχνέργων στην Μεγιδδώ που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ-Β περίοδο με την παρουσία διαφόρων τύπων αγγείων, δύο ειδωλίων και κυρίως κρατήρων και αγγείων πόσεως με ιδιαίτερη διακόσμηση όπου απαντώνται σε οικιστικά, ταφικά και μη αναγνωρισμένα αρχαιολογικά στρώματα. Ωστόσο, καμία εισαγωγή από το Αιγαίο δεν εντοπίζεται σε ασφαλές θρησκευτικό ή λατρευτικό στρώμα ή σε συνάφεια με τον κύριο ναό της πόλης⁷⁸⁵.

Η ανάδυση των μυκηναϊκών ανακτόρων στον ελλαδικό χώρο εντατικοποίησε τις εμπορικές ανταλλαγές με την Αίγυπτο και διατήρησε τις θαλάσσιες οδούς επικοινωνίας και εμπορικών συναλλαγών. Οι επαφές της Αιγύπτου με τον ελλαδικό χώρο καθίστανται συστηματικές την ΥΕ περίοδο, όπως αποδεικνύεται από τις εντατικοποιημένες εισαγωγές ενώ για την άφιξη των εισηγμένων αντικειμένων υποστηρίζεται το αριστερόστροφο ταξίδι. Η αριστερόστροφη φορά ξεκινούσε από την ηπειρωτική Ελλάδα προς την Κρήτη, έπειτα νότια στην Αίγυπτο και ανατολικά κατά μήκος της συρο-παλαιστινιακής ακτής. Από εκεί κατευθυνόταν προς την

⁷⁸¹ Cline 1995α, 278. Mumford 2001, 365.

⁷⁸² Lambrou-Phillipson 1990, 64. Αξιοσημείωτος επίσης είναι ο σκαραβαίος με το καρτούς του Αμεχνοτέπ III από τάφο του Αγίου Ηλία στην Αιτωλία που βρέθηκε μαζί με ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ/Γ κεραμική.

⁷⁸³ Gilmour 1992, 113-8. Χαρακτηριστικά, από τον 14^ο αιώνα π.Χ. σημειώνεται αύξηση της μυκηναϊκής κεραμικής σε Συρία και Παλαιστίνη, από το Αλαλάκχ έως και το Tell el Far' ah.

⁷⁸⁴ Steel 2013α, 470.

⁷⁸⁵ Leonard και Cline 1998, 16. Η απουσία τους προκαλεί ενδιαφέρον καθώς οι αιγαιακές εισαγωγές στην Παλαιστίνη εντοπίζονται κατά βάση σε ιερά και λατρευτικούς χώρους όπως το Deir Alla, Lachish, Amman και Tell Abu Hawan. Ίσως οι συγκεκριμένες εισαγωγές που απαντώνται σε οικιστικά στρώματα να σχετίζονται με τις λειτουργίες που οι εισαγωγές εξυπηρετούσαν από την στιγμή που έφταναν στην Μεγιδδώ ενώ προς το παρόν δεν έχουν αποκαλυφθεί αντίστοιχες εισαγωγές στον αιγαιακό χώρο.

Κύπρο και μέσω των ακτών της Ανατολίας προς τα Δωδεκάνησα, τις Κυκλάδες και τέλος επέστρεφε στην ηπειρωτική Ελλάδα⁷⁸⁶.

Την ΥΜ I-II περίοδο, οι κύριοι εμπορικοί εταίροι των Αιγυπτίων είναι οι Μινωίτες, κάτι που αντικατοπτρίζει μια άμεση θαλάσσια οδό επικοινωνίας μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου⁷⁸⁷. Από την ΥΜ III περίοδο η αύξηση των αιγυπτιακών εισαγωγών ιδίως στην Κρήτη μαρτυρά μια συστηματοποιημένη διεξαγωγή εμπορίου μεταξύ τους η οποία ενισχύεται με την παρουσία αντικειμένων του Αμενχοτέπ III και της συζύγου του Τεΐ στο Αιγαίο την ΥΜ IIIA-B περίοδο και τον συσχετισμό τους με τα αιγαιακά τοπωνύμια στην στήλη αγάλματος από το μνημείο του Αμενχοτέπ III στο Κομ ελ Χατάν⁷⁸⁸. Από την Κνωσσό σώζονται δύο αναφορές στην Αίγυπτο και τους κατοίκους της σε ΥΜ III περιόδου πινακίδες γραμμικής Β⁷⁸⁹.

Η Αίγυπτος εξακολούθησε να προμηθεύει τον αιγαιακό χώρο με αλαβάστρινα αγγεία έως και τον 13^ο αι. π.Χ. ενώ οι μυκηναϊκές εισαγωγές απαντώνται σε 23 θέσεις στην Αίγυπτο και σε 7 στην Νουβία⁷⁹⁰. Χαρακτηριστικά, μυκηναϊκή κεραμική εντοπίζεται σε ανακτορικές και στρατιωτικές εγκαταστάσεις, σε πλούσιες ή φτωχικές οικίες όπως η Αμάρνα ή άλλα χωριά εργατών οι οποίοι εργάζονταν στις βασιλικές κατασκευές και στην νεκρόπολη της Σακχάρας στο Νέο Βασίλειο. Η πλειονότητα των μυκηναϊκών αντικειμένων και κεραμικής απαντάται στην Αμάρνα όπου η πλειοψηφία των εισαγωγών χρονολογείται στην ΥΜ IIIA με ΥΜ IIIB1 περίοδο⁷⁹¹. Οι δύο λαοί ενδέχεται να είχαν φιλικές σχέσεις ωστόσο οι Μυκηναίοι δεν

⁷⁸⁶ Cline 1991α, 252-4. Ωστόσο, θεωρείται πιθανή και μια δεξιόστροφη φορά παρόλο που αντενδείκνυται ένεκα ανέμων και ρευμάτων.

⁷⁸⁷ Κατά την ώριμη ΥΜ IA γίνεται μεγάλος σεισμός ο οποίος προκαλεί καταστροφές σε όλη την Κρήτη. Τα ανάκτορα στην Κνωσσό και τον Γαλατά καταστρέφονται αλλά στην Κνωσσό ακολουθείται πρόγραμμα μακροχρόνιων επισκευών. Στο υπόλοιπο της ΥΜ IA και ΥΜ IB περιόδου δεν εντοπίζονται στοιχεία που να δηλώνουν ότι τα ανάκτορα χρησιμοποιούνταν κανονικά, εκτός από κάποιους αποθηκευτικούς και θρησκευτικούς χώρους. Το ανάκτορο της Φαιστού παρέμεινε κατεστραμμένο, ενώ τα ανάκτορα στα Μάλια και στην Αγία Τριάδα επισκευάζονται. Κατά την ώριμη ΥΜ IA και στις αρχές της ΥΜ IB οι επισκευές που είχαν ξεκινήσει στο ανάκτορο της Κνωσσού, των Μαλίων και του Γαλατά, επιβραδύνονται. Στη Φαιστό χτίζονται νέα ανάκτορα, μικρότερα σε μέγεθος στο τέλος της ΥΜ IA και τις αρχές της ΥΜ IB ενώ στην αρχή της ΥΜ IB χτίζεται και το ανάκτορο της Ζάκρου. Στο τέλος της ΥΜ IA και στις αρχές της ΥΜ IB πραγματοποιούνται πολλαπλές ξαφνικές καταστροφές σε μεγάλη έκταση με στόχο τα ανάκτορα, τις μεγάλες επαύλεις και ορισμένους οικισμούς.

⁷⁸⁸ Cline 1991α, 256-7. 1990-1991, 29. Στα τέλη της ΥΜ IIIA περιόδου οι συχνές επαφές με την Κρήτη μειώνονται και αναδύεται το μυκηναϊκό εμπόριο με την Εγγύς Ανατολή. Πολλά κυπριακά και συριακά αντικείμενα εντοπίζονται στον αιγαιακό χώρο.

⁷⁸⁹ Cline 1991β, 36. 1990-1991, 18. 1994, 35. Sainz 2013, 131-2.

⁷⁹⁰ Gilmour 1992, 113-8. Cline 1998α, 213.

⁷⁹¹ Lambrou-Phillipson 1990, 65. Gilmour 1992, 114. Cline 1994, 36. 1991-1990, 28. Ωστόσο, οι αιγυπτιακές εισαγωγές στο Αιγαίο δεν είναι πολλές την περίοδο εκείνη, κάτι που ίσως σχετίζεται με το μικρό ενδιαφέρον του Ακενατών αναφορικά με την εξωτερική πολιτική της Αιγύπτου την περίοδο εκείνη. ΥΕ IIIA2 και ΥΕ IIIB1 μυκηναϊκή κεραμική εντοπίζεται επίσης στην Μέμφιδα (Tomb of Maya, Treasurer of Τουταγχαμών και στον τάφο του Horemheb, σε θέσεις όπως Gurob, Sesebi, Καχούν, Λαχούν, Άβυδο, Ηλιούπολη, Θήβες και Αμάρνα. Ωστόσο, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως η μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ IIIA-B σε θέσεις όπως η Αμάρνα και η Σακχάρα συνοδεύεται από κυπριακές εισαγωγές ενώ η Lambrou-Phillipson (1990, 65) προτείνει το γεγονός πολλές από τις μυκηναϊκές εισαγωγές να αποτελούν τοπικές απομιμήσεις.

συμπεριλαμβάνονται στους παραλήπτες των προσφορών της Αμάρνα⁷⁹². Μετά τον θάνατο του Ακενατών οι επαφές τους μειώνονται ενώ παράλληλα απουσιάζουν οι αιγυπτιακές εισαγωγές και οι απεικονίσεις των Κεφτιού στους θηβαϊκούς τάφους⁷⁹³.

Η περίοδος βασιλείας του Ακενατών (αντίστοιχη της ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ στον ελλαδικό χώρο) χαρακτηρίζεται εσφαλμένα από τον μύθο περί έλλειψης ενδιαφέροντος του ηγεμόνα πέραν των συνόρων της Αιγύπτου. Η θεωρία αυτή δεν ευσταθεί στην ολότητά της καθώς κατά την διάρκεια της βασιλείας του καταγράφονται διπλωματικοί γάμοι με πριγκίπισσες των Μιτάννι και των Κασσιτών ενώ παράλληλα τα Νησιά στο Μέσον της Θάλασσας αναφέρονται δύο φορές σε κείμενα που χρονολογούνται επί βασιλείας του⁷⁹⁴. Επί Ακενατών θεωρείται πως οι σχέσεις με το Αιγαίο είναι μειωμένες ενώ υποστηρίζεται πως η μείωση αυτή δεν οφειλόταν στην έλλειψη ενδιαφέροντος του Ακενατών για την εξωτερική πολιτική της Αιγύπτου αλλά σε άλλα γεγονότα που είχαν προηγηθεί ώστε να δημιουργηθεί η μεταξύ τους ρήξη. Πράγματι, την περίοδο εκείνη σημειώνεται μείωση των αιγαιακών εισαγωγών στην Αίγυπτο και το αντίστροφο, φαινόμενο που ωστόσο δεν θεωρείται θέσφατο καθώς ενδέχεται να αποτελεί σύμπτωση ή να μην έχουν αποκαλυφθεί αρκετά ευρήματα έως και σήμερα.

Από την ΥΜ ΙΙΒ και έπειτα μαρτυρούνται μετατροπές ως προς την διασπορά των αιγυπτιακών εισαγωγών στο Αιγαίο, με τις περισσότερες να απαντώνται στην ηπειρωτική Ελλάδα, σε ΥΕ ΙΙΒ και ΙΙΓ χρονολογικά στρώματα, φαινόμενο που επεξηγεί την μυκηναϊκή δύναμη της περιόδου στον αιγαιακό χώρο. Την ίδια περίοδο ανανεώνονται οι σχέσεις με την Αίγυπτο καθώς οι εισαγωγές στο Αιγαίο πληθαίνουν εκ νέου, με τις Μυκήνες και την Αργολίδα να συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό των εισηγμένων τεχνέργων⁷⁹⁵.

Την Ύστερη Εποχή του χαλκού (1700-1080 π.Χ.) εντοπίζονται εισαγωγές από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή στον ελλαδικό χώρο με την πλειονότητά τους να απαντάται στην περιοχή των Μυκηνών και τον Κομμό⁷⁹⁶. Η πλειονότητα των εισηγμένων αφορά τέχνηρα από φαγεντιανή, σφραγιδόλιθους, σκαραβαίους και λίθινα αγγεία. Από την κατανομή τους στον

⁷⁹² Steel 2013α, 471. Η μοναδική αναφορά τους εντοπίζεται στο Tomb of Huya στην Αμάρνα, όπου αναφέρει τα Νησιά στο Μέσον της θάλασσας.

⁷⁹³ Ο Cline (1991-1990, 28) ωστόσο αναφέρει πως στον τάφο του Horemheb απεικονίζεται ένας κάτοικος του Αιγαίου και προτείνει πως η απουσία τους στους τάφους ίσως αποτελεί ένα ατύχημα.

⁷⁹⁴ Cline 1994, 36.

⁷⁹⁵ Cline 1994, 36-7. Η παρατήρηση αυτή δύναται να επεξηγεί την ανάδυση της μυκηναϊκής δύναμης, βάσει διασποράς της εισηγμένης κεραμικής και περεταίρω, να αποσαφηνίζει την εμπορική οργάνωση των Μυκηναίων. Εισαγωγές όπως αγγεία από αλάβαστρο ή φαγεντιανή, σκαραβαίοι και πλάκες φαγεντιανής με αναφορές στον Αμενχοτέπ ΙΙΙ και την σύζυγό του μαζί με τις 40.000 μικροσκοπικές χάντρες φαγεντιανής από τον Τάφο 2 στο Δενδρά, όμοιας σύστασης με τις αντίστοιχες χάντρες στον τάφο του Τουταγχαμών, μαρτυρούν πως τα κυριότερα κέντρα υποδοχής των εισαγωγών μετατοπίζονται την περίοδο εκείνη προς την ηπειρωτική Ελλάδα.

⁷⁹⁶ Cline 1995β, 91-6. Χαρακτηριστικά, το 1995 αναφέρεται πως από τα 82 εισηγμένα αντικείμενα σε ασφαλή ΥΕ Ι-ΙΙΒ χρονολογικά στρώματα στις Μυκήνες, τα 37 προέρχονται από την Συροπαλαιστίνη, τα 29 από την Αίγυπτο, 9 από την Μεσοποταμία, 4 από την Κύπρο και 3 από την Ανατολία.

ελλαδικό χώρο διαφαίνεται πως το ισχυρότερο κέντρο της περιόδου ήταν αυτό των Μυκηνών, το οποίο διατηρούσε άμεσες εμπορικές επαφές με την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή⁷⁹⁷.

Από τα θραύσματα του Painted Papyrus που ανέσκαψε ο Pendlebury στην οικία-ναῖσκο του γλύπτη του βασιλιά στην Αμάρνα⁷⁹⁸ αντλούμε πληροφορίες, όχι απόλυτα εξακριβωμένες, σχετικά με τον μυκηναϊκό κόσμο και τις επαφές του με την Αίγυπτο. Τα θραύσματα του παπύρου εντοπίζονται δίπλα σε ΥΕ ΠΙΑ2 αγγεία και οι σκηνές μάχης απεικονίζουν Λίβυους τοξότες που επιτίθενται σε Αιγύπτιους πολεμιστές με αιγυπτιακή ενδυμασία και κράνη που εκτιμάται πως είναι κατασκευασμένα από δόντι αγριόχοιρου και παραπέμπουν στα μυκηναϊκά όσον αφορά την απόδοση των χρωμάτων⁷⁹⁹.

6.3.1. Ευρήματα Αμενχοτέπ ΙΙΙ στο Αιγαίο

Τα ευρήματα με το καρτούς του Αμενχοτέπ ΙΙΙ που εντοπίζονται στον αιγαιακό χώρο αποτελούν σπάνιες εισαγωγές που σημειώνονται την 18^η δυναστεία και αποτελούν την μεγαλύτερη ομάδα με ενεπίγραφες εισαγωγές στο Αιγαίο καθώς δεν επαναλαμβάνεται σε άλλη περίοδο. Τα 12 από τα 21 ενεπίγραφα αντικείμενα αναφέρουν το όνομα του Αμενχοτέπ ΙΙΙ και της Τέϊ και αντικατοπτρίζουν τις στενές επαφές των δύο περιοχών σε συνάρτηση με την μυκηναϊκή εξάπλωση της περιόδου⁸⁰⁰. Οι αυξημένες αιγυπτιακές εισαγωγές μαρτυρούνται μέσω των διπλωματικών ενεργειών από πλευράς της Αιγύπτου από την θέση του ισχυρού, σε συνδυασμό με προπαγανδιστικές ενέργειες, διπλωματικά δώρα και επιγαμίες προς την ανατολική Μεσόγειο ενώ ενδέχεται να επιθυμούσαν ειρηνικές σχέσεις με τον μυκηναϊκό κόσμο καθώς οι Χετταίοι απειλούσαν την Αίγυπτο με την αυξανόμενη δύναμή τους.

Οι πηγές από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με τις επαφές του μυκηναϊκού κόσμου και της Αιγύπτου είναι τα έγγραφα και οι απεικονίσεις των τοιχογραφιών της Εποχής του Χαλκού σε Αίγυπτο και Εγγύς Ανατολή όπου αναφέρονται ή απεικονίζονται αντικείμενα και άνθρωποι μυκηναϊκής προέλευσης. Σημαντικές ενδείξεις παρουσιάζουν επιπλέον τα μυκηναϊκά αντικείμενα και η κεραμική σε θέσεις της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής όπως και το αντίστροφο ενώ οι πινακίδες Γραμμικής Β΄ από την Πύλο και τις

⁷⁹⁷ Cline 1995β, 95. Με τον τρόπο αυτόν φωτίζονται οι επαφές και η μυκηναϊκή δύναμη από τον 14^ο ως τον 1^ο αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, οι επαφές αυτές ξεκίνησαν την ΥΕ Ι περίοδο και διήρκεσαν και μετά τον θάνατο του Ακενατών, την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο.

⁷⁹⁸ Parkinson 1995, 125. Τα θραύσματα του παπύρου μαζί με ένα ακέραιο μυκηναϊκό αγγείο βρέθηκαν στην Οικία R 43.2. στην Αμάρνα και χρονολογούνται την 18^η δυναστεία.

⁷⁹⁹ Cline 1995α, 266, 270. 1994, 36. 2007, 197. Steel 2013α, 472. Parkinson 1995, 126. Εφόσον στέκει η εκτίμηση αυτή, δεν αποκλείεται η ύπαρξη δεσμών Αιγύπτου-Μυκηνών υπό το πρίσμα των μισθοφορικών απεσταλμένων ή η απεικόνιση αυτή να αποτελεί ενθύμηση της βοήθειας του μυκηναϊκού στρατού προς την Αίγυπτο ως προς την υπερίσχυσή τους έναντι των Υξώς.

⁸⁰⁰ Cline 1987, 18-21. 1994, 108.

Μυκήνες με άμεσες ή έμμεσες αναφορές σε Αίγυπτο, Ανατολία, Συροπαλαιστίνη, Μεσοποταμία και Κύπρο ενισχύουν τα δεδομένα περί επαφών⁸⁰¹.

Παράλληλα, το αρχείο της Αμάρνα βοηθά στην αποσαφήνιση των εμπορικών επαφών ανάμεσα σε Αίγυπτο και άλλα βασίλεια κατά τον 14^ο αιώνα καθώς μαρτυρά πως η Αίγυπτος δεχόταν και έστελνε πολλών ειδών τέχνηρα και πρώτες ύλες σε άλλες επικράτειες όπως της Συρίας, της Βαβυλωνίας, των Μιτάννι, της Κύπρου και του Αιγαίου. Οι ανταλλαγές αναγνωρίζονταν ως δώρα, προσφορές ή εμπορικές συνδιαλλαγές και αποτελούνταν από σιτηρά, υφαντά, εξωτικά αντικείμενα, πολύτιμους λίθους, χαλκό και αρωματικά έλαια⁸⁰².

6.4 Ραμσής II και Αιγαίο

Το εμπόριο της Αιγύπτου με τον μυκηναϊκό κόσμο δεν σταματά με την διακοπή της περιόδου της Αμάρνα αλλά συνεχίζεται και στην περίοδο του Ραμσή II. Την 19^η δυναστεία σημειώνεται η ακμή του εμπορίου ανάμεσα σε Αίγυπτο και Αιγαίο με πολλές αιγυπτιακές εισαγωγές σε στρώματα του 13^{ου} αι. π. Χ. στον αιγαιακό χώρο και εξίσου πολλά μυκηναϊκά αγγεία σε στρώματα της 19^{ης} δυναστείας σε Μεδίνα και Μέμφιδα. Εντούτοις, οι λογοτεχνικές αναφορές της περιόδου σχετικά με το Αιγαίο αποτελούν αντιγραφές από παλαιότερα κείμενα⁸⁰³.

Στην Περατή εντοπίζονται δύο καρτούς από φαγεντιανή με το όνομα του Ραμσή II *wsr m3'rt R^c* στην μία πλευρά και την επιγραφή *stpn R^c ms sw mry* στην άλλη πλευρά⁸⁰⁴. Το συγκεκριμένο τέχνηρα αποτελεί απόδειξη επαφών επί βασιλείας Ραμσή II την ΥΕ IIIB περίοδο ενώ μαζί με αυτό εντοπίζονται δύο σκαραβαίοι από φαγεντιανή σε ταφικά σύνολα χρονολογούμενα στην μετάβαση από την ΥΕ IIIB προς την ΥΕ IIIΓ περίοδο⁸⁰⁵. Η διασπορά των αντικειμένων μαρτυρά ένα εν δυνάμει έμμεσο εμπόριο μέσω της συριακής ακτής ή μέσω μεσαζόντων της Κύπρου. Στα τέλη της ΥΕ IIIΓ περιόδου, οι εμπορικές οδοί επλήγησαν από τους Λαούς της Θάλασσας αν και εκτιμάται πως διατηρήθηκαν ορισμένες επαφές ανάμεσα σε Αίγυπτο και Αιγαίο ως την 20^η δυναστεία, χωρίς αυτές να εξακριβώνονται⁸⁰⁶.

⁸⁰¹ Cline 1994, 35.

⁸⁰² Mackenzie 1913, 232. Cline 1994, 35. Ο αιγαιακός χώρος δεν αναφέρεται στις επιστολές της Αμάρνα ωστόσο εμφανίζονται αναφορές στους Κεφτιού επί Αμενχοτέπ III και Ακενατών σε άλλα κείμενα.

⁸⁰³ Cline 1991-1990, 29-30. 1994, 37. 1987, 13-7. Τα εισηγμένα αντικείμενα και στις δύο περιοχές ωστόσο δεν δύναται να αποδείξουν πως το εμπόριο διεξαγόταν από τους εμπόρους ή το ανάκτορο.

⁸⁰⁴ Cline 1994, 37. Το καρτούς ενδέχεται να είχε την χρήση *heirloom* την περίοδο που τοποθετήθηκε στον τάφο ή εξ' αρχής

⁸⁰⁵ Cline 1994, 37. Τα αντικείμενα που αναφέρθηκαν συνδυάζονται με ακόμα είκοσι αιγυπτιακές εισαγωγές στην Περατή που εντοπίζονται σε ΥΕ IIIΓ χρονολογικά στρώματα και ταυτίζονται με την αντίστοιχη διάρκεια της βασιλείας του Ραμσή II στην Αίγυπτο. Την ίδια περίοδο η ΥΕ IIIΓ κεραμική στην Αίγυπτο απαντάται σε μικρή ποσότητα –εξαιρουμένου του Qantir.

⁸⁰⁶ Mumford 2001, 366.

6.5 Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος

Οι πρώτες επαφές της Συροπαλαιστίνης με τον αιγαιακό χώρο είναι σπάνιες ή ανύπαρκτες καθώς την Πρώιμη και Μέση εποχή του Χαλκού η μινωική κεραμική στο Λεβάντ απουσιάζει⁸⁰⁷. Στην ΥΕΧ η Αίγυπτος άσκησε επιρροή στο νότιο Λεβάντ, τους Μιτάννι και την ενδοχώρα έως και την χρονική στιγμή της άφιξης των Χετταίων από τον βορρά, κοντά στην Κάτνα και το Qadesh⁸⁰⁸. Την ΥΜ Ι περίοδο εντοπίζονται καμαραϊκά αγγεία σε Άβυδο, Αλαλάκχ, Αμμάν και Ουγκαρίτ, συνοδεία ΥΜ ΙΙ περιόδου αντικειμένων από το Αιγαίο καθώς και ΥΕ ΙΙΙ μυκηναϊκής κεραμικής σε Ουγκαρίτ, Βύβλο και Tell Abu Hawan⁸⁰⁹. Αντίστοιχα, στον αιγαιακό χώρο απαντώνται αγγεία από θέσεις όπως Χαναάν, Ουγκαρίτ και Jaffa σε Ζάκρο, Κνωσό, Κομμό, Ψείρα και Θήρα⁸¹⁰ ενώ σε ΥΕ ΙΙΙ χρονολογικά στρώματα σε ηπειρωτική Ελλάδα και Μυκήνες εντοπίζονται αγγεία από την Συροπαλαιστίνη, σφραγίδες από δόντι ιπποποτάμου και αγγεία από φαγεντιανή⁸¹¹.

Ωστόσο, δεν εντοπίζεται ως τώρα μινωική κεραμική στην Μεσοποταμία ή το βασίλειο των Μιτάννι, με εξαίρεση τα λιγοστά θραύσματα ΥΕ ΙΙΙ κεραμικής στην Βαβυλώνα⁸¹². Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα πως και τα μινωικά μοτίβα στα ανάκτορα ενδέχεται να μην μαρτυρούν άμεσες επαφές με το Αιγαίο αλλά να αποτελούν επιρροές ή υιοθέτηση ενός κοινού μοτίβου ή να διακοσμήθηκαν από ντόπιους καλλιτέχνες που απέδωσαν τα μοτίβα που εικονίζονταν στα εισηγμένα υφαντά στους τοίχους των ανακτόρων⁸¹³.

Οι επαφές ανάμεσα σε Αιγαίο και Μ. Ασία είναι επίσης λιγοστές, κυρίως στην ΠΜ και ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Ωστόσο, σφραγίδες των Χετταίων εντοπίζονται σε πολλές θέσεις του ελλαδικού χώρου⁸¹⁴. Η Μίλητος θεωρείτο μινωική αποικία από την ΜΜ ΙΙ έως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο ενώ ΜΜ ΙΙ περιόδου καμαραϊκά αγγεία και άλλοι τύποι ΥΜ Ι-ΙΙ περιόδου εντοπίζονται σε Δίδυμα και Κλαζομεναί μαζί με μινωικά τέχνηρα σε ταφικά σύνολα της ΥΕ Ι-ΙΙΙ περιόδου σε Κω και Τροία⁸¹⁵. Τέλος, ΥΕ ΙΙΙ κεραμική εντοπίζεται αποκλειστικά στην ακτογραμμή της Μ. Ασίας και όχι στην ενδοχώρα.

⁸⁰⁷ Barnes 2008, 70-1. Εξαίρεση αποτελεί η ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ κεραμική μινωικής απομίμησης στην Συρία (Ουγκαρίτ).

⁸⁰⁸ Cline 2003α, 167-74.

⁸⁰⁹ Cline 1991α, 88-94.

⁸¹⁰ Cline 1991α, 72-5, 78-87.

⁸¹¹ Barnes 2008, 70-2. Επιπλέον, χαρακτηριστικά είναι δύο μετάλλινα αιγαιακά αγγεία στην Βύβλο όπου αντίστοιχά τους –μινωικής παραγωγής- εντοπίζονται σε κάθετο λακκοειδή στην περιοχή των Μυκηνών.

⁸¹² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Cline 1991α, 141-81.

⁸¹³ Barnes 2008, 74.

⁸¹⁴ Barnes 2008, 75. Οι θέσεις είναι Φαιστός, Κνωσός, Αγία Τριάδα, Τύλισος, Θήρα, Μυκήνες, Ιαλυσός και Παλαιόκαστρο Λακωνίας.

⁸¹⁵ Cline 1991α, 182-90.

Η Κύπρος δίνει τα καλύτερα δείγματα σχετικά με τις επαφές με την Κρήτη⁸¹⁶. Κυπριακά αγγεία χρονολογούμενα σε MM II στρώματα εντοπίζονται σε Ζάκρο, Κομμό και Μάλια ενώ ΥΚ I κεραμική απαντάται σε Γουρνιαί και Κνωσό⁸¹⁷. Παράλληλα, κυπριακές σφραγίδες σώζονται στην Κνωσό, τον Κατσαμπά και το Παλαίικαστρο μαζί με εισηγμένο χαλκό και κυπριακή κεραμική⁸¹⁸. Στην Κύπρο, καμαραϊκά αγγεία εντοπίζονται σε MM IB-IIA και MM III χρονολογικά στρώματα παρουσία σφραγίδων ενώ ΥΜ I-III μινωική κεραμική απαντάται σε αρκετές θέσεις της Κύπρου με αντίκρισμα τις ΥΚ περιόδου κυπριακές σφραγίδες στα μυκηναϊκά κέντρα⁸¹⁹. Αντίστοιχα, στην Κύπρο και το Λεβάντ εντοπίζεται μεγάλη ποσότητα ΥΜ IIIA-IIIΒ μυκηναϊκής περιόδου κεραμική με χαρακτηριστικό το γεγονός πως και στις δύο περιοχές εισάγονταν όμοια σχήματα αγγείων⁸²⁰. Η παρουσία κυπριακών και μυκηναϊκών αγγείων στο Λεβάντ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Κύπρος κατείχε διαμετακομιστικό ρόλο για τους Μυκηναίους στην Χαναάν⁸²¹.

6.6 Άμεσο ταξίδι

Η παραδοχή ότι οι επαφές της Κρήτης με την Αίγυπτο ξεκινούν με την ανοικοδόμηση των πρώτων ανακτόρων θα μπορούσε να ισχύει αν αναλογιστούμε ότι μέχρι την ΥΜ I περίοδο τα αιγυπτιακά αντικείμενα που καταφτάνουν στον αιγαιακό χώρο και την ηπειρωτική Ελλάδα είναι περισσότερα συγκριτικά με αυτά της Εγγύς Ανατολής. Οι θεωρίες θέλουν την Κρήτη να προμηθευόταν αιγυπτιακά τέχνηρα και πρώτες ύλες μέσω των θαλάσσιων δρόμων και εν συνεχεία τα αγαθά να μεταφέρονταν από τα λιμάνια της Κρήτης σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και στο υπόλοιπο Αιγαίο.

Η Μεσόγειος επιτρέπει και δεν εμποδίζει τα θαλάσσια ταξίδια καθώς αυτά καθίστανται ταχύτερα και αποδοτικότερα από τις χερσαίες μεταφορές, αν αναλογιστούμε την χωρητικότητα του φορτίου και το κόστος ενός χερσαίου ταξιδιού. Τα λιμάνια αποτέλεσαν εξαρχής θεμελιώδεις εμπορικές οντότητες ενώ ο Gates αναφέρει πως για την εξήγηση των εμπορικών επαφών πρέπει

⁸¹⁶ Επιπλέον, η Κύπρος αποτέλεσε κομβικό σημείο για τις διπλωματικές και εμπορικές ανταλλαγές της Κρήτης με την ανατολική Μεσόγειο καθώς υπήρξε σημαντικός σύνδεσμος μεταξύ της Άβαρι, της Κνωσού και της Ουγκαρίτ και έγινε το κέντρο διανομής χαλκού για την ανατολική Μεσόγειο.

⁸¹⁷ Barnes 2008, 76. Steel 2013β, 576-7, 580-1.

⁸¹⁸ Κάντα 2003, 25.

⁸¹⁹ Cline 1991α, 108-10. Galanakis, Hicks 2013, 316-26. Treuil et al. 1996, 336-7.

⁸²⁰ Gilmour 1992, 115-8. Μάλιστα, πολλά από τα ευρήματα που εντοπίζονται στο Λεβάντ βρίσκονται επίσης στην Κύπρο. Η παρουσία τους οδηγεί στο συμπέρασμα πως ίσως η Κύπρος και το Λεβάντ αποτέλεσαν αγοραστές της μυκηναϊκής κεραμικής την περίοδο εκείνη όπου η κεραμική μεταφερόταν στην Κύπρο και από εκεί μέρος της μεταβιβαζόταν στο Λεβάντ.

⁸²¹ Tubb 1995, 136-45. Gilmour 1992, 118. Graziadio 1998, 29-70.

να προτείνεται η περιγραφή των αλληλεπιδράσεων σε συνάρτηση με τα μοντέλα, τους μηχανισμούς των ανταλλαγών και την θέση των λιμανιών στην ανατολική Μεσόγειο⁸²².

Η διαμόρφωση του εμπορίου στην YEX μέσω των θαλάσσιων δικτύων εξελίσσεται παράλληλα με τις χερσαίες ανταλλαγές⁸²³. Οι δυνάμεις πίσω από την θαλάσσια διακίνηση στην ανατολική Μεσόγειο ήταν οι ανταλλαγές δώρων και οι δωρεές ή φόροι υποτέλειας. Η γεωμορφολογία της ανατολικής Μεσογείου ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή ως προς την δημιουργία θαλάσσιων επαφών λόγω των ανέμων και των ρευμάτων⁸²⁴. Η τότε ισχυρή Αίγυπτος επιζητούσε επαφές με την Κρήτη και αφορμή αποτέλεσαν τα περιστασιακά ταξίδια εξερεύνησης των Μινωιτών ναυτικών αλλά και η ανάγκη ανάπτυξης ενός πρώιμου ανταλλακτικού εμπορίου σε συνδυασμό με αναζήτηση πρώτων υλών⁸²⁵.

Η πλειονότητα των γνώσεών μας για τα θαλάσσια ταξίδια πηγάζει από τα αιγυπτιακά κείμενα όπου μαρτυρούν εμπορικές, πολιτικές ή οικονομικές επαφές και επιβεβαιώνουν μετακινήσεις λαών⁸²⁶. Τα ναυάγια δίνουν μια εικόνα σχετικά με το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο της 2^{ης} χιλιετίας ενώ η ιστορία του Wenamun στον ιερατικό πάπυρο του 11^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρεί τις εμπορικές διαδρομές της περιόδου⁸²⁷.

Το ναυάγιο του Ulu Burun επιδεικνύει την διεθνή φύση των φορτίων που μετέφεραν τα πλοία ανεξαρτήτως εθνικότητας του πληρώματος την περίοδο του 1300 π.Χ.⁸²⁸. Παρέχει πληροφορίες σχετικά με την διακίνηση των εμπορευμάτων και στοιχεία για την μετακίνηση των ακατέργαστων μετάλλων όπως αυτά του φορτίου του⁸²⁹. Τα τάλαντα χαλκού και κασσίτερου προτείνεται πως αποτελούσαν διπλωματικά δώρα όπως και ο έβενος, ο κέδρος, το δόντι ιπποποτάμου, τα 175 τάλαντα ύαλου, το κοβάλτιο, το τυρκουάζ, οι ψήφοι φαγεντιανής, τα χρυσά και αργυρά κοσμήματα της Αιγύπτου και της Χαναάν, ο χρυσός σκαραβαίος με το όνομα της Νεφερτίτης⁸³⁰ και οι δύο σκαραβαίοι της 2^{ης} Μεταβατικής περιόδου⁸³¹. Στα ευρήματά του

⁸²² Herrero 2011, 276. Gates 2011, 381-3, 389. Vianello 2015, 411-25.

⁸²³ Knapp 1998, 194. Gates 2011, 384-5.

⁸²⁴ Ο Bader (2015, 2) αναφέρει πως η Λιβύη, η Παλαιστίνη και η συριακή ακτή ενδέχεται να είχαν άμεσες επαφές με την Αίγυπτο σε αντίθεση με την Κύπρο και τον αιγαιακό χώρο όπου αν δεν εκτελούνταν άμεσα ταξίδια το εμπόριο πραγματοποιούνταν μέσω μεσαζόντων.

⁸²⁵ Σερπετσιδάκη 2000, 25.

⁸²⁶ Mumford 2001, 358-9.

⁸²⁷ Cline και Landau 2007, 127-8. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2007, 109. Cline 1999a, 52. Ο Wenamun, όπως επιβεβαιώνεται από τον Wachsmann στο *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, κατευθυνόταν από την Αίγυπτο στην Βύβλο.

⁸²⁸ Cline 1991a, 262. Ο ίδιος υποστηρίζει πως το πλοίο ξεκίνησε από την Κρήτη με σκοπό να επιστρέψει στην αφετηρία μετά από το ταξίδι στην ανατολική Μεσόγειο.

⁸²⁹ Creisher 2015, 25-6. Bachhuber 2006, 347-8. Cline και Landau 2007, 132, 135.

⁸³⁰ Ένας από τους σημαντικότερους σκαραβαίους που βρέθηκε στο ναυάγιο του Ulu-Burun είναι αυτός της Νεφερτίτης, συζύγου του Ακενατών. Ο χρυσός σκαραβαίος πιθανώς κατασκευάστηκε μεταξύ 1352-1336 π.Χ. όταν στην Αίγυπτο είχε επιβληθεί ο μονοθεϊσμός από τον Ακενατών.

⁸³¹ Steel 2013a, 472. Lambrou-Phillipson 1991, 14. Ratcliffe 2006, 89.

συγκαταλέγονται επιπλέον 30 άγκυρες κυπριακού τύπου, 9 κυπριακοί πίθοι και επιτοίχιοι λύχνοι, 18 ΥΜ ΙΙΑ2 αιγαιακά αγγεία, 149 αγγεία με αρωματικά έλαια από την Χαναάν, τάλαντα αργύρου, χαλκού, κασσίτερου και ύαλου, ένα χρυσό περίαπτο γυμνής θεάς, ένα ξίφος ιταλικού τύπου και μινωική κεραμική⁸³².

Το περιεχόμενο του φορτίου μας γνωστοποιεί τα τελευταία λιμάνια τα οποία επισκέφτηκε και τα πιθανά σημεία επαφών ως προς την διευκρίνιση της ταυτότητας των επιβαινόντων⁸³³. Ο Bachhuber αναφέρει πως το φορτίο του θυμίζει τα διπλωματικά δώρα από τις τοιχογραφίες των θηβαϊκών τάφων και τις αναφορές στην αλληλογραφία της Αμάρνα⁸³⁴ μεταξύ του φαράώ και της Κύπρου ενώ ο Pulak θεωρεί πως το πλοίο ξεκίνησε από την Αίγυπτο με προορισμό την Αμάρνα⁸³⁵. Οι Bachhuber και Pulak, βάσει ευρημάτων, αναφέρουν πως στο πλοίο ενδέχεται να επέβαιναν 2 Αιγείς οι οποίοι κατευθύνονταν προς το Αιγαίο και πως το φορτίο προοριζόταν για κάποιο μυκηναϊκό ανάκτορο⁸³⁶. Ο Cline θεωρεί πως το φορτίο του πλοίου προοριζόταν για το Αιγαίο και πως αντικατοπτρίζει την σημαντικότερη εκδήλωση εμπορικής σχέσης μεταξύ Αιγαίου και Λεβάντ την ΥΜ ΙΙΑ2 περίοδο⁸³⁷. Υποστηρίζει επίσης πως δύο Αιγείς συγκαταλέγονταν στο πλήρωμα του πλοίου και πως αφετηρία αποτέλεσε κάποιο λιμάνι της Αιγύπτου ή της Βόρειας Συρίας με προορισμό τον Κομμό, την Κνωσό, την Τίρυνθα, την Πύλο ή τις Μυκήνες⁸³⁸.

Στο πέρασμα από την ΥΕ ΙΙΑ2 προς την ΥΜ ΙΙΒ1 περίοδο σημειώνονται σημαντικές αλλαγές ενώ τα κύρια κέντρα στον ελλαδικό χώρο ήταν οι Μυκήνες, η Τίρυνθα, η Θήβα, η Πύλος, το Γλα, ο Ορχομενός, η Σπάρτη, η Ιαλυσός, η Αθήνα, η Ρόδος, η Κνωσός, η Αγία Τριάδα και ο Κομμός. Ο μεγάλος αριθμός των κέντρων στον ελλαδικό χώρο καθιστά δύσκολη την διερεύνηση σχετικά με το ποιο λιμάνι θα υποδεχόταν το πλοίο, στην περίπτωση που ο προορισμός του ήταν το Αιγαίο. Οι επικρατέστεροι προορισμοί ωστόσο είναι η Κνωσός, τα Χανιά και ο Κομμός. Η Κνωσός αποτέλεσε μια θέση πλούσια σε εισαγωγές προερχόμενες από την Αίγυπτο και την

⁸³² Wachsmann 1987, 129. Bachhuber 2006, 247-8, 347. Κάντα 2003, 27-8. Cline 1999α, 53-4.

⁸³³ Bachhuber 2006, 346.

⁸³⁴ Steel 2013α, 473-5. Την περίοδο της Αμάρνα σημειώνεται μια απότομη διακοπή της κυπριακής κεραμικής στην Αίγυπτο που συνδέεται με τις πολιτικές εξελίξεις στο Βόρειο Λεβάντ. Στην 2^η χιλιετία τα κείμενα της Αιγύπτου έχουν ήδη αναγνωρίσει την Κύπρο ως Αλασία και αποσκοπούν στην εκμετάλλευση των κυπριακών πόρων χαλκού.

⁸³⁵ Κάντα 2003, 28. Bachhuber 2006, 349.

⁸³⁶ Bachhuber 2006, 345, 347, 352-3. Παρατίθεται η άποψη του Pulak όπου αναφέρει πως το σύνολο των αιγαιακών αντικειμένων αντικατοπτρίζει μυκηναϊκά εξαρτήματα και καταλήγει στο συμπέρασμα πως κάποιοι από τους επιβαίνοντες ήταν Μυκηναίοι. Ωστόσο μια τέτοια θεωρία δεν δύναται να επικυρωθεί καθώς δεν αποκλείεται τα αντικείμενα αυτά να μην ανήκαν σε κατοίκους του Αιγαίου. Ο Cline (1999α, 55) σε παλαιότερο άρθρο του αναφέρει πως ίσως αναχωρούσε από την Συρία ή την Κύπρο και κατευθυνόταν στο Αιγαίο.

⁸³⁷ Bachhuber 2006, 347.

⁸³⁸ Cline και Landau 2007, 125, 128. Την ίδια υπόθεση εκφέρει και ο Pulak λόγω των μυκηναϊκών σφραγιδόλιθων, του εξοπλισμού και των μυκηναϊκής φύσης καθημερινών αντικειμένων που απαντώνται στο φορτίο.

Εγγύς Ανατολή ενώ παράλληλα σώζονται πινακίδες γραμμικής Β' με αναφορές στην Αίγυπτο και τους κατοίκους της⁸³⁹. Από την άλλη πλευρά, ο Κομμός και τα Χανιά θεωρούνται πιθανότερες αφετηρίες του πλοίου καθώς στα Χανιά σώζονται αρκετές εισαγωγές από την Ανατολή ενώ στον Κομμό απαντώνται εργαστήρια επεξεργασίας πολύτιμων λίθων, μετάλλων και δόντι ιπποποτάμου⁸⁴⁰.

Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε εάν επρόκειτο για πρεσβεία που μετέφερε διπλωματικά δώρα ή για βασιλικό εμπόριο. Αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν πως το φορτίο θα μπορούσε να ανήκει σε έναν πλούσιο έμπορο όπως συνέβη και με τον Sinaranu ή να αντικατοπτρίζει τις ανταλλαγές μεταξύ δύο ελίτ⁸⁴¹. Η Lambrou-Phillipson αναφέρει πως το Ulu Burun όπως και τα υπόλοιπα ναυάγια της Εγγύς Ανατολής, ενδέχεται να μην επέστρεφαν στην ανατολική Μεσόγειο μέσω των μικρασιατικών ακτών και της Κύπρου αλλά μέσω της Κρήτης ή κάποιου άλλου αιγαιακού σταθμού και έπειτα να κατευθύνονταν προς την Αίγυπτο⁸⁴². Ωστόσο, από τα ευρήματα του ναυαγίου υποστηρίζεται πως το φορτίο προοριζόταν για κάποια ελίτ, ενδεχομένως του αιγαιακού χώρου, μαρτυρώντας ένα ανταλλακτικό δίκτυο. Τα άλλα αντικείμενα που ήταν χαμηλότερης αξίας ήταν πιθανώς τα αντικείμενα του προσωπικού⁸⁴³.

Ο Pulak προτείνει την μυκηναϊκή προέλευση του πληρώματος. Η ταυτότητα του προσωπικού ωστόσο ενδέχεται να διέφερε από την φύση του φορτίου, όπως αναφέρει ο Cline που υποστηρίζει αναντίρρητα πως ένας από τους ανθρώπους του πληρώματος, εάν όχι δύο, προερχόταν από τον μυκηναϊκό κόσμο καθώς χρησιμοποιούσε μυκηναϊκού τύπου αγγεία και είχε στην κατοχή του μυκηναϊκή σφραγίδα⁸⁴⁴.

Πολλά από τα θαλάσσια ταξίδια προέκυπταν από τον θεσμό των διπλωματικών ανταλλαγών και ως επακόλουθο οι ηγεμόνες της περιόδου θεωρούνταν οι πρωταγωνιστές στην διατήρηση των διπλωματικών και ναυτιλιακών υποθέσεων⁸⁴⁵. Τα εξωτικά και πολυτελή αντικείμενα μαρτυρούν την διατήρηση προσωπικών δεσμών μεταξύ των δύο λαών, ωστόσο, δεν επαρκούν για να αποδειχθεί μια σταθερή και εν δυνάμει άμεση εμπορική σχέση μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου⁸⁴⁶.

⁸³⁹ Cline και Landau 2007, 132-4. Την περίοδο εκείνη ωστόσο, πριν ή μετά το ναυάγιο του Ulu Burun, σημειώνεται η παρακμή της Κνωσού και θεωρείται απίθανο να μπορούσε να ζητήσει και εν συνεχεία να προπληρώσει ένα τόσο μεγάλο και ακριβό φορτίο.

⁸⁴⁰ Cline και Landau 2007, 134.

⁸⁴¹ Cline και Landau 2007, 126. Cline 1999α, 55. Bachhuber 2006, 354-5, 359.

⁸⁴² Lambrou-Phillipson 1991, 6, 14. Μάλιστα αναφέρει πως δεν αποκλείεται το πλοίο να επιδίωξε μια αριστερόστροφη πλευση, δηλαδή ένα ταξίδι από την Αίγυπτο στην Κρήτη μέσω της Συριακής Ακτής, αν κρίνουμε από την συροπαλαιστινιακή κεραμική στο φορτίο του.

⁸⁴³ Bachhuber 2006, 359.

⁸⁴⁴ Pulak 2008, 289-304. Cline 1995β, 274.

⁸⁴⁵ Gates 2011, 387.

⁸⁴⁶ Phillips 1996, 468.

Παράλληλα, η μικρή απόσταση μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου, όπως και Κύπρου, συνέβαλαν στην ανάπτυξη των μεταξύ τους επαφών⁸⁴⁷.

Στην 3^η χιλιετία εντοπίζονται μικρές ποσότητες εισηγμένων αιγυπτιακών αντικειμένων στον αιγαιακό χώρο ενώ μετέπειτα διαμορφώνονται εμπορικές θαλάσσιες επαφές από τις οποίες προκύπτουν οι αναδύμενες ελίτ της Κρήτης στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας. Με τον τρόπο αυτόν ο αιγαιακός χώρος ενσωματώνεται στο σύστημα ανταλλαγών και εμπορικών επαφών που διατηρούσε η ανατολική Μεσόγειος⁸⁴⁸. Για την εξέταση των εξωτικών αντικειμένων απαιτείται γνώση των εκάστοτε πολιτισμικών στοιχείων και της ταυτότητάς τους ενώ σημαντική καθίσταται και η χρονολόγησή τους, παράλληλα με την διερεύνηση των συνόλων από τα οποία προέρχονται⁸⁴⁹. Επιπλέον, η αξία ενός εξωτικού αντικειμένου πολλαπλασιάζεται αν αναλογιστούμε τους κινδύνους και την απόσταση που διανύει έως την χώρα προσέλευσης⁸⁵⁰.

Από την παρουσία των αιγυπτιακών εξωτικών αντικειμένων στην Κρήτη οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως η πλειοψηφία των Μινωιτών γνώριζε για τις επαφές της Κρήτης με άλλες περιοχές καθώς και για την αξία των εξωτικών αντικειμένων. Τα υψηλής ποιότητας αντικείμενα απευθύνονταν σε μια ελίτ ενώ το ξένο υλικό στην Κρήτη πρέπει να ιδωθεί πρώτα από την οπτική γωνία των μεσογειακών κέντρων και του τρόπου επιβολής και επιρροής τους⁸⁵¹.

Η ακμάζουσα δύναμη της Κρήτης προήλθε από τρεις σημαντικούς παράγοντες. Αρχικά, οι Κυκλάδες, το Αιγαίο και οι ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου, στα οποία η Κρήτη είχε άμεση επαφή και επιρροή, βοήθησαν στην ανάπτυξη της ναυτιλίας⁸⁵². Επιπλέον, η Κρήτη αναδείχθηκε κυρίαρχη και υπεύθυνη για τις διαδρομές στο αιγαιακό δίκτυο και σε αυτό της ανατολικής Μεσογείου, φορολογώντας τις άλλες περιοχές και αντιστεκόμενη στην πειρατεία. Τέλος, οι επαφές της με την Αίγυπτο ενίσχυσαν την κληρονομιά και τον πλούτο της. Οι παραπάνω παράγοντες, σε συνάρτηση με την θεϊκή δύναμη που είχε ο άνακτας ως κυρίαρχος σε θρησκευτικό, πολιτικό και εμπορικό πλαίσιο ενίσχυσαν την δύναμη της Κρήτης⁸⁵³. Σημαντικός

⁸⁴⁷ Hood 2000, 21.

⁸⁴⁸ Broodbank 2009, 100-2. Εκτιμάται πως το εμπόριο την περίοδο αυτή ήταν ουσιαστικά βασιλικό και οι έμποροι αποτελούσαν υπαλλήλους του ηγεμόνα. Οι επαφές μεταξύ Κρήτης-Αιγύπτου εξυπηρετούνταν από τα λιμάνια του Κομμού, της Ιεράπετρας και της Ζάκρου σε συνδυασμό με αυτά των Μαλίων, της Αμνισού και του υπόλοιπου Αιγαίου.

⁸⁴⁹ Gates 2011, 82-3.

⁸⁵⁰ Schoep 2006, 37-64. 2010, 66-85. Herrero 2011, 274. Πράγματι, τα εξωτικά αντικείμενα αναγνωρίζονταν στην χώρα προσέλευσης ως προϊόντα υψηλής αξίας λόγω της απόστασής τους. Πολλές αιγυπτιακές εισαγωγές θεωρείται πως έφτασαν μέσω της Συριακής ακτής καθώς θα ήταν ευκολότερος αυτός ο τρόπος προσέγγισης της Κρήτης από την άμεση πλεύση από την Αίγυπτο.

⁸⁵¹ Herrero 2011, 269.

⁸⁵² Η Phillips (1996, 468) παραθέτει το πρωιμότερο δείγμα μινωικής τεχνολογίας στην ναυσιπλοΐα όπου πηγάει από την ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜΙΑ σφραγιστική απεικόνιση ενός πλοίου.

⁸⁵³ Cunha 2013, 1-2.

παράγοντας ωστόσο στην εξάπλωση της μινωικής δύναμης κατέστη και η επεκτατική πολιτική της 18^{ης} δυναστείας της Αιγύπτου προς το Λεβάντ αλλά και το ενδεχόμενο άμεσο θαλάσσιο ταξίδι από την Κρήτη στην Αίγυπτο. Οι ανακτορικές σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου δημιούργησαν το κατάλληλο κλίμα ως προς την προώθηση της περιήγησης αμφότερων στην Μεσόγειο, την ενίσχυση του αιγαιακού χώρου, την κατάλυση της πειρατείας και την φορολόγηση των διαδρομών, αποσκοπώντας στην ασφαλή πλεύση των πλοίων⁸⁵⁴.

Η διερεύνηση σχετικά με το εάν πραγματοποιούνταν άμεσα ταξίδια από την Αίγυπτο στην Κρήτη ή αντίστροφα αποτελεί σημαντικό ζήτημα⁸⁵⁵. Η Lambrou-Phillipson θεωρεί πιθανότερο ένα ταξίδι από την Κρήτη με προορισμό την Αίγυπτο παρά το αντίστροφο⁸⁵⁶. Την ίδια θεωρία υποστηρίζει και η Μπάνου όπου αναφέρει πως οι βασικοί δρόμοι ενδέχεται να ήταν είτε απευθείας από την Κρήτη στην Αίγυπτο ή μέσω της Κύπρου, της συριακής ακτογραμμής, και των νότιων ακτών της Μ. Ασίας⁸⁵⁷. Ο Warren υποστηρίζει πως ίσως πραγματοποιούνταν άμεσα ταξίδια μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου με μικρά πλοία που μετέφεραν μικρό όγκο αντικειμένων⁸⁵⁸. Η Κρήτη διέθετε φυσικά λιμάνια όπως αυτό της Μεσαράς που αποτελούσαν τις βάσεις των μινωικών πλοίων για τα ταξίδια τους προς την Αίγυπτο⁸⁵⁹. Οι σχέσεις της Κρήτης και της Αιγύπτου ευνοήθηκαν λόγω της μικρής απόστασης μεταξύ τους και της βοήθειας των ανέμων και των θαλάσσιων ρευμάτων. Ωστόσο, δεν ήταν εφικτό να οργανώνονται τα ταξίδια οποιαδήποτε στιγμή και για τον λόγο αυτό προγραμματίζονταν συγκεκριμένες μέρες μέσα στον χρόνο και βάσει καιρικών φαινομένων. Βάσει ανέμων, τα πλέον κατάλληλα λιμάνια από όπου θα ξεκινούσαν τα πλοία καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου ενδέχεται να ήταν της Παλαιοχώρας, της Ιεράπετρας, της Σητείας, των Χανίων και του Ηρακλείου. Με την θεωρία αυτή το ταξίδι έως το Δέλτα του Νείλου θα διαρκούσε περίπου 4 ημέρες⁸⁶⁰. Από την άλλη πλευρά, αναφέρει πως

⁸⁵⁴ Cunha 2013, 8.

⁸⁵⁵ Bader 2015, 2. Στο Παλαιό Βασίλειο δεν υπάρχει καμία απόδειξη άμεσων επαφών μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου.

⁸⁵⁶ Herrero 2011, 274.

⁸⁵⁷ Η Μπάνου (2000, 84) αναφέρει πως τα λιμάνια που θα χρησιμοποιούνταν για τις μεταξύ τους επαφές ενδέχεται να ήταν του Κομμού, της Αμνισού, του Πόρου, της Ζάκρου, του Παλαίκαστρου και της Κυδωνίας ενώ τα αιγυπτιακά ήταν της Άβαρι στην περίοδο των Υξώς και του Marsa Martu την περίοδο του Νέου Βασιλείου.

⁸⁵⁸ Warren 2000, 27. Η θεωρία του αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι τα εισηγμένα αντικείμενα στην Αίγυπτο καταλαμβάνουν μικρό όγκο. Ωστόσο ο Barnes (2008, 78) αναφέρει πως το Αιγαίο βρισκόταν στα δυτικά της Αιγύπτου το οποίο για να προσεγγίσουν έπρεπε να αντιμετωπίσουν τους ανέμους. Για τον λόγο αυτόν θεωρείται πως πιθανότερο ήταν ένα αιγυπτιακό αριστερόστροφο ταξίδι στις ακτογραμμές της ανατολικής Μεσογείου όπου το Αιγαίο θα αποτελούσε την τελευταία στάση πριν την επιστροφή στην Αίγυπτο.

⁸⁵⁹ Σερπετσιδάκη 2000, 25. Αυτό μαρτυράται και από τα αιγυπτιώδη και τα εισηγμένα αιγυπτιακά αντικείμενα που βρέθηκαν σε ΠΜ τάφους στη Μεσαρά, τον Μόγλο και το Παλαίκαστρο.

⁸⁶⁰ Lambrou-Phillipson 1991, 12. Ο Όμηρος αναφέρει πως το ταξίδι αυτό διαρκούσε 5 ημέρες ενώ μεταγενέστεροί του υποστηρίζουν πως διαρκούσε 3 με 4 ημέρες.

ένα ταξίδι από την Αίγυπτο με προορισμό την Κρήτη θεωρείται μη πραγματοποιήσιμο⁸⁶¹ καθώς οι άνεμοι δεν ήταν αποτελεσματικοί και τα ταξίδια θα έπρεπε να πραγματοποιούνται μόνο τους χειμερινούς μήνες⁸⁶². Μαζί της συμφωνεί και η Creisher η οποία αναφέρει πως οι λόγοι που μια βόρεια πλεύση από την Αίγυπτο στην Κρήτη ήταν αδύνατη οφείλονται στους βορειοδυτικούς ανέμους των μηνών μεταξύ Μαΐου και Αυγούστου αλλά και στην ελλιπή τεχνολογία σχετικά με τις τεχνικές επαναφοράς και πρόσδεσης των πλοίων⁸⁶³. Αντιθέτως, ο Bader υποστηρίζει πως ένα άμεσο ταξίδι μεταξύ των δύο λαών, όπως και μια άμεση εμπορική δράση, είναι σχεδόν απίθανα⁸⁶⁴.

Όσον αφορά τις λογοτεχνικές πηγές, ο Πλίνιος και ο Στράβων τον 1^ο αι. π.Χ., αναφερόμενοι στον Ερατοσθένη του 4^{ου} αι. π.Χ., παραθέτουν πως ο τρίτος αναγνώρισε τις αποστάσεις μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης, υπονοώντας πως κάποιος είχε ακολουθήσει αυτήν τη διαδρομή ώστε να φέρει γνώση ο Ερατοσθένης⁸⁶⁵. Μεταγενέστερα, ο Θουκυδίδης αναφέρει πως τα πλοία από την Αίγυπτο και την Λιβύη είχαν συνήθως εμπορική ταυτότητα και έπλεαν προς το λιμάνι των Κυθήρων.

Η Phillips αναφέρει πως η ΒΑ Κρήτη βρισκόταν σε επαφή με την Αίγυπτο από την ΠΜ II και η Μεσαρά από την ΠΜ III/ MM IA περίοδο, κάτι που ισχύει αν θεωρήσουμε ότι τότε είχε ανακαλυφθεί το αριστερόστροφο ταξίδι ενώ στις επόμενες περιόδους υποστηρίζει πως τα ταξίδια ενδέχεται να ήταν άμεσα λόγω των διπλωματικών και εμπορικών επαφών Κρήτης και Αιγύπτου⁸⁶⁶.

Στα Admonitions of an Egyptian Sage του Μέσου Βασιλείου γίνεται αναφορά για τα αιγυπτιακά πλοία που επισκέπτονται την χώρα των Κεφτιού. Μέσα από την μαρτυρία αυτή θεωρείται πιθανόν τα αιγυπτιακά πλοία να έκαναν το εξής ταξίδι, από την Αίγυπτο στην Συριακή ακτή,

⁸⁶¹ Cunha 2013, 4. Ο Cunha εικάζει επίσης πως υπήρχε φόβος από τους Αιγυπτίους ότι τα πλοία τους θα χάνονταν μακριά από το έδαφός τους και να επηρεάζονταν αρνητικά να εισέλθουν στην Μεγάλη Θάλασσα.

⁸⁶² Hood 2000, 21-3. Lambrou-Phillipson 1991, 13. Ωστόσο, ακόμα και αν οι άνεμοι επέτρεπαν ένα τέτοιο ταξίδι, τα πλοία θα έρχονταν αντιμέτωπα με τις αντίξοες καιρικές συνθήκες ή ενδέχεται να αντιμετώπιζαν περιόδους άπνοιας των ανέμων. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε εάν το ταξίδι τους δύνατο να οριστεί με την βοήθεια του ουρανού κάτι το οποίο ακόμα και αν συνέβαινε δεν θα ήταν εφικτό αν δεν υπήρχε καθαρός ουρανός την νύχτα. Ο Barnes (2008, 79) ωστόσο προτείνει τα ταξίδια αυτά να πραγματοποιούνταν μέσω των νησιών του αιγαιακού χώρου με συχνές στάσεις, φαινόμενο που στηρίζεται στο γεγονός ότι εφόσον πραγματοποιούνταν άμεσα ταξίδια από την Κύπρο προς την Αίγυπτο και το Λεβάντ θα ήταν πιθανή και μια άμεση πλεύση από Κρήτη σε Αίγυπτο.

⁸⁶³ Creisher 2015, 29-30. Ως εκ τούτου, θα υπήρχε αδυναμία πλεύσης προς την κατεύθυνση του ανέμου. Στην περίπτωση της βορειοδυτικής πλεύσης, οι νότιοι άνεμοι σταδιακά θα εναλλάσσονταν με βόρειους κατά την διάρκεια του ταξιδιού –στην περίπτωση που τα τότε μετεωρολογικά φαινόμενα συμφωνούν με τα σύγχρονα. Ο Θεόφραστος ωστόσο η αναφορά του Θεόφραστου σχετικά με το ευνοϊκότερο ταξίδι όταν οι νότιοι άνεμοι φυσούν ενδέχεται να αφορά τις περιπτώσεις όπου οι Μινωίτες ήθελαν να επιστρέψουν στην Κρήτη μέσω της Αιγύπτου.

⁸⁶⁴ Bader 2015, 10. Μάλιστα, αναφέρει πως οι επαφές που μαρτυρούνται στην Μέση και την Ύστερη εποχή του χαλκού δεν είναι αρκετές ώστε να διευκρινίζουν άμεσα ταξίδια.

⁸⁶⁵ Creisher 2015, 31.

⁸⁶⁶ Phillips 1996, 466. Creisher 2015, 32.

έπειτα στην νότια ακτή της Τουρκίας και μετά μέσω της Ρόδου, στο Αιγαίο και την Κρήτη⁸⁶⁷. Οι άμεσες επαφές μέσω θαλάσσης φαίνεται πως σταματούν με την πτώση του μινωικού πολιτισμού στα τέλη της ΥΜ ΙΒ και η ένταση των επαφών τους εντοπίζεται εκ νέου στην Πτολεμαϊκή περίοδο (4^{ος} αι. π.Χ.)⁸⁶⁸. Από την αλληλογραφία της Αμάρνα γνωρίζουμε πως οι μεγάλες καταστροφές που επήλθαν στο σύστημα πλοήγησης στην Μεσόγειο και το Αιγαίο ενθάρρυναν την πειρατεία και κατά συνέπεια πολλοί εμπορικοί σταθμοί που επικοινωνούσαν με την Αίγυπτο καταστράφηκαν⁸⁶⁹.

Ωστόσο, η Creisher υποστηρίζει πως πραγματοποιούνταν ταξίδια από την Αίγυπτο στην Κρήτη και πως ορισμένες εμπορικές διαδρομές ακολουθούσαν το περιστροφικό κύκλωμα της Μεσογείου ενώ άλλες ήταν περισσότερο άμεσες ανάγοντας το φαινόμενο αυτό στο πολύπλοκο εμπορικό και πολιτικό σύστημα της περιόδου⁸⁷⁰. Σχετικά με τους μηχανισμούς και τα μοντέλα, ίσως χρησιμοποιήθηκαν πολλοί μηχανισμοί ταυτόχρονα, κάτι το οποίο δημιούργησε μια πολυεπίπεδη σχέση ανάμεσα σε δύο γεωγραφικές θέσεις οι οποίες εξαρτόνταν από συγκεκριμένους εμπόρους/μεσάζοντες, αντικείμενα και πληροφορίες⁸⁷¹.

Αρκετές πληροφορίες παρέχει το Danaos Project, μια διεπιστημονική ερευνητική ομάδα η οποία μελετώντας την διαδρομή των υδάτων μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης προσπαθούν να τεκμηριώσουν και να αναλύσουν τα ναυάγια που σηματοδοτούσαν τις θαλάσσιες διαδρομές ανά την αρχαιότητα⁸⁷². Μέσα από την μελέτη της γεωμορφολογίας και των θαλάσσιων διαδρομών ερευνάται και καταγράφεται ο θαλάσσιος βυθός χρησιμοποιώντας ηχοβολιστή πλευρικής σάρωσης και τοπογράφο υποδομής πυθμένα⁸⁷³. Ωστόσο, αξίζει να σκεφτούμε πως τα αιγυπτιακά ευρήματα στην Κρήτη δεν υπονοούν απαραίτητα μια άμεση εμπορική επαφή μεταξύ τους στα πρώτα χρόνια⁸⁷⁴.

⁸⁶⁷ Lambrou-Phillipson 1991, 15. Cunha 2013, 4. Μάλιστα, μέσω ενός ταξιδιού κατά μήκος των ακτών επιτυγχανόταν η ευμάρεια των περιοχών που λειτουργούσαν ως στάσεις ενός πλοίου.

⁸⁶⁸ Wachsmann et al. 2009, 147. Ο Cline (1994, 35) ωστόσο αναφέρει πως η παρουσία εισηγμένων τεχνέργων από την Συροπαλαιστίνη και την Κύπρο στην ΥΜ ΙΙΑ-Γ περίοδο στον αιγαϊακό χώρο υποδεικνύει ταξίδια και επαφές μεταξύ των λαών και στην περίπτωση αυτή ίσως πραγματοποιούνταν άμεσα ταξίδια από την Κρήτη προς την Αίγυπτο και πίσω.

⁸⁶⁹ Cunha 2013, 6.

⁸⁷⁰ Creisher 2015, 32.

⁸⁷¹ Sherratt και Sherratt 1998, 329-42. Herrero 2011, 276.

⁸⁷² Wachsmann et al. 2009, 146. Η έρευνα αυτή εκπονείται από το Ινστιτούτο Ενάλιας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Τέξας, το Ελληνικό Κέντρο Θαλάσσιων Ερευνών και του Ινστιτούτου Αρχαίων και Μεσαιωνικών Αλεξανδρινών Σπουδών.

⁸⁷³ Wachsmann et al. 2009, 147, 149.

⁸⁷⁴ Lambrou-Phillipson 1991, 15.

Συμπεράσματα

Οι επαφές της Κρήτης με την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή διαφαίνονται μέσα από τις εισαγωγές τεχνέργων, την υιοθέτηση τεχνικών και τεχνολογιών καθώς και από τον ενστερνισμό υβριδικών θεοτήτων. Η Αίγυπτος εξήγαγε πολύτιμα αντικείμενα και ιδέες στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου τα οποία εγκιβωτίζονταν στο πλαίσιο των διπλωματικών συνδιαλλαγών με άλλες θέσεις. Στην ουσία η πρακτική αυτή της Αιγύπτου αποσκοπούσε στην υιοθέτηση ενός διεθνούς οπτικού λεξιλογίου, θρησκευτικού και ηγεμονικού περιεχομένου, μέσω του οποίου θα επιτυγχανόταν μια κοινή απεικόνιση των εκάστοτε σταθερών⁸⁷⁵.

Για την αποσαφήνιση της προσπάθειας αυτής, αρκεί να αναλογιστούμε πως η θρησκευτική ταύτιση καθίσταται ευκολότερη όταν αναγνωρίζονται όμοια γνωρίσματα θεοτήτων σε ποικίλες θέσεις. Δύο επαρκή παραδείγματα αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, με την εισαγωγή της αιγυπτιακής θεότητας Ταουρέτ και του δαίμονα Μπες, τόσο στην ανακτορική Κρήτη όσο και σε θέσεις της Εγγύς Ανατολής⁸⁷⁶. Όμοια συμβαίνει και με την υιοθέτηση των σκαραβαίων στην Κρήτη, με την μεταφορά γνώσης της τεχνικής της φαγεντιανής καθώς και με την παρουσία αιγυπτιακών εισαγωγών και πολύτιμων-εξωτικών αντικειμένων στον ελλαδικό χώρο.

Η πραγματοποίηση της μεταφοράς και της μετάπλασης ωστόσο δεν θα ήταν εφικτή μέσω των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Για τον λόγο αυτόν οι μεταφορές εκτιμάται πως πραγματοποιούνταν μέσω των εκάστοτε ελίτ και υποκινούνταν στο πλαίσιο της ανταλλαγής εξωτικών αντικειμένων. Με τον τρόπο αυτόν καθίστατο εμφανής η επιρροή ή η παρουσία αιγυπτιακών πολιτισμικών στοιχείων σε θέσεις πέρα από τα σύνορά της Αιγύπτου και κατ' επέκταση τα εξωτικά αντικείμενα που βρίσκονταν στην Κρήτη αποτελούσαν αντικείμενα πολυτελείας όπου τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα επιθυμούσαν να αποκτήσουν ή θαύμαζαν. Η αξία των εξωτικών αντικειμένων προκύπτει από την απόσταση, τόσο την γεωγραφική όσο και την πολιτισμική την οποία διανύουν ώστε να φτάσουν στον παραλήπτη. Λόγω του ότι ανταλλάσσονται μεταξύ των ελίτ, είναι εμποτισμένα με συμβολισμούς και ιδεολογικές συμβάσεις και αυτόματα αναγνωρίζονται ως αντικείμενα κύρους⁸⁷⁷. Η πρακτική αυτή, η οποία υποκινείτο από την πλευρά της Αιγύπτου, ενδέχεται να αντικατοπτρίζει την επιθυμία της τα τέχνηρά της και τα πολιτισμικά στοιχεία της να εντοπίζονται σε όλη την

⁸⁷⁵ Marinatos 2017, 229-37.

⁸⁷⁶ Warburton 2013, 123-4.

⁸⁷⁷ Knapp 1998, 195-7.

ανατολική Μεσόγειο. Με τον τρόπο αυτόν, επιτυγχανόταν η παρουσία της πέραν των συνόρων της και κατ' επέκταση εκδηλωνόταν η κυριαρχία της στις υπόλοιπες θέσεις της Μεσογείου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως με την άφιξη των αιγυπτιακών σκαραβαίων στην Κρήτη ξεκινά αυτόματα η απομίμησή τους από τα μινωικά εργαστήρια. Άξιο προσοχής είναι το φαινόμενο της απομίμησης στην περίπτωση αυτή εν αντιθέσει με την μετάπλαση της Ταουρέτ από την πρώτη στιγμή της άφιξής της στην Κρήτη. Η Κρήτη, πριν την άφιξη των πρώτων αιγυπτιακών σκαραβαίων, χρησιμοποιούσε ζωομορφικών σχημάτων σφραγίδες. Ενώ ο σκαραβαίος θα μπορούσε να αποτελεί απλά ακόμα ένα ζωομορφικό σχήμα, εντούτοις υιοθετήθηκε και η προτίμησή του συγκριτικά με τα υπάρχοντα σχήματα είναι εμφανής. Οι θεωρίες σχετικά με την υιοθέτηση του σκαραβαίου είναι αρκετές. Βασικό γνώρισμα της υιοθέτησης αποτέλεσε το γεγονός των συχνών επαφών ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο καθώς και η γνώση των πολιτισμικών γνωρισμάτων των δύο θέσεων⁸⁷⁸. Οι λειτουργικοί λόγοι που ώθησαν την Κρήτη στην υιοθέτηση του σκαραβαίου ως σχήμα ενδέχεται να είναι δύο. Αρχικά, το ωοειδές σχήμα σε συνδυασμό με την μεγάλη επιφάνεια η οποία επέτρεπε την διακόσμηση λειτούργησε θετικά ενώ παράλληλα τα σκληρά πετρώματα από τα οποία κατασκευάζονταν οι σκαραβαίοι εξυπηρετούσαν καθώς δεν ήταν εύθραυστοι⁸⁷⁹.

Ένα λογικό συμπέρασμα θα ήταν η θεωρία πως οι Μινωίτες ήθελαν απλώς να υιοθετήσουν ένα εξωτικό αντικείμενο που παράλληλα εσώκλειε πολυλειτουργικές ιδιότητες για έναν άλλον πολιτισμό. Είναι σίγουρο πως οι Μινωίτες γνώριζαν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Αιγυπτίων, οι οποίοι συνέδεαν τον σκαραβαίο με τον Κχεπερά. Δεν αποκλείεται λοιπόν να ήθελαν να εντάξουν στην καθημερινότητά τους ένα αντικείμενο που περιβαλλόταν από μαγικοθρησκευτικές έννοιες χωρίς να είναι απαραίτητο να έχει την ίδια χρήση στην χώρα προσέλευσης⁸⁸⁰. Οι Μινωίτες δεν εστίασαν στην θρησκευτική ταυτότητα του σκαραβαίου και αυτός είναι ένας λόγος που δεν αφομοίωσαν τον σκαραβαίο της καρδιάς. Από την άλλη πλευρά η Phillips αναφέρει πως ίσως αυτό το ζώο που είχε εξωτικούς συμβολισμούς για έναν άλλο πολιτισμό, να υιοθετήθηκε με σκοπό να αναβιώσουν ένα γνώρισμα της Πρωτοανακτορικής περιόδου, αναφέροντας πως πιθανώς να προέκυψε μια σύνδεση ανάμεσα στον αιγυπτιακό σκαραβαίο και τα πρώιμα πήλινα αναθήματα του Ρινόκερου Ορύκτη⁸⁸¹. Τέλος, η υιοθέτηση του αιγυπτιακού σκαραβαίου από την μινωική Κρήτη ενδέχεται να συνδέεται με τον θεσμό των διπλωματικών δώρων ή την κτερισματική τους φύση στην Αίγυπτο. Στην Κρήτη, η πλειονότητα

⁸⁷⁸ Phillips 2004, 168.

⁸⁷⁹ Phillips 2004, 168-9. Το σχήμα του σκαραβαίου υιοθετείται στην Κρήτη την χρονική στιγμή όπου οι μινωικές σφραγίδες αλλάζουν σε σχήμα και γίνονται περισσότερο στενές και με μεγαλύτερη επιφάνεια.

⁸⁸⁰ Herrero 2011, 271.

⁸⁸¹ Phillips 2004, 169. 2010, 311.

των σκαραβαίων απαντάται σε ταφικά σύνολα, μαρτυρώντας αφενός την κτερισματική χρήση τους και αφετέρου μια εν δυνάμει προστατευτική ιδιότητα του κατόχου. Οι σκαραβαίοι που εντοπίζονται σε αιγυπτιακά ταφικά σύνολα, πέραν των σκαραβαίων της καρδιάς, αποτελούσαν είδη πολυτέλειας και συγκαταλέγονται στα κτερίσματα του νεκρού. Έχοντας ως δεδομένο το γεγονός ότι τέχνηρα σκαραβαίων εντοπίζονται σε πληθώρα μινωικών ταφικών συνόλων, δεν αποκλείεται η Κρήτη να επιθυμούσε να εντάξει στον κύκλο των κτερισμάτων της ένα αντικείμενο που στην Αίγυπτο εσώκλειε θρησκευτικές και προστατευτικές ιδιότητες ενώ παράλληλα απέπνεε έναν εξωτικό χαρακτήρα καθώς προερχόταν από μια απομακρυσμένη θέση, αποτελώντας παράλληλα ένα μέσο έκφρασης της κοινωνικής θέσης του κατόχου.

Όπως αναφέρθηκε, μαρτυρούνται ενδείξεις μεταφοράς καλλιτεχνών, όπως υποδεικνύεται από τους τοιχογραφικούς διακόσμους ανακτόρων σε Αίγυπτο και Εγγύς Ανατολή, οι οποίοι ενδέχεται να ήταν πλανόδιοι ή εκπατρισμένοι. Επιπλέον, μαρτυράται η εμπορική φύση τους βάσει των εξωτικών αντικειμένων και των αναφορών για τον αιγαιακό χώρο⁸⁸². Η άποψη του Cline είναι πως ίσως πλανόδιοι ή εκπατρισμένοι Μινωίτες καλλιτέχνες δραστηριοποιούνταν στην ανατολική Μεσόγειο και την Αίγυπτο χωρίς αυτό να εξακριβώνεται⁸⁸³. Παράλληλα, εκτιμά πως υπάρχουν ενδείξεις για μόνιμους Μινωίτες στην Ανατολή με αδυναμία διάγνωσης μιας αποικίας τους σε κάποια θέση καθώς δεν μαρτυράται κάποια δράση τους⁸⁸⁴. Η Αίγυπτος γνώριζε τους κατοίκους του Αιγαίου. Μάλιστα, ονόμαζαν *Keftiw* τους κατοίκους της Κρήτης και *ἱϛῆϛ* αυτούς των Μυκηνών. Από την άλλη πλευρά η Μεσοποταμία ονόμαζε τους κατοίκους από τον αιγαιακό χώρο Καφτόρ ενώ οι Χετταίοι ονόμαζαν τους Μυκηναίους *Ahhiyawa*⁸⁸⁵.

Επιπλέον, αρκετές είναι οι αναφορές στα ομηρικά έργα σχετικά με τις επαφές του Αιγαίου με την Ανατολή, αν και θεωρείται ριζοκίνδυνη η τακτική να εναποθέσουμε τις γνώσεις μας για την εποχή του Χαλκού αποκλειστικά στον Όμηρο. Σε αρκετές περιπτώσεις ο Όμηρος αναφέρει ταξίδια ηρώων της εποχής του Χαλκού στην Αίγυπτο ή σε άλλες θέσεις της Εγγύς Ανατολής⁸⁸⁶. Επιπλέον, σημαντικές ενδείξεις παρέχουν οι πινακίδες γραμμικής Β' οι οποίες ωστόσο δεν αναφέρονται σε ταξίδια και μεταφορές καλλιτεχνών ή εμπόρων. Οι πινακίδες από την Πύλο κάνουν λόγο για μια κεντρική διοίκηση ενώ αυτές τις Κνωσού για μια αποκεντρωμένη

⁸⁸² Knapp 1998, 193-8.

⁸⁸³ Cline 1995α, 281-3.

⁸⁸⁴ Cline 1995α, 277.

⁸⁸⁵ Cline 1995α, 281.

⁸⁸⁶ Cline 1995α, 279-280. Χαρακτηριστικά, ο Όμηρος αναφέρει πως ο Μενέλαος πέρασε επτά χρόνια μεταφερόμενος ανάμεσα σε Αίγυπτο, Σιδώνα, Κύπρο, Φοινίκη και Λιβύη πριν επιστρέψει από την Τροία ενώ παράλληλα αναφέρει ένα προσωπικό του ταξίδι σε Αίγυπτο, Κύπρο και Λιβύη. Ωστόσο, το τελευταίο ταξίδι θεωρείται προϊόν μυθοπλασίας που φαντάζει πραγματικό, γεγονός που δημιουργεί προβληματισμούς σχετικά με την αυθεντικότητα του ταξιδιού του Μενελάου επίσης.

εξουσία. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις οι καλλιτέχνες ή έμποροι σχετίζονται με την εξουσία, τα ανάκτορα ή τις κύριες θέσεις ενώ οι αναφορές για πλανόδιους καλλιτέχνες είναι λίγες σε αντίθεση με τις αναφορές για τους εκπατρισμένους, που είναι μηδενικές⁸⁸⁷. Στον αντίποδα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιγραφές από το ανάκτορο του Zimri-Lim στο Μάρι στις οποίες αναφέρονται Μινωίτες που διαχωρίζονται βάσει ονόματος ή επαγγέλματός τους. Η παρουσία των πινακίδων αυτών οδηγούν στο συμπέρασμα πως Μινωίτες έμποροι δραστηριοποιούνταν σε Ουγκαρίτ και Μάρι τον 18^ο αι. π.Χ., χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται εάν προέρχονταν από την μινωική αυλή ή εάν αποτελούσαν πλανόδιους εμπόρους/καλλιτέχνες⁸⁸⁸.

Σχετικά με την φύση του εμπορίου και την μεταφορά των καλλιτεχνικών μοτίβων υπερισχύει το ενδεχόμενο της μεταφοράς τους μέσω του εμπορίου ή μέσω των παθητικών επαφών και των επιρροών. Στο Μάρι και την Κάτνα θεωρείται πως τα καλλιτεχνικά μοτίβα έφτασαν μέσω παθητικών επαφών και όχι άμεσων σχέσεων. Στην Άβαρι εκτιμάται πως οι αιγαιακές τεχνικές και τα μοτίβα έφτασαν μέσω εμπορίου –πιθανώς άμεσου καθώς απαντάται πληθώρα αιγαιακών καλλιτεχνικών γνωρισμάτων σε συνδυασμό με αιγαιακές τεχνικές, κάτι που μπορούσε να πραγματοποιηθεί με την επίσκεψη Μινωιτών καλλιτεχνών στην Αίγυπτο⁸⁸⁹.

Ο Barnes προτείνει πως για την καλύτερη θέαση των καλλιτεχνικών επιρροών μεταξύ Αιγαίου, Αιγύπτου και ανατολικής Μεσογείου χρειάζεται να εξεταστούν οι νεοανακτορικοί τάφοι και ταφικοί κύκλοι. Στην περίπτωση αυτήν, φαίνεται πως τα καλλιτεχνικά μοτίβα μεταφέρονται μέσω του εμπορίου και όχι μέσω άμεσων επαφών ενώ στην περίπτωση που οι επαφές είναι άμεσες αυτό επιτυγχάνεται με την μεταφορά ημιτελών τεχνέργων ή με την μετακίνηση των καλλιτεχνών⁸⁹⁰.

Τα εξωτικά αντικείμενα ενέπνεαν κύρος στον κάτοχο και η απόκτησή τους δεν αιτιολογείται βάσει κοινωνικών παραμέτρων καθώς υποδηλώνουν κυρίως την έκφραση συμμαχίας ή την ένδειξη ανωτερότητας της μιας πλευράς⁸⁹¹. Ο αιγαιακός κόσμος της Νεοανακτορικής περιόδου βρισκόταν σε επαφή με τα ανακτορικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου στους κόλπους της οποίας οι καλλιτέχνες ταξίδευαν χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε εάν καθοδηγούνταν από τα ανακτορικά συμπλέγματα.

⁸⁸⁷ Cline 1995α, 267, 280-1. Το φαινόμενο αυτό δεν ξενίζει καθότι οι πινακίδες ορίζονται ως ανακτορικοκεντρικές και δεν χρειαζόταν να καταχωρηθούν σε αυτές αναφορές πλανόδιων καλλιτεχνών ή ανθρώπων που είχαν αποχωρήσει από τον αιγαιακό χώρο και δεν σχετίζονταν με το ανάκτορο.

⁸⁸⁸ Cline 1995α, 273.

⁸⁸⁹ Barnes 2008, 77, 82-4.

⁸⁹⁰ Barnes 2008, 82. Ένα δείγμα καλλιτεχνικών επιρροών μέσω του εμπορίου είναι η υιοθέτηση των μοτίβων που απεικονίζονται σε κεραμική, μετάλλινα αγγεία ή στα υφαντά.

⁸⁹¹ Knapp 1998, 196-9.

Όπως και στην περίπτωση του αιγαιακού τοιχογραφικού διακόσμου στην Άβαρι, η ιδέα είναι συνδεδεμένη με την εικόνα. Η μεταφορά της εικόνας πέραν του γηγενούς πολιτισμικού πλαισίου φθίνει ως προς το νόημά της και την λειτουργία της και επακολουθεί η υποτίμησή της. Ωστόσο, ο εικονογραφικός διάκοσμος συμβολίζει την βασιλική δύναμη στα τέσσερα ανάκτορα, εκτός των αιγαιακών συνόρων, υποδηλώνοντας πως τόσο οι εικόνες όσο και οι ιδέες τους δύνανται να ταξιδέψουν και σημαντικός παράγοντας για την αποσαφήνιση των συμβολισμών αποτελεί το πλαίσιο στο οποίο εγκιβωτίζονται. Επομένως, τα μηνύματα των τοιχογραφιών ήταν διαφορετικού πολιτισμικού πλαισίου αλλά όμοιας ιδεολογίας⁸⁹².

Οι γνώσεις μας σχετικά με τους Κεφτιού θα μπορούσαν να είναι περισσότερες αν είχαμε μαρτυρίες σχετικά με την άμεση ή έμμεση ναυσιπλοΐα μεταξύ Αιγαίου και Αιγύπτου⁸⁹³. Και οι δύο πολιτισμοί κατασκεύαζαν και χρησιμοποιούσαν αγγεία μεγάλης χωρητικότητας που υποδείκνυε πως ήταν ανθεκτικά για την μεταφορά τους μέσω πλοίου. Επιπλέον, τα αιγυπτιακά κείμενα αναφέρουν μεγάλα αριστερόστροφα ταξίδια που περιλάμβαναν την συριακή ακτή και τον αιγαιακό χώρο ενώ παράλληλα οι τοιχογραφίες τους απεικονίζουν αγγεία μεγάλου αποθηκευτικού χώρου που θεωρείται πως χρησιμοποιούνταν για την διακίνηση των προϊόντων. Επιπλέον, η μικρογραφική ζωφόρος από το Ακρωτήριο της Θήρας απεικονίζει πλοία διαφόρων μεγεθών που καταφτάνουν από το ένα λιμάνι στο άλλο ενώ το ναυάγιο του Ulu Burun παρέχει περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την ναυσιπλοΐα της περιόδου⁸⁹⁴.

Από τις αναφορές των Κεφτιού στις επιγραφές των αιγυπτιακών κειμένων, την Tell el Dab'a και τις τοιχογραφίες, συμπεραίνουμε πως οι κάτοικοι της Αιγύπτου έφεραν γνώση των πολιτισμικών στοιχείων συμπεριλαμβανομένου μιας γλώσσας διαφορετικής από την δικιά τους ενώ επίσης συνειδητοποιούν τις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες της περιόδου⁸⁹⁵. Ο όρος Κεφτιού, αποτέλεσε για την Αίγυπτο έναν γεωγραφικό προσδιορισμό ενός λαού που ζούσε βόρεια της⁸⁹⁶, βρίσκονταν στο άκρο της αιγυπτιακής αυτοκρατορίας και στην περιοχή ανάμεσα στην Ισφét και την Μάατ και οι κάτοικοί του αναγνωρίζονταν ως καλοί ξένοι, ενώ δεν κατακτήθηκαν από την χώρα του Νείλου ούτε αποτέλεσαν εχθρό της εφόσον δεν συγκαταλέγονται στην λίστα των εχθρών⁸⁹⁷. Έως και το πρώιμο Νέο Βασίλειο,

⁸⁹² Barnes 2008, 108-10. Knapp 1998, 200.

⁸⁹³ Barnes 2013, 7. Panagiotopoulos 2011, 31-50.

⁸⁹⁴ Barnes 2013, 6-7. Μαρτυράται πως τα πλοία των Κεφτιού κατασκευάζονταν ή επισκευάζονταν στο λιμάνι *grw-nfr* στο Δέλτα του Νείλου χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται εάν αποτελούσαν πλοία των Κεφτιού ή αν ονομάζονταν έτσι επειδή προορίζονταν για ένα ταξίδι στην χώρα τους.

⁸⁹⁵ Woodcock 2014, 55.

⁸⁹⁶ Matic 2012, 248.

⁸⁹⁷ Judas 2014, 7-8.

συγκαταλέγονται στους καλούς ξένους, σχετίζονται με τον Ωρο και τον αιγαιακό γρύπα⁸⁹⁸ και τηρούσαν τις συμφωνίες με την Αίγυπτο ή οι ανάγκες τους συνέπιπταν με τα ενδιαφέροντα της Αιγύπτου. Τόσο η Αίγυπτος όσο και το Αιγαίο απολάμβαναν τα προνόμια μέσω των διπλωματικών δώρων, τα οποία προαπαιτούσαν οικονομική ανέχεια και ειρηνικές σχέσεις⁸⁹⁹. Δεν αποκλείεται επίσης οι ο μεταξύ τους σχέσεις να βρίσκονταν σε ακμή την 18^η δυναστεία και αυτό να μαρτυράται μέσω του εικονογραφικού διακόσμου στην Άβαρι⁹⁰⁰.

Ωστόσο, οι σχέσεις τους δεν έμειναν αμετάβλητες καθώς διαφέρουν ριζικά μεταξύ πρώιμης και ύστερης 18^{ης} δυναστείας. Η παύση των επαφών τους συνδέεται με την εμφάνιση των Μυκηναίων στην Κρήτη την ΥΜ ΙΙ, το χρονικό σημείο όπου οι αναφορές στους Κεφτιού σταματούν⁹⁰¹, ίσως επειδή η Κρήτη παύει να αποτελεί πολιτικό εργαλείο για την Αίγυπτο ή λόγω της ανάδυσης της μυκηναϊκής δύναμης στον ελλαδικό χώρο⁹⁰². Η Judas αναφέρει πως οι κάτοικοι του Αιγαίου ενδέχεται να έπαυσαν να είναι συνεργάσιμοι με τους Αιγυπτίους την στιγμή όπου οι τελευταίοι έστειλαν μια πρεσβεία τους στον ελλαδικό χώρο, όπως μαρτυράται από την βάση του αγάλματος του Αμενχοτέπ ΙΙΙ στο Kom el-Hetan⁹⁰³. Μάλιστα, από τα τέλη της 18^{ης} δυναστείας οι Κεφτιού συμπεριλαμβάνονται στην Λίστα των Εννέα Τόξων, αποτελώντας πλέον εχθρούς των Αιγυπτίων⁹⁰⁴. Οι λόγοι ένταξής τους στη λίστα μπορούν να αποτελούν απλώς υποθέσεις. Δεν αποκλείεται οι Κεφτιού, λόγω κάποιας ασυμφωνίας στην ανταλλαγή διπλωματικών δώρων, απουσίας γνώσης της γραφής⁹⁰⁵ ή ένεκα αλλαγής της πολιτικής και πολιτισμικής δύναμης στο Αιγαίο να δημιούργησαν ρήγμα στις διπλωματικές και εμπορικές επαφές τους και να άλλαξε η εικόνα των Κεφτιού στα μάτια των Αιγυπτίων⁹⁰⁶. Εξίσου πιθανό είναι το σενάριο η νέα δύναμη στο Αιγαίο να μην συνεργαζόταν σε ικανοποιητικό βαθμό με τον φαραώ. Με το πέρασμα της εξουσίας στον μυκηναϊκό κόσμο παύει η χρήση του αιγαιακού γρύπα σε συσχετισμό με τους Κεφτιού⁹⁰⁷, όπως και η ιδέα των καλών ξένων⁹⁰⁸. Ο μυκηναϊκός κόσμος αποτέλεσε μέρος μιας μεγάλης διπλωματικής και

⁸⁹⁸ Judas 2015, 131. Συμπεραίνοντας πως υπήρχαν θετικού τύπου διπλωματικές συμπεριφορές μεταξύ τους έναντι δώρων που μαρτυρούσαν υποταγή.

⁸⁹⁹ Panagiotopoulos 2001, 278.

⁹⁰⁰ Barnes 2013, 6.

⁹⁰¹ Bader 2015, 3. Wachsmann 1987, 104. Οι απεικονίσεις των Κεφτιού στους θηβαϊκούς τάφους παύουν το 1450 π.Χ.

⁹⁰² Barnes 2013, 7. Judas 2015, 130-1.

⁹⁰³ Judas 2015, 130.

⁹⁰⁴ Judas 2015, 130.

⁹⁰⁵ Barnes 2013, 7.

⁹⁰⁶ Judas 2015, 130.

⁹⁰⁷ Steel 2013a, 467. Για τον αιγαιακό γρύπα και την απεικόνισή του καθώς και για τα πλησιέστερα παράλληλά του στον αιγαιακό χώρο και το Λεβάντ.

⁹⁰⁸ Judas 2015, 131. Ο αιγαιακός γρύπας απαλλάσσεται από την ταμπέλα των Κεφτιού και γίνεται πλέον μέρος ενός ενιαίου μοτίβου της Ανατολικής Μεσογείου.

εμπορικής αλυσίδας με την Αίγυπτο, ωστόσο δεν κατάφερε να διατηρήσει τις διπλωματικής φύσης σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί με τους Κεφτιού⁹⁰⁹.

Σχετικά με τα εξωτικά αντικείμενα, δεν γνωρίζουμε εάν αυτά και οι πρώτες ύλες διακινούνται μέσω ιδιωτών ή στο πλαίσιο του βασιλικού εμπορίου. Οι εμπορικοί μηχανισμοί της περιόδου θεωρούνται πολύπλοκοι και δεν έγκειντο σε μία μόνο φύση συνδιαλλαγών. Κατά βάση θεωρείται πως το εμπόριο –αν όχι από την αρχή– οργανωνόταν από τα ανακτορικά συγκροτήματα τόσο της ανατολικής Μεσογείου όσο και του Αιγαίου χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε εάν μισθοδοτούνταν ιδιώτες έμποροι ή εάν οι έμποροι εργάζονταν για το κάθε ανάκτορο⁹¹⁰. Τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο σενάριο είναι πιθανά καθώς θεωρείται πως οι έμποροι και οι διπλωμάτες στην YEX αναγνωρίζονταν ως όμοιοι καθώς οι έμποροι είχαν συνήθως και τους δύο ρόλους, όπως αναφέρουν τα κείμενα της Αμάρνα. Ως εκ τούτου οι εμπορικοί μηχανισμοί θεωρείται πως ήταν ποικίλοι και πως απασχολούνταν τόσο οι ιδιώτες έμποροι και εκείνοι υπό τις διαταγές της αυλής όσο και οι διπλωμάτες και οι πρεσβείες που αντιπροσώπευαν τον ηγεμόνα⁹¹¹.

Εκτιμάται πως τα αντικείμενα μπορούσαν να φτάσουν στο Αιγαίο μέσω τριών τρόπων, του άμεσου εμπορίου, του διαμετακομιστικού και μέσω ενός ταξιδιού που περιελάμβανε όλα τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου⁹¹². Επιπλέον, ορισμένα από τα αντικείμενα που απαντώνται στον ελλαδικό χώρο προήλθαν πιθανώς μέσω διπλωματικών ταξιδιών. Η διασπορά των εισηγμένων εξωτικών αντικειμένων επικεντρώνεται στα κέντρα των Μυκηνών και της Τίρυνθας και εκτιμάται πως το λιμάνι στο οποίο κατέφταναν τα αντικείμενα κρατούσε τα πρακτικά αντικείμενα με αποτέλεσμα στην ενδοχώρα να συγκεντρώνονται τα αντικείμενα υψηλής αξίας, όπως διαφαίνεται με την περίπτωση της Τίρυνθας και των Μυκηνών και του Κομμού και της Κνωσού⁹¹³.

Τα εξωτικά αντικείμενα και οι καλλιτεχνικές συμβάσεις ταξίδευαν στην ανατολική Μεσόγειο μέσω των αυτόνομων ή ημιαυτόνομων εμπόρων που εξυπηρετούσαν τις παράκτιες θέσεις μέσω του αριστερόστροφου ταξιδιού από την Αίγυπτο προς το Λεβάντ, έπειτα δυτικά στην βόρεια ακτογραμμή της Ανατολίας, μετά προς το Αιγαίο και έπειτα πίσω στην Αίγυπτο⁹¹⁴. Ο συγκεκριμένος εμπορικός μηχανισμός υπερισχύει καθώς εξηγεί τις μινωικές καλλιτεχνικές επιρροές που εντοπίζονται σε Κύπρο και Λεβάντ.

⁹⁰⁹ Judas 2015, 131.

⁹¹⁰ Knapp 1998, 195-9.

⁹¹¹ Cline 1994, 85.

⁹¹² Cline 2010, 161-79.

⁹¹³ Cline 1994, 86-7. Εντούτοις, η θεωρία αυτή δεν εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεις και δύναται να χρησιμοποιηθεί ως ένας επεξηγηματικός εμπορικός μηχανισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

⁹¹⁴ Barnes 2008, 78. Όμοια πορεία εκτιμάται πως είχε το ναυάγιο του Ulu Burun.

Χάρτες

Χάρτης 1. Το Αιγαίο και η Ανατολική Μεσόγειος με σημειωμένες τις θέσεις οι οποίες θα αναφερθούν. Barnes 2008, 173. Εικ. 1.

Calendar Years B.C.	New Aegean Chronology	Old Aegean Chronology	Egypt
1700	LMLH I (1700-1610)	MH/MM	Hyksos
1650			
1600	Thera eruption ca. 1625 LM IBLH IIA (1610-1550)		18th Dynasty Kamose (1578-1570) Ahmose (1570-1546)
1550	LM IHLH IIB (1550-1490)	LMLH I (1550-1500)	Amenhotep I (1546-1526/5)
1500	LMLH IIA (1490-1365)	Thera eruption ca. 1500 LM IBLH IIA (1500-1450)	Thutmose I (1525-1512) Thutmose II (1512-1504) Hatshepsut (1504-1482)
1450		LM IHLH IIB (1450-1400)	Thutmose III (1482-1450) Rekhmire paintings Amenhotep II (1450-1425)
1400		LMLH IIA (1400-1300)	Thutmose IV (1425-1417) Amenhotep III (1417-1379)
1350	LMLH IIB (1365-1290)		Akhenaten (1379-1363) Tutankhamen (1361-1352) Ay (1352-1348) Horemheb (1348-1320)
1300		LMLH IIB (1300-1200)	19th Dynasty
1250			
1200	LMLH IIC (1200-1100)	LMLH IIC (1200-1100)	

Πίνακας 1. Αιγαιακή χρονολόγηση και

συγχρονισμός με την Αίγυπτο. Rehak 1996, 38. Πίν. 1.

	Aegean				Greek Mainland	
	Crete/Islands	High	CAH	Low		
1900	MM I		MM I			1900
1800	MM II					1800
	MM II		MM II		MH II	
1700	MM III					1700
1600	LM IA		MM III			1600
	LM IB	LM IA		Neo-Palatial	LH I	
1500	LM II	LM IB				1500
	LM II	LM IB			LH II	
1400	LM II		LM II	Final Palatial		1400
	LM III		LM III			
1300				Post Palatial		1300
1200				Mycenaean Period	LH III	1200

Πίνακας 2.1. Ανώτερη και κατώτερη χρονολόγηση στον αιγαιακό

χώρο. Barnes 2008, 170.

Egyptian				
CAH		Conventional		Low
1900	12th Dynasty	12th Dynasty	12 th Dynasty	1900
1800			Second Intermediate Period	1800
1700	Second Intermediate Period	Second Intermediate Period	Khyan Apophis	1700
1600	 	 	Ahmoose	1600
1500	Avaris 18th	Avaris 	Hatshepsut Tuthmose III Amenhotep II Tuthmose IV	Hatshepsut Tuthmose III Amenhotep II
1400	Dynasty	18th Dynasty	Amenhotep III Amenhotep IV	Tuthmose IV Amenhotep III Amenhotep IV
1300	19th Dynasty	19th Dynasty	19th Dynasty	1300
1200				1200

Πίνακας 2.2. Ανώτερη και κατώτερη χρονολόγηση για την Αίγυπτο. Barnes 2008, 171.

Near Eastern				
High		Middle		Low
1900	MB IIA	MB IIA		
1800	 MB IIB	Hamurabi		MB IIA
1700	 Tel Kabri Alalakh	 Tel MB IIB Kabri Alalakh		 Tel MB IIB Kabri Alalakh
1600	MB III			MB IIC
1500		LB I		LB I
1400	LB I		Arnuwanda I	
1300	LB II	LB II	Kadašman-Enlil I Burna-Buriyaš II Kadašman-Turgu Kadašman-Enlil II Hattušili III Tudhaliya IV	LB II
1200				

Πίνακας 2.3. Ανώτερη και κατώτερη χρονολόγηση στην Εγγύς Ανατολή. Barnes 2008, 172.

Παράρτημα Εικόνων

Εικόνα 1. Εγχειρίδιο από δόντι ιπποποτάμου με διπλή αναπαράσταση της Ταουρέτ όπου κρατά μαχαίρια και το σύμβολο σ'. Βρετανικό Μουσείο (18175). Kuch 2017, 46. Εικ. 3.

Εικόνα 2. Χρυσό περίαπτο με ειδώλια της Ταουρέτ, Μουσείο Καλών Τεχνών, Βουδαπέστη. Nagy 1991, 5. Εικ. 1.

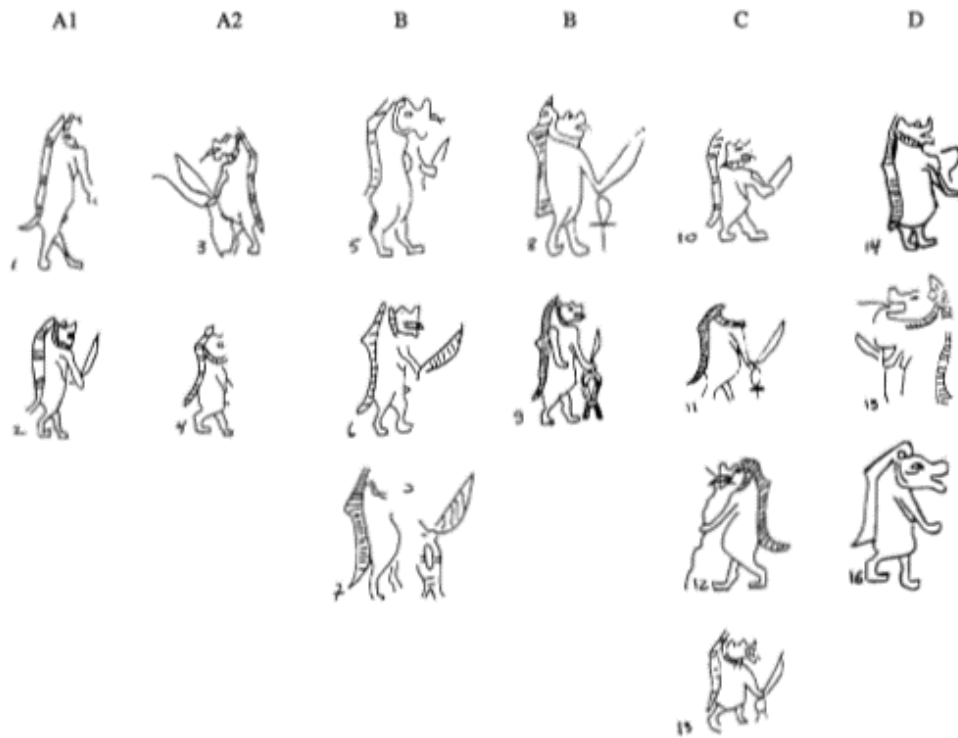

Εικόνα 3.

Τετράγωνο σφράγισμα από αχάτη από House Tomb 2, Πετρά. Από αριστερά προς δεξιά: εκμαγείο, πρόσθια και οπίσθια όψη. Weingarten 2015, 182. Weingarten 2013, 376. Εικ. 4.

Εικόνα 4. Ο μινωικός δαίμονας αποτυπωμένος σε σφραγίσματα της ΜΜ περιόδου στην Κρήτη, σχεδιαστική αποτύπωση. Weingarten 2013, 376. Εικ. 1.

Εικόνα 5.1.

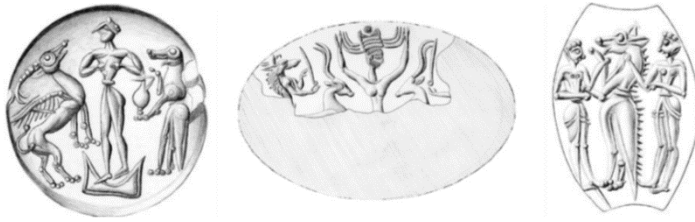
Σταδιακή μετάπλαση του μινωικού δαίμονα στην Κρήτη. Weigarten 1991β, 23. Εικ. 4.

Εικόνα 5.2.

Σταδιακή μετάπλαση του μινωικού δαίμονα στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Blakolmer 2015α, 30. Εικ. 1.

Εικόνα 6. Σφραγίσματα με

διαφορετικές λειτουργίες του μινωικού δαίμονα, σχεδιαστική απεικόνιση. Kuch 2017, 50.

Εικ. 9.

Εικόνα 7. Λίθινος τρίτονας από τα Μάλια,

σχεδιαστική απεικόνιση. Kuch 2017, 51. Chantal 1989, 78. Weingarten 1991, 24. Blakolmer 2015a. 30.

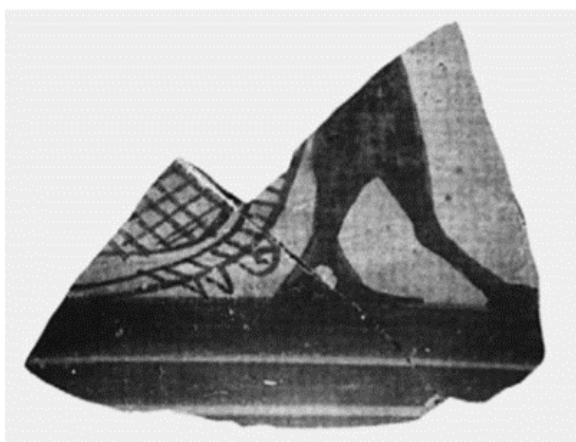

Εικόνα 8. Σφραγιστικό

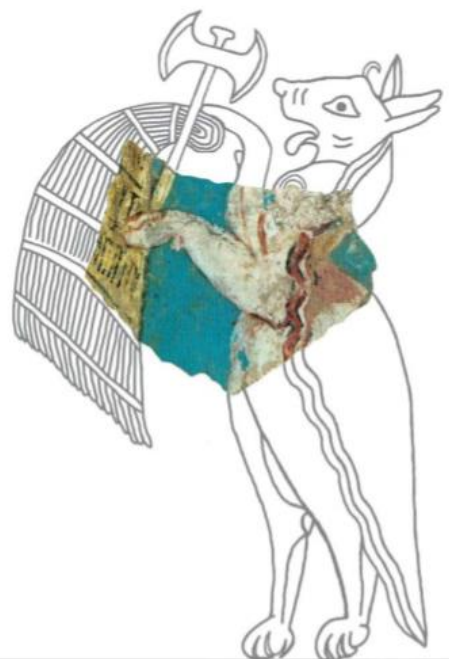
δαχτυλίδι από την Τίρυνθα με αναπαράσταση πομπής μινωικών δαιμόνων, σχεδιαστική απεικόνιση. Kuch 2017, 51. Rehak 1995, 225. Blakolmer 2015a, 31.

Εικόνα 9.1. Θραύσμα τοιχογραφικού διακόσμου από την Πύλο με την παρουσία του Μινωικού δαίμονα. Boloti 2016, GXLVI. ΠΙΝΑΚΑΚΙ !

Εικόνα 9.2 Θραύσμα κεραμικής με απεικόνιση κάτω άκρων του μινωικού δαίμονα από την Φυλακωπή. Hitchcock 2009, 9. Blakolmer 2015b, 204.

Εικόνα 9.3 Σχεδιαστική απεικόνιση του θραύσματος τοιχογραφικού διακόσμου από την Πύλο. Boloti 2016, GXLVII.

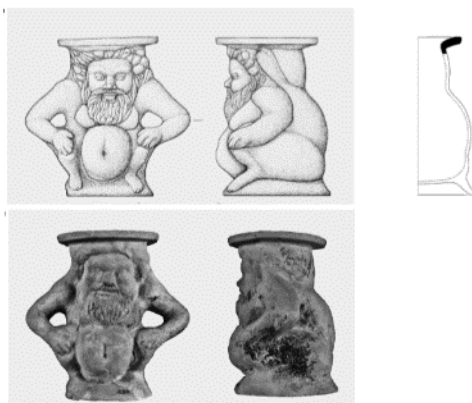
Εικόνα 10. Τρίπλευρη σφραγίδα από στεατίτη από τα Μάλια.

Weingarten 2015, 191. Εικ. 5.

Εικόνα 11. Ειδώλια της Μπέσσετ από την

Αίγυπτο. Weingarten 2015, 185. Εικ. 2c.

Εικόνα 12. Πλαστικό αγγείο Βησά-Διονύσου από την

Ιεράπετρα, ελληνιστική περίοδος. Vogeikoff-Brogan 2016, 811, εικ.1.

Εικόνα 13. Σκαραβαίος του Σομπκεμσάφ, πρόσθια

και οπίσθια όψη. Miniaci et al. 2013, 54. Εικ. 1.

Εικόνα 14. Αναμνηστικός σκαραβαίος Αμενχοτέπ

III. Cooney 2008, 3. Εικ.5.

Theban Tb # (TT)	Owner	Office	Reign
TT71	Senenmut*	Steward of Amun	Hatshepsut
TT39	Puimre	2nd Prophet of Amun	Hat-Thut III
TT155	Intef	Great Herald of the King	Thutmose III
TT131	Useramun*	Vizier	Thutmose III
TT86	Menkheperresonb*	1st Prophet of Amun	Thutmose III
TT100	Rekhmire*	Vizier	Thut III - A II
TT85	Amenemheb	Lt-Cmndr of Soldiers	Thut III - A II

Εικόνα 15. Οι θηβαϊκοί τάφοι με αναπαραστάσεις των Κεφτιού στους τοιχογραφικούς

διακόσμους τους. Judas 2014, 6. Εικ.1.

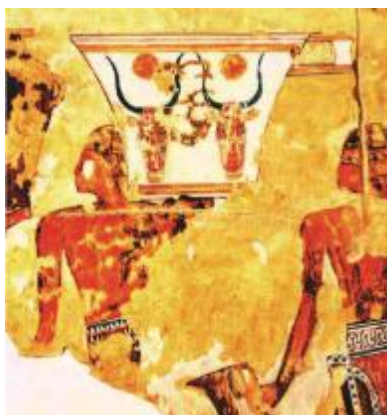

Εικόνα 16. Απεικόνιση Κεφτιού. Judas 2015, 125. Εικ.

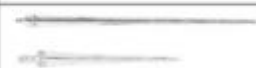

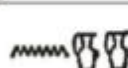
10.2.

Εικόνα 17. Τρεις αγαιακές φιγούρες με προσφορές στον τάφο του Σενμούτ (ΤΤ 71). Wilkinson, Hill 1983, 73. Εικ. 30.4.49. Matic 2012, 238. Εικ. 3. 2014, 278. Εικ. 1. 2015α, 42. Εικ. 2.

Εικόνα 18. Λεπτομέρεια του αγγείου των Κεφτιού. Thomas 2016, 327. Εικ. 21.1.

Tomb of Senenmut (TT 71)	Aegean and Egyptian parallels	Date range for specific forms with the date of the closest parallels												
		<table border="1"> <tr> <td>MM I</td> <td>MM II</td> <td>MM III</td> <td>LM I</td> <td>LM II</td> <td>LM III</td> </tr> <tr> <td>MH I</td> <td>MH II</td> <td>MH III</td> <td>LH I</td> <td>LH II</td> <td>LH III A1</td> </tr> </table>	MM I	MM II	MM III	LM I	LM II	LM III	MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III A1
MM I	MM II	MM III	LM I	LM II	LM III									
MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III A1									
		<table border="1"> <tr> <td>MM I</td> <td>MM II</td> <td>MM III</td> <td>LM I</td> <td>LM II</td> <td>LM III A1</td> </tr> <tr> <td>MH I</td> <td>MH II</td> <td>MH III</td> <td>LH I</td> <td>LH II</td> <td>LH III</td> </tr> </table>	MM I	MM II	MM III	LM I	LM II	LM III A1	MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III
MM I	MM II	MM III	LM I	LM II	LM III A1									
MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III									
														
		<table border="1"> <tr> <td>MM I</td> <td>MM II</td> <td>MM III</td> <td>LM IB</td> <td>LM II</td> <td>LM III A1</td> </tr> <tr> <td>MH I</td> <td>MH II</td> <td>MH III</td> <td>LH I</td> <td>LH II</td> <td>LH III</td> </tr> </table>	MM I	MM II	MM III	LM IB	LM II	LM III A1	MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III
MM I	MM II	MM III	LM IB	LM II	LM III A1									
MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III									
		<table border="1"> <tr> <td>MM I</td> <td>MM II</td> <td>MM III</td> <td>LM IB</td> <td>LM II</td> <td>LM III A1</td> </tr> <tr> <td>MH I</td> <td>MH II</td> <td>MH III</td> <td>LH I</td> <td>LH II</td> <td>LH III</td> </tr> </table> <p>Hatshepsut/Thutmose III</p>	MM I	MM II	MM III	LM IB	LM II	LM III A1	MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III
MM I	MM II	MM III	LM IB	LM II	LM III A1									
MH I	MH II	MH III	LH I	LH II	LH III									
														

Εικόνα 19.

Αντικείμενα που απεικονίζονται στον τοιχογραφικό διάκοσμο του τάφου του Σενμούτ με αιγαιακά παράλληλα συμπεριλαμβανομένου του χρονολογικού φάσματος. Matic 2015α, 44. Εικ. 5.

Εικόνα 20. Τάφος Πουιμρά (ΤΤ

39). Υβριδική φιγούρα Κεφτιού, η τρίτη από τα αριστερά. Matic 2012, 239. Εικ. 4. 2014, 278. Εικ. 2.

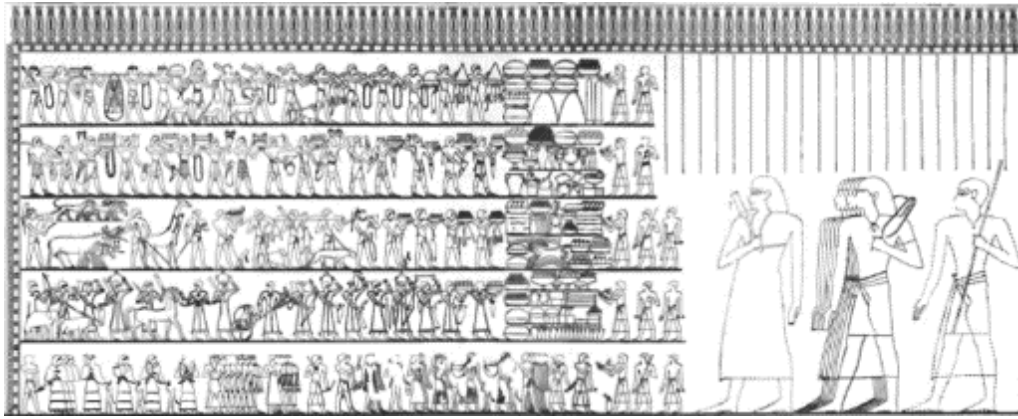
Εικόνα 21. Λεπτομέρεια της απεικόνισης κατοίκων του Αιγαίου και της Συροπαλαιστίνης με προσφορές στον τάφο του Ουσεραμών (ΤΤ 131). Panagiotopoulos 2001, 264. Εικ. 1.

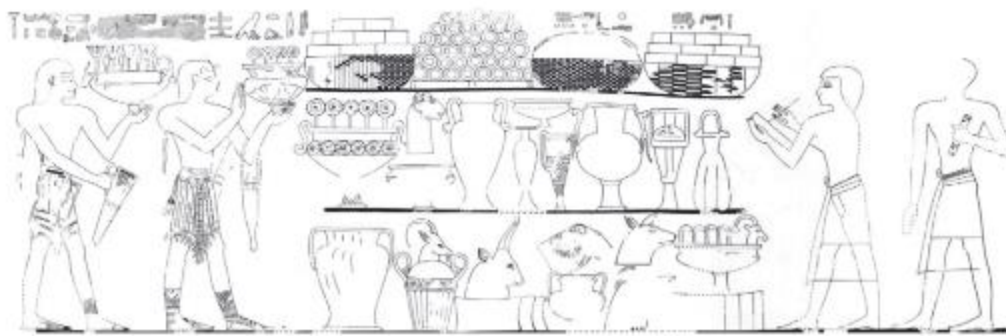
Εικόνα 22. 1. Συριακή φιγούρα που μεταφέρει μικρό παιδί και Κεφτιού με ρυτό στον τάφο του Μενκχεπερεσενέμπ (ΤΤ 86). Wilkinson, Hill 1983, 83. Εικ. 30.4.55.

Εικόνα 22.2. Τάφος Μενκχεπερεσενέμπ (ΤΤ 86). Λεπτομέρεια της σκηνης απόθεσης προσφορών. Από αριστερά προς δεξιά: ο Αρχηγός των Κεφτιού, του Χετταίων, του Τουνίπ και αιγαιακή φιγούρα. Matic 2012, 236. Εικ. 1. 2014, 279. Εικ. 3.

Εικόνα 23. 1. Οι προσφορές των ξένων λαών στον τάφο του Ρεχμίρε (TT 100), σχέδιο.
Wachsmann 1987, xl. Panagiotopoulos 2001, 267. Εικ. 2.

Εικόνα 23.2. Τάφος Ρεχμίρε (TT 100). Αιγαιακές φιγούρες με Αιγύπτιους αξιωματούχους, σχέδιο.
Matic 2014, 279. Εικ. 4.

Εικόνα 24. Μινωικό περίζωμα. Rehak 1996, 40. Εικ. 2.

Εικόνα 25.1. Κάτοικοι Κεφτιού και των Νήσων στο Μέσον της Θάλασσας με προσφορές στον τάφο του Ρεχμίρε (ΤΤ 100). Wilkinson, Hill 1983, 85. Εικ. 33.8.1.

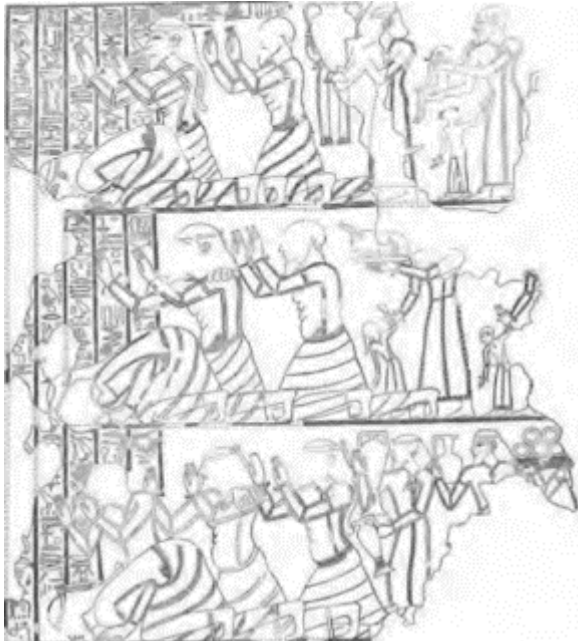
Εικόνα 25.2. Κάτοικοι Κεφτιού και των Νήσων στο Μέσον της Θάλασσας με προσφορές στον τάφο του Ρεχμίρε (ΤΤ 100). Wilkinson, Hill 1983, 85. Εικ. 31.6.45.

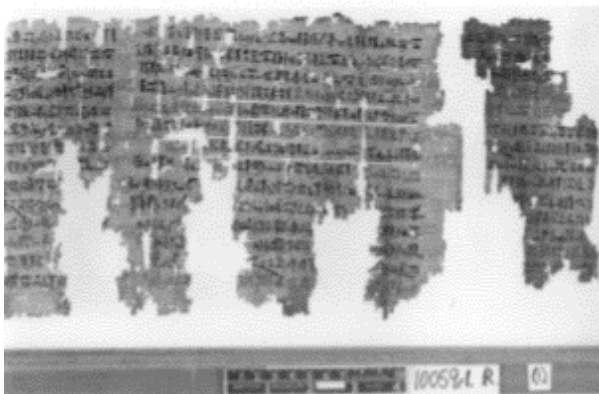
Εικόνα 25.3. Κάτοικοι Κεφτιού και των Νήσων στο Μέσον της Θάλασσας με προσφορές στον τάφο του Ρεχμίρε (ΤΤ 100). Wilkinson, Hill 1983, 85. Εικ. 30.4.84.

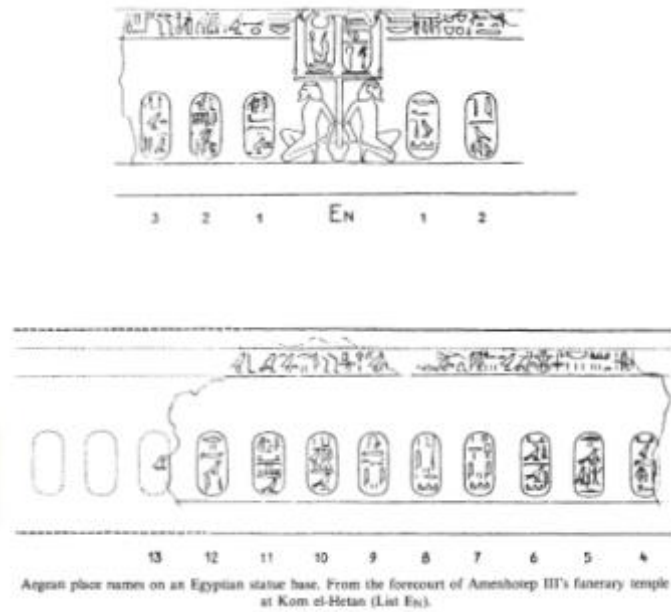
Εικόνα 25.4. Κάτοικοι Κεφτιού και των Νήσων στο Μέσον της Θάλασσας με προσφορές στον τάφο του Ρεχμίρε (TT 100). Wilkinson, Hill 1983, 85. Εικ. 31.6.42. Rehak 1996, 37. Εικ. 1.

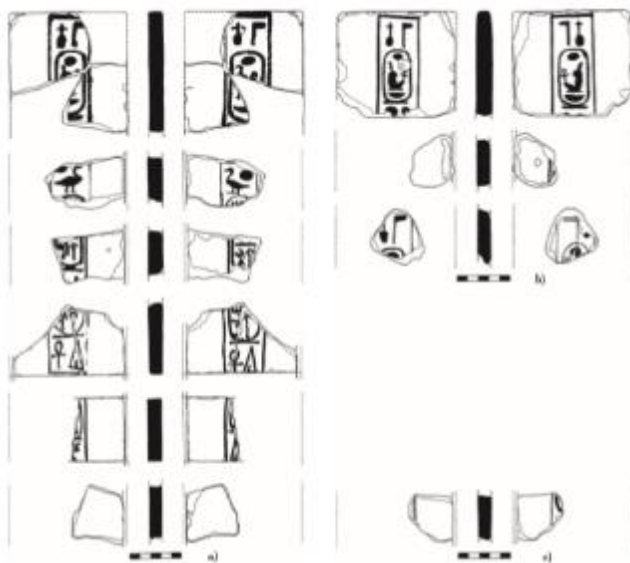
Εικόνα 26. Τάφος Αμενεμχάμπ (ΤΤ 85), τρίτο διάζωμα. Συριακές φιγούρες με την επιγραφή *kftjw* και *mnhws*, σχέδιο. Matic 2012, 247. Εικ. 5.

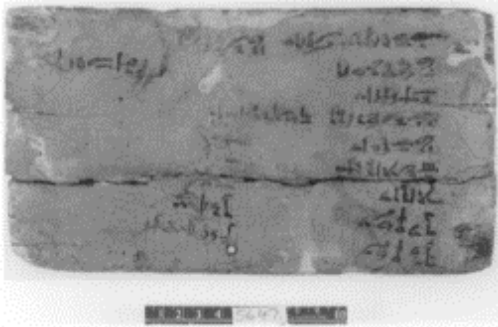
Εικόνα 27. Ο Ιατρικός πάπυρος από το Λονδίνο (BM 10 059). Kyriakidis 2002, 215. Akulov 2017, 36. Εικ. 1.

Εικόνα 28. Αιγαιακά τοπωνύμια στην βάση αγάλματος του ταφικού συνόλου του Αμενχοτέπ ΙΙΙ στο Kom el Hetan. Wachsmann 1987, lxvii.

Εικόνα 29. Αναπαράσταση των θραυσμάτων πλακιδίων φαγεντιανής με το καρτούς του Αμενχοτέπ ΙΙΙ που εντοπίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα. Phillips 2007, 483. Εικ. 3.

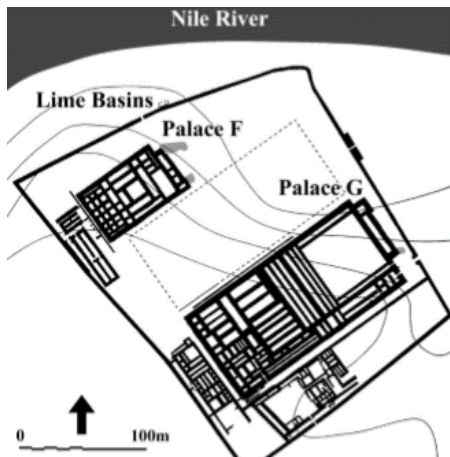
Εικόνα 30.1. Μαθητικό πινάκιο με μινωικά ονόματα, πρόσθια όψη (BM 5647). Kyriakidis 2002, 218. Εικ.2.

Εικόνα 30.2. Μαθητικό πινάκιο με μινωικά ονόματα, οπίσθια όψη (BM 5647). Kyriakidis 2002, 218. Εικ. 3.

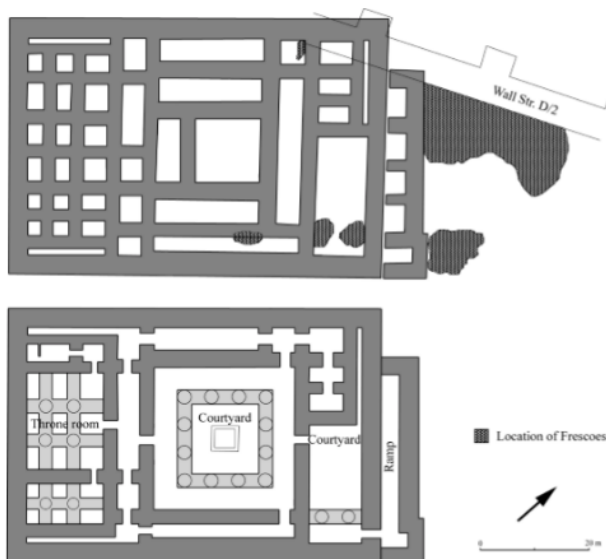

Εικόνα 31. Εχθρός δεμένος οπισθάγκωνα από μίσχο παπύρου με αναφορά στο τοπωνύμιο Κεφτιού από τον ναό του Ραμσή ΙΙ στην Άβυδο. Matić 2017, 35. Εικ. 1.

Εικόνα 32. Αναπαράσταση των ανακτόρων επί βασιλείας

Τούθμωσι. Οι περιοχές με γκρι χρώμα αντικατοπτρίζουν τις θέσεις όπου εντοπίζονται θραύσματα τοιχογραφικού διακόσμου με αιγαική τεχνοτροπία. Barnes 2013, 1. Εικ.1.

Εικόνα 33. Άβαρις, ανάκτορο F και

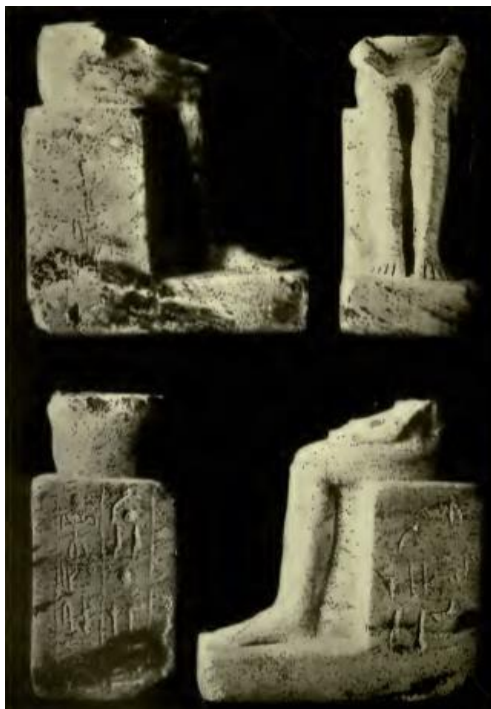
σημεία όπου εντοπίζονται θραύσματα τοιχογραφιών. Barnes 2008, 174. Εικ. 2.

EGYPT: Absolute dates BCE are "circa" (approx.)	EGYPT: Dates following the chronology in <i>The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt</i>	CYPRUS * = system followed here for Cypriot Ages	LEVANT & ANATOLIA Bronze Ages	CRETE Minoan Ages	CYCLADES Cycladic (islands) Ages	GREECE (Mainland) Helladic Ages
Chronological terminology, sequences, dates, and synchronisms adopted from Albright, Aström, Dickinson, Ehrich (ed.), Evans, Gjerstad, Hankey, Jacobsson, Merrillees, and Warren.						
3500-3300	Late Predynastic (for Naqada II-III)	Chalcolithic	Chalcolithic	Neolithic	Neolithic	Neolithic
3300-3050	Dynasty 1	Merrillees: EC IA Gjerstad: EC IA	EB I	(EM I?)	(EC I?)	(EH I?)
3050-2850	Dynasty 2	*Chalc. II EC IB	EB II	EM I	EC I	EH I
2850-2687	Dynasty 3	*Chalc. III EC IB	EB II	EM I	EC I	EH I
2687-2632	Dynasty 4	*Chalc. III EC IC	EB III	EM I-IIA	EC I-II	EH I-II
2632-2510	Dynasty 5	*EC I EC IC	EB III	EM IIA-B	EC II	EH II
2510-2374	Dynasty 6	*EC I EC II	EB III	EM IIB	EC II	EH II
2374-2191	Dynasties 7-8	*EC I EC II	EB IV/MB I	EM III	EC IIIA	EH III
2191-2165	Dynasties 9-10 vs. 11	*EC I-II EC III	EB IV/MB I	EM III	EC IIIA	EH III
2165-2040	Late Dynasty 11	*EC II-III EC III	MB IIA	EM III	EC III A	EH III
1998-1991	Civil strife			MM IA	EC III B	MH early
1991-1895	Early Dynasty 12	*EC III EC III	MB IIA	MM IA	*MC IIB	MH early
1895-1786	Late Dynasty 12	*MC I	MB IIA	MM IB	EC IIB	MH middle
				MM IIA	MC early	
1786-1700	Early Dynasty 13	*MC II	MB IIB	MM IB	MC early	MH middle
				MM IIB		
1700-1665	Late Dynasty 13	*MC III	MB IIB	MM IIA	MC late	MH late
1664-1555	Hyksos Dyns. "14"-15	LC IA	Aström: *LC IA:1	MM IIB	MC late	MH late
	Theban Dyns. 16-17			LM IA	LC I	LH I
1555-1482	Early Dynasty 18 (Ahmose-Hatshepsut)	LC IB	LC IA:1-2 *LC IB	MB IIC	LM IA	LC I
				LB IA	LM IB	LC II
1482-1452	Early Dynasty 18 (Thutmose III yr.22+)	LC IIA	*LC IB	LB IB	LM IB	LC II
						LH IIA
1452-1410	Mid-Dynasty 18	LC IIA	*LC IIA:1	LB IB	LM II	LC II
1410-1382	Mid-Dynasty 18 (Amenhotep III)	LC IIB	*LC IIA:1 *LC IIA:2	LB 2A	LM IIIA1	LC III early
						LH IIIA1
1382-1365	Late Dynasty 18 (Amenhotep IV)	LC IIB	*LC IIB	LB 2A	LM IIIA2	LC III early
						LH IIIA2
1365-1323	Late Dynasty 18	LC IIB	LC IIB-C:1	LB 2A	LM IIB	LC III middle
1323-1237	Early Dynasty 19	LC IIC	*LC IIC:1	LB 2B	LM IIB	LC III middle
1237-1201	Late Dynasty 19	LC IIIA	*LC IIC:2	LB 2B	LM IIB/C	LC III late
1200-1149	Early Dynasty 20	LC IIIB	*LC IIIA:1	Iron IA	LM IIC	LC III late
1149-1076	Late Dynasty 20	LC IIIC	*LC IIIA:2	Iron IB	LM IIC	LC III late
1076-1000	Early Dynasty 21 (Smenkhotep-Ptolemy)	Geometric I	*LC IIIB:1 *LC IIIB:2	Iron IB	subminoan	LC III final
						LH IIC3? submycenaean

Εικόνα 34. Οι συγχρονισμοί

των χρονολογιών για Αίγυπτο, Κύπρο, Λεβάντ, Ανατολία και Αιγαίο. Mumford 2001, 361.

Πίν. 1.

Εικόνα 35. Μαρμάρινο αγαλατίδιο από

διορίτη του User, 12^η δυναστεία. Evans 1921, I: 288. Εικ. 220.

Βιβλιογραφία

- Adderley, N.J. 2012. “Scarabs: Appeals for Protection and Resurrection.” University of Birmingham.
- Akulov, A. 2017. “The structure of verbs of Keftiw/Minoan incantation against samuna ubuqi disease from London Medical Papyrus demonstrates close resemblance with the structure of Hattic verb.” *Cultural Anthropology and Ethnosemiotics* 3(3): 28-34.
- Altenmüller, H. 1965. Die Apotropaia und die Gotter Mittelagyptens Eine Typologische und Religiöngeschichtliche Untersuchung der Sogenannten “Zaubermesse” des Mittleren Reichs, 2 Vols. Unpublished thesis. Munich.
- Altenmüller, H. 1975. “BES” *LA I*: 720-4.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2000. «2^η Μεταβατική περίοδος στην Αίγυπτο (Hyksos). Αρχή Ανακτόρων στην Κρήτη MM-YM IA (1648-1555 π.Χ.)» Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 80-1. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης.
- Andrews, C. 1994. *Amulets of Ancient Egypt*. British Museum Press.
- Αποστολά, Η. 2015. *Διάδραση Ιδεών, Συμβόλων και Πολιτισμών στην Νοτιοανατολική Μεσόγειοστον 8^ο-6^ο π.Χ.: Υβριδικές και Θηριομορφικές οντότητες Αιγυπτιακής προέλευσης στον Αιγαιακό κόσμο*, Διδακτορική Διατριβή, Τόμος Α', Ρόδος.
- Bachhuber, C. 2006. “Aegean Interest on the Uluburun Ship” *AJA* 110: 345-63.
- Bader, B. 2015. “Egypt and the Mediterranean in the Bronze Age: The Archaeological Evidence” Επιμ. Riggs, C. Oxford Handbooks Online. 1-14.
- Barnes, J. T. 2008. *Painting the wine dark sea: Travelling Aegean fresco artists in the Middle and Late Bronze Age Eastern Mediterranean*. MA thesis, University of Missouri-Columbia.
- Barnes, J. T. 2013. “Gift Exchange and seaborne Contact in Eighteenth Dynasty Egypt: The Case of Keftiu Artists at Tell el Dab’ a (Avaris).” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 5.1: 1-13.
- Βασιλικού, Ντ. 1995. *Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός*. Επιμ. Ε. Μεϊτάνη, viii-xvi, 1-21. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (Αρ.152). Αθήνα.
- Ben-Tor, D. 2004.” Two Royal-Name Scarabs of King Amenemhat II from Dahshur.” *Metropolitan Museum Journal* 39: 17-33. The Metropolitan Museum of Art.

- Ben-Tor, D. 2009. “Pseudo Hieroglyphs on Middle Bronze Age Canaanite Scarabs.” Στο *Non-textual Marking Systems, Writing and Pseudo Script from Prehistory to Modern Times, Lingua Egyptia-Studia Monographica* 8: 83-100. Göttingen.
- Benzi, M. 2010. “Minoan Genius on a LH III Pictorial Shred from Phylakopi, Melos? Some remarks on religious and ceremonial scenes on Mycenaean Pictorial Pottery.” Στο *Pasiphae*. Επιμ. F. Serra. *Rivista Di Filologia e Antichita Egee III*: 9-26. Roma.
- Bietak M. 1995. “Connections between Egypt and the Minoan World: New results from Tell el Dab’ a.” Στο *Egypt and the Levant, Interconnections in the Second Millennium B.C.* Επιμ. Davies V., W., L. Schofield, 19-28. British Museum Press.
- Bietak, M. 2010. “Minoan presence in the pharaonic naval base of ‘Peru-Nefer.” Στο *Cretan Offerings: Studies in honor of Peter Warren*. Επιμ. O. Krzyszkowska, 11-24. *BSA Studies* 18. London: British School at Athens.
- Bietak, M. 2013. “The Impact of Minoan Art on Egypt and the Levant: A Glimpse of Palatial Art from the Naval Base of Peru-Nefer at Avaris.” Στο *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* Επιμ. J. Aruz, et al. 188-99. New York and New Haven: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.
- Bietak, M., N. Marinatos. 1995. “The Minoan Wall Paintings from Avaris.” Στο *Trade, Power and Cultural Exchange: Hyksos Egypt and the Eastern Mediterranean World 1800-1500 B.C. An International Symposium, Metropolitan Museum of Art, November 3, 1993*. Επιμ. M. Bietak, 49-62. *Ägypten und Levante* 5. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bietak, M., et al. 2012-2013. “Preliminary Report on the Tell el-Dab’ a Wall Painting Project - Seasons 2011/2012.” *Ägypten und Levante* 22: 131-47.
- Bietak, M., I. Forstner-Müller. 2011. “The Topography of New kingdom Avaris and Per Ramesses.” Στο *Ramesside Studies in Honor of K. A. Kitchen*. Επιμ. M. Collier, St. Snape. 23-5. Bolton: Rutherford Press.
- Blakolmer, F. 2015α. “Was the ‘Minoan Genius’ a God? An Essay on Near eastern Deities and Demons in Aegean Bronze Age Iconography.” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 7.3: 29-40.
- Blakolmer, F. 2015β. “The Many-faced ‘Minoan Genius’ and his Iconographical prototype Taweret. On the character of Near Eastern Religious Motifs in Neopalatial Crete.” Στο *There and Back Again- The crossroads II*, Proceedings of an International Conference held in Prague, 15-18 September, 2014. Επιμ. J. Mynarova et al. 197-219. Charles University of Prague: Prague.

- Boloti, T. 2016. “A Knot-Bearing (?) Minoan Genius from Pylos. Contribution to the cloth/clothing offering imagery of the Aegean Late Bronze Age.” Στο *Aegaeum 39, Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT-PASP*. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, University of Vienna, 22-25 April, 2014. Επιμ. E. Alram-Stern et al. 505-10, pl. CXLVI-II. Vienna.
- Boschloos, V. 2012α. “Late Bronze Age Cornelian and red jasper Scarabs with Cross designs. Egyptian, Levantine or Minoan?” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections 4.2*: 5-16.
- Boschloos, V. 2012β. “Egyptian and Egyptianising Scarab-shaped Seals in Syria and Lebanon” *Bibliotheca Orientalis 69.3-4*: 175-82.
- Boschloos, V. 2015. “A Scarab of Amenhotep III in Qatna’s Lower City Palace.” Στο *Qatna Studien Supplementa 2*: 377-82. Επιμ. P. Pfalzner, M. Al-Maqdissi. Proceedings of Qatna and the Networks of Bronze Age Globalism, 17-20 October, 2009. Tübingen/Stuttgart.
- Brandl, B. et al. 2013, “Beth-Shemesh and Sellopoulo: Two Commemorative Scarabs of Amenhotep III and their Contribution to Aegean Chronology” *The Annual of the British School at Athens November 108*: 67-95.
- Brewer, D.J., Teeter, E. 2007. *Egypt and the Egyptians. Second Edition*. Cambridge University Press.
- Broodbank, C. 2009. *Οι Πρώιμες Κυκλάδες. Μια ανάλυση στο πλαίσιο της νησιωτικής Αρχαιολογίας*. Μεταφρ. Γ. Παπαδάτος. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης: Αθήνα.
- Brysbaert, A. 2002. “Common craftsmanship in the Aegean and East Mediterranean Bronze Age: preliminary technological evidence with emphasis on the painted plaster from Tell el-Dab' a, Egypt.” *Ägypten und Levante 12*: 95-105.
- Budge, W.E.A. 1904. *The Gods of the Egyptians on studies in Egyptian Mythology II*. Chicago.
- Bunson, M.R. 2002. *Encyclopedia of Ancient Egypt. Revised Edition*. New York.
- Burke, A.A. 2010. “Canaan under Siege: The History and Archaeology of Egypt’s War in Canaan during the Early Eighteenth Dynasty.” Στο *Studies on War in the Ancient Near East, Collected essays on Military History*. Επιμ. J. Vidal, 43-66. Ugarit-Verlag, Münster.
- Cates, M.H. 2011. “Maritime Business in the Bronze Age Eastern Mediterranean: the View from its Ports” Στο *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*. Επιμ. K. Duistermaat, I. Regulski, 381-94, *Orientalia Lovaniensia Analecta 202*. Leuven: Peeters Publishers and Department of Oriental Studies.

- Charvat, P. 1980. "The Bes Jug. Its Origins and Development in Egypt." *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 107: 46-52.
- Cline, E.H. 1987. "Amenhotep III and the Aegean: A reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th Century B.C." *Orientalia* 56.1: 1-36. pl. I-IV.
- Cline, E.H. 1990. "An Unpublished Amenhotep III Faience Plaque from Mycenae." *Journal of the American Oriental Society* 110.2. April-June 1990: 200-12.
- Cline, E.H. 1990-1991. "Contact and Trade or Colonization? Egypt and the Aegean in the 14th-13th centuries B.C." *Minos* 25.6: 7-36.
- Cline, E.H., and M.J. Cline. 1991. "Of Shoes and Ships and Sealing Wax. International Trade and the Late Bronze Age Aegean" *Expedition* 33.3: 48-54.
- Cline, E.H. 1991a. *Orientalia in the Late Bronze Age Aegean: A catalogue and analysis of trade and contacts between the Aegean and Egypt, Anatolia and the near east*. Διδακτορική Διατριβή. University of Pennsylvania.
- Cline, E.H. 1991β. "Monkey Business in the Bronze Age Aegean: the Amenhotep II Faience figurines at Mycenae and Tiryns." *The Annual of the British School at Athens* 86: 29-42, pl. 1-2.
- Cline, E.H. 1994. "Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean" *BAR International Series* 591.
- Cline, E.H. 1995α. "Tinker, Tailor, Soldier Sailor: Minoans and Myceneans Abroad." Στο *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*. Επιμ. R. Laffineur, W.D. Niemeier, 265-87, Proceedings of the 5th International Aegean Conference University of Heidelberg 10-13 April, 1994, *Aegaeum* 12, *Annales d'Archaeologie Egeenne de l'Université de Liege et UT-PASP*, Liège: Université de Liège.
- Cline, E.H. 1995β. "Egyptian and Near Eastern Imports at Late Bronze Age Mycenae." Στο *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium B.C.* Επιμ. W.V. Davies, L. Schofield. British Museum Publications. 91-115, pl. 6-7, 19-20.
- Cline, E.H., and A.J. Leonard. 1998. "The Aegean Pottery at Megiddo: An Appraisal and Reanalysis." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 309 (February 1998): 3-39.
- Cline, E.H. 1998α. "Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell El-Dab' a and the Aegean World-A guide for the Perplexed." *The Annual of the British School at Athens* 93: 199-219.
- Cline, E.H. 1998β. *Amenhotep III: Perspectives on his Reign*. Επιμ. D. O'Connor, E.H. Cline, 236-51. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Cline, E.H. 1999α. "The Perils of Seafaring in the Bronze Age." *Archaeology Odyssey* 2 (November/December 1999): 52-61.

- Cline, E.H. 1999β. “The Nature of the Economic Relations of Crete with Egypt and the Near East during the Late Bronze Age.” Στο *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete, Heidelberger Althistorische Beitrage und Epigraphische Studien 29*, Επιμ. A. Chaniotis, 115-144. Stuttgart.
- Cline, E.H. 2003α. “Canaan’s relations with the Aegean.” Στο *One Hundred Years of American Archaeology in the Middle East*. Επιμ. R. Douglas et al. Proceedings of the American Schools of Oriental Research Centennial Celebration/Washington, April (2000). Boston, 167-79.
- Cline, E.H. 2003β. “Trade and Exchange in the Levant.” Στο *Near Eastern Archaeology, A Reader*. Επιμ. S. Indiana, 360-6.
- Cline, E.H., J. Phillips. 2005. “Amenhotep III and Mycenae: new evidence.” Στο *Autochthon*. Επιμ. A. Dakouri-Hild, S. Sherratt. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement, 9 November, 2005. 317-28, University of London.
- Cline, E.H., D. O’Connor. 2006. *Thutmose III: A new Biography*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Cline, E.H., A. Yasur-Landau. 2007. “Musings from a distant shore: the nature and destination of the Uluburun Ship and its Cargo.” *TEL AVIV, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 34.2: 125-41. Sydney, Tel Aviv University.
- Cline, E.H. 2007. “Rethinking Mycenaean International Trade with Egypt and the Near East.” Στο *Rethinking Mycenaean Palaces II, Revised and expanded Second Edition*. Επιμ. M.L. Galaty, W.A. Parkinson, 190-200. Monograph 60, Gotsen Institute of Archaeology, University of California. Los Angeles.
- Cline, E.H. 2010. “Bronze Age Interactions between the Aegean and the Eastern Mediterranean Revisited. Mainstream, Periphery, or Margin?” Στο *Archaic State Interaction. The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*. Επιμ. W.A. Parkinson, M.L. Galaty, 161-80. Santa Fe.
- Cline, E.H., S.M. Stannish. 2011. “Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III’s “Aegean List” from Kom El-Hetan, once more.” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3.2: 6-16.
- Cline, E.H., et al. 2011. “Field Report, New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel.” *AJA* 115: 245-61.
- Cline, E.H., A. Yasur-Landau. 2013. “Aegeans in Israel: Minoan Frescoes at Tel Kabri.” *Biblical Archaeology Review* 39.4: 37-44.
- Cline, E.H. 2015. “Preliminary Thoughts on Abundance vs. Scarcity in the Ancient World: Competition vs. Cooperation in Late Bronze Age Trade across the Aegean and eastern Mediterranean.” Στο *Policies of Exchange. Political Systems and Modes of Interaction in the*

- Aegean and the Near East in the 2nd Millennium B.C.E., Oriental and European Archaeology 2: 207-17.* Επιμ. B. Eder, R. Pruzsinszky. Proceedings of the International Symposium at the University of Freiburg Institute for Archaeological Studies, 30 May-2 June, 2014. Vienna.
- Cline, D.H., E.H. Cline. 2015. “Text Messages, Tablets, and Social Networks: the “Small World” of the Amarna Letters.” Στο *There and Back Again –the Crossroads II*. Επιμ. J. Mynarova et al., Proceedings of an International Conference held in Prague, 15-18 September, 2014. Prague, Charles University. 17-44.
 - Cline, E.H. et al. 2017. “The Absolute Chronology of the Middle Bronze Age Palace at Tel Kabri. Implications for Aegean-Style Wall Painting in the Eastern Mediterranean.” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections 13*: 43-7.
 - C.L.R. 1915. “A Commemorative Scarab of the Tutmose III.” *The Metropolitan Museum of Art Bulletin 1-3*: 46-7.
 - Cristea, S. 2016. “An image of the god Bes in Potaissa.” *Aegyptuset Pannonia 5*: 37-49, pl. 1-8.
 - Cooney, K.M., J. Tyrrell. 2005. “Scarabs in the Los Angeles County Museum of Art. Part I. Distributed propaganda or intimate protection?” *PalArch' s Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology 4.1*: 1-14.
 - Cooney, K.M. 2008. *Scarab*. Επιμ. W. Wendrich, 1-11. UCLA Encyclopedia of Egyptology. Los Angeles.
 - Cornelius, S. 2010. “Ancient Egypt and the Other.” *Scriptura 104*: 322-40. University of Stellenbosch.
 - Creisher, M. 2015. *Bronze Age Sailors in the Libyan Sea: Reconsidering the Capacity for Northward Voyages between Crete and North Affrica*. MA thesis. Brandeis University.
 - Crouwel, J. 1970. “The Minoan Genius in Mycenaean Greece: A review.” *Talanta 2*: 23-31.
 - Cunha, M.D.D 2013. “The Maritime Contacts of Minoan Crete with Egypt.” Στο *Revista Mundo Antigo II, No. 1 (June 2013)* 1-9.
 - Dasen V. 1993. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Επιμ. J. Bennet et al. Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford.
 - David, R. 2003. *Handbook to Life in Ancient Egypt. Revised Edition*. University of Manchester.
 - Davis, B.E. 2006. *Trade in Goods between Crete and Egypt in the Minoan Palace Period (ca.1950-ca.1490 BCE)* Honors thesis. The University of Melbourne.
 - Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο. Εποχή του Χαλκού*. Μεταφρ. Θ. Ξένος, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Δημητράκης, Δ. 1964. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης*. Τόμ. 1, ΑΛΦΑ-ANENTP. Αθήνα: Εκδόσεις Δομή Α.Ε.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 2005. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*. Αθήνα.
- Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age Changes in Warfare and the Catastrophe CA 1200 B.C.* Princeton: Princeton University Press.
- Driessen, J. 1990. “De Egeïsche Wereld en de Miniaturfresco's van Thera” *TMA 5*: 40-51.
- Erman, A. 1907. *A Handbook of Egyptian religion*. London.
- Evans, A. 1921. *The Palace of Minos at Knossos, I*. Oxford University Press: London.
- Evans, A. 1935. *The Palace of Minos at Knossos, IV: II*. Oxford University Press: London.
- Evans, T., et al. 2005. *Dynamic Networks and Hamiltonian landscapes: a case study from the Aegean Bronze Age*. 1-18.
- Eyre, C.J. 2009. “Belief and the Dead in Pharaonic Egypt.” Στο *Rethinking Ghosts in World Religions*. Επιμ. P. Mu-chou, 33-46. Brill. Leiden/Boston.
- Eyre, C. 2010. “The Economy: Pharaonic.” Στο *A Companion to Ancient Egypt*. Επιμ. A.B. Lloyd, 291-308. Backwell Companions to the Ancient World. Wiley-Blackwell.
- Faruggia, M., A. Mifsud. 2010. “Minoans and Mycenaeans in ancient Egypt.” *Ancient Egypt* 10 (6): 50-4.
- Fournet, A. 2012. “Revisiting Keftiu material written in Egyptian hieroglyphs.” *The Macro-Comparative Journal* 2: 1-9.
- Galanakis, Y., D. Hicks. 2013. “The Aegean and the Cyprus.” Στο *World Archaeology at the Pitt Rivers Museum*. Επιμ. D. Hicks, A. Stevenson. 312-35. Archaeopress.
- G.A.R., N.F.W. 1930. “The Art of Seal Carving in Egypt in the Middle Kingdom.” *Bulletin of The Museum of Fine Arts* 28.167: 47-55. Boston.
- Garcia Ramis, F. J. 2017. *Els Keftiu aEgipte: Contactes entre Creta, Egipte i el Pròxim Orient Antic a finals de l' Edat del Bronze*. MA thesis, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Garrett Chatfield, P. 1906. “Historical Scarab Seals from the Art Institute Collection, Chicago.” *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 23.1: 75-94. The University of Chicago Press. Chicago.
- Gates, M.H. 2011. “Maritime Business in the Bronze Age Eastern Mediterranean: the View from its Ports”. Στο *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*. Επιμ. Duistermaat K, I. Regulski, 381–94. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 202, Leuven: Peeters Publishers and Department of Oriental Studies.

- Gill, M.A.V. 1964. "The Minoan Genius." *Athenische Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*. 79: 1-21, pl. I-VII.
- Gill, M.A.V. 1970. "Apropos the Minoan Genius" *AJA* 74.3: 404-6.
- Gillett, C.R. 1906. "The Ward Collection of Egyptian Scarabs." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 1.3: 43-5.
- Gilmour, G. 1992. "Mycenaean IIIA and IIIB Pottery in the Levant and Cyprus." Στο *Repost of the Department of Antiquities Cyprus*, 113-28. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
- Graves-Brown, C. 2010. *Dancing with Hathor: Women in Ancient Egypt*. Continuum Books.
- Graziadio, G. 1998. "Trade Circuits and Trade Routes in the Shaft Grave Period." *SMEA* 40.1: 29-76.
- Haider, P. W. 2001. "Minoan Deities in an Egyptian Medical Text." Στο *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference /8e Rencontre géenne internationale. Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*. Επιμ. Laffineur, R., R. Hägg, 479-82. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège.
- Hall, H.R. 1913. *Catalogue of Egyptian Scarabs Etc. in the British Museum Vol. 1*. Oxford University Press.
- Herrero, L.B. 2011. "New Kid on the Block: the Nature of the First Systemic contacts between Crete and the Eastern Mediterranean around 2000 BC." Στο *Interweaving worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia B.C. Papers from a Conference in memory of Professor Andrew Sherratt. What would a Bronze Age World System look like? World System approaches to Europe and Western Asia 4th to 1st millennia B.C.* Επιμ. T. Wilkinson et al., 266-81. Oxford
- Hitchcock, L.A. 2009. "Knossos is Burning: Gender Bending the Minoan Genius." Στο *Aegaeum* 30, *FYLO: Engendering Prehistoric 'Stratigraphies' in the Aegean and the Mediterranean Annales d' archéologie égéenne de l' Université de Liège et UT-PASP*, Proceedings of an International Conference, University of Crete 2-5 June, 2005. Επιμ. K. Kopaka., 97-102. Rethymno.
- Hitchcock, L.A. 2012. "Aegean Prehistoric Cultures: Minoan Culture." *The Oxford Companion to Archaeology* 2, 1: 9-13.
- Hölfmayer, F. et al. 2016. "New Radiocarbon Dates from Tel Kabri support a High Middle Bronze Age Chronology." *Radiocarbon* 58.3: 1-15. Arizona University.

- Hood, S. 2000 “Crete, Syria and Egypt.” Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 21-3. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Hornung, E. 1982. *Conceptions of God in Ancient Egypt. The one and the many*. Μεταφρ. J. Baines. Cornell University Press, London.
- Hornung, E. 2006. “The New Kingdom.” Στο *Ancient Egyptian Chronology Handbook of Oriental Studies. Section I. The Near and Middle East*. Επιμ. Hornung et al. 197-217. Brill. Boston.
- Hsu, S. –W. 2017. “Captured, Defeated, Tied and Fallen: Images of Enemies in Ancient Egypt”. *Göttinger Miszellen: Beiträge zur ägyptologischen Diskussion* 252: 71-87.
- Hussein, A. M. 2007. “The Chief of the Keftiu.” *Göttinger Miszellen: Beiträge zur ägyptologischen Diskussion* 214: 1-5.
- Jones, B.R. 2005. “The Clothes-line: Imports and Exports of Aegean Cloth(es) and Iconography.” Στο *Aegaeum 25, EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*. Επιμ. R. Laffineur και E. Greco, *Annales d’Archaeologie Egeenne de l’ Université de Liege et UT-PASP*. 707-15, pl. clxxviii-clxxxvii, Proceedings of the 10th International Aegean Conference/Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004. II. Liège: Université de Liège.
- Judas, B. A. 2014. “At the Edge of the World: The Keftiu as a Liminal People in Early New Kingdom Egypt.” *Newsletter of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 41 (2): 6-8.
- Judas, B. A. 2015. “Keftiu and Griffins: An Exploration of the Liminal in the Egyptian Worldview.” Στο *Current Research in Egyptology 2014. Proceedings of the Fifteenth Annual Symposium, University College London and King’s College London, 9-12 April 2014*. Επιμ. M. S. Piranello, et al. 124-34. Oxford.
- Kanta, A. και Tzigounaki, A. 2000. “The Protopalatial Multiple Sealing System. New Evidence from Monastiraki.” Στο *Administrative Documents in the Aegean and Their Near Eastern Counterparts*. Επιμ. M. Perna, 193-210. Proceedings of the International Colloquium, Naples, February 29-2 March, 1996. Turin.
- Κάντα, Α. 2003. “Ο Αιγαιακός κόσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Απόψεις κοινών πολιτιστικών στοιχείων από το 16^ο έως τον 11^ο αι. π.Χ.” Στο *Πλοές...Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16^ος-6^ος αι. π.Χ.* Επιμ. Ν. Χ. Σταμπολίδης, 20-41. Αθήνα.
- Kilani, M. 2015. “Between geographical imaginary and geographical reality: Byblos and the limits of the world in the 18th dynasty.” Στο *Current Research in Egyptology: 16*. Επιμ. Α. Belekdanian et al., 74-87. Oxbow Books.

- Knapp, B.A. 1981. "The Thera Frescoes and the Question of Aegean Contact with Lybia during the Late Bronze Age." *JMAA* 1.2: 249-79.
- Knapp, A. B. 1985. "Alashiya, Capthor/Keftiu and Eastern Mediterranean Trade: Recent Studies in Cypriote Archaeology and History." *JFA* 12 (2): 231-50.
- Knapp, B.A. 1998. "Mediterranean Bronze Age Trade: Distance, Power and Lace." Στο *Aegaeum* 18, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati 18-20 April 1997*. Επιμ. E.H. Cline, D. Harris-Cline, 193-207. Liège: Université de Liège.
- Knight, A.E. 1915. *Amentet. An account of the Gods Amulets and Scarabs of the Ancient Egyptians*. London.
- Koenig, Y. 2007. "The Image of the Foreigner in the Magical Texts." Στο *Moving across the Borders: Foreign Relations and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean World. Acts of the International Conference on the Foreign World and Diplomacy, Rhodes 2004*. Επιμ. P. Kousoulis, K. Magliveras, 223-38. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 159, Peeters.
- Κομνηνός, Π. 2009. *Το Τοπίο στις Τοιχογραφικές Παραστάσεις του Αιγαιακού Χώρου κατά την Υστερη εποχή του Χαλκού*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη.
- Κοπανιάς, Κ. 2015. *Εισαγωγή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής*, επιμ. Π. Κουσουλής, ΣΕΑΒ. Εκδόσεις Κάλλιπος.
- Kose, A. 2005. «Αρχαία Ανατολή και Αίγυπτος.» Στο *Ιστορία της Κατοικίας, 5000 π.Χ.-500 μ.Χ.*, 17-96. Επιμ. W. Hoerfner. Μεταφρ. Η. Τσιριγκάκης. Ελληνική Επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kousoulis, P. 2011. "Introduction. The Demonic Lore of Ancient Egypt: Questions of Definition." Στο *Ancient Egyptian Demonology, Studies on the Boundaries between the Demonic and the Divine in Egyptian Magic*. Επιμ. Kousoulis, P. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 175: x-xxi. Leuven-Paris.
- Κουσουλής, Π.Η.Μ. 2004. *Αναζητώντας την Αιώνια ζωή. Θάνατος και Ταρίχευση στην Αρχαία Αίγυπτο*. Αρχέτυπο.
- Κουσουλής, Π. 2011-012. «Ο όφις ο αρχαίος. Όψεις του αρχέγονου κακού και του δαιμονικού κόσμου στην Αρχαία Αίγυπτο.» Στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική. Τετραμηνιαία Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρηση 24, Η Μεσόγειος και ο Κόσμος Χθες και Σήμερα*. Επιμ. Μ. Σουλτς et al., 47-70. Εκδόσεις Παπαζήση.

- Κουσουλής, Π. 2014. «Εξορκίζοντας τον 'άλλον: η αντιμετώπιση των αλλοεθνών στην αιγυπτιακή αποτρεπτική τελετουργία.» Στο *Η Μεσόγειος Χθες και Σήμερα*. Επιμ. Σ. Ντάλης, Κ. Μαγκλιβέρας και Ι. Σακκάς, 27-42. Αθήνα.
- Krzyszkowska, O. 2005. "Travellers' tales: The circulation of seals in the Late Bronze Age Aegean." Στο *Aegaeum 25, EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*. Επιμ. R. Laffineur, E. Greco, *Annales d'Archaeologie Egeenne de l'Universite de Liege et UT-PASP*. 767-75, pl. cxcli. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004. II. Liege. Liège: Université de Liège.
- Kuch, N. 2017. "Entangled Itineraries. A Transformation of Taweret into the Minoan Genius?" *Distant Worlds Journal 3*: 44-66. Επιμ. A. Dietz et al.
- Kyriakidis, E. 2002. "Indications on the Nature of the Language of the Keftiw from Egyptian Sources." *Ägypten und Levante* 12: 211-9.
- Lambrou-Phillipson, C. 1990. Hellenorientalia. *The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean ca. 3000-1100 B.C. Interconnections based on the material record and the written evidence. Orientalia. A Catalogue of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syro-Palestinian, Cypriot and Asia Minor Objects from the Bronze Age Aegean*. Göteborg.
- Lambrou-Phillipson, C. 1991. "Seafaring in the Bronze Age Mediterranean: The parameters involved in maritime travel." Στο *Thalassa - L'Égée préhistorique et la mer*, April 23th-25th, 1990. Επιμ. R. Laffineur, 11-15, εκ 16-19. Université de Liège.
- Lang, F. 2005. «Μινωική, Μυκηναϊκή και Γεωμετρική περίοδος.» Στο *Ιστορία της Κατοικίας, 5000 π.Χ.-500 μ. Χ*, 99-133. Επιμ. W. Hoepfner. Μεταφρ. Η. Τσιριγκάκης. Ελληνική Επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Liszka, K. 2015. "Scarab Amulets in the Egyptian Collection of the Princeton University Art Museum." Στο *Record 74*: 5-19. Επιμ. J.S. Rauscher. Princeton University Art Museum.
- Liverani, M. 2008. "The Late Bronze Age: Materials and Mechanisms of Trade and Cultural Exchange." Στο *Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* Επιμ. J. Aruz et al. The Metropolitan Museum of Art, 18 November 2008-15 March 2009. Yale University Press, 2008, 161-167.
- Liverani, M. 1999. "Amarna" Στο *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. Επιμ. K.A. Bard, 150-3. Routledge: London.
- Lucarelli, R. 2010. "Demons (benevolent and malevolent)." Στο *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Επιμ. J. Dieleman et al., 1-10. Los Angeles.

- MacGillivray, J. A. 2009. “Thera, Hatshepsut, and the Keftiu: Crisis and response in Egypt and the Aegean in the Mid-Second Millennium B.C.” Στο *Time’s Up! Dating the Minoan Eruption in Santorini, Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg, November 2007*. Επιμ D. A. Warburton, 155-70. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 10, Athens.
- Mackenzie, D. 1913. *Egyptian Myth and Legend*. London.
- Maguire L. C. 1995. “Tell el Dab’ a, the Cypriot Connection.” Στο *Egypt and the Levant, Interconnections in the Second Millennium B.C.*, Επιμ Davies V., W., L. Schofield, 54-65. British Museum Press.
- Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion: Ritual, Image and Symbol*. University of South Carolina.
- Marinatos, N. 2010. “Lions from Tell el-Dab' a.” *Ägypten und Levante, International Journal for Egyptian Archaeology and Related Disciplines* 20: 325-55. Επιμ. M. Bietak.
- Marinatos, N. 2012. “A Story of Lions: Palatial Ideology in Egypt, Knossos, and Mycenae.” Στο *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras*. Επιμ. E. Mantzourani, P. P. Betancourt, 113-7. *Prehistory Monographs* 36, Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Marinatos, N. 2017. “Religious Interaction between Egypt and the Aegean in the Second Millennium BCE.” Στο *Pharaoh’s Land and Beyond. Ancient Egypt and its Neighbors*. Επιμ. P.P. Creasman, R.H. Wilkinson, 229-37. Oxford: Oxford University Press.
- Matić, U. 2011. “Not in Knossos anymore: “Minoan” Frescoes from Tell el-Dab’ a, some interpretative issues on diplomatic encounter.” Στο *STARCO III: AUT VIAM INVENIAM AUT FACIAM-Travelling, communicating and trading in the past*, Επιμ. Hlad M., 51–60. Ljubljana: Študents koarheološkodruštvo.
- Matić, U. 2012. “Out of the World and Out of the Picture? Keftiu and Materialization of Minoans.” Στο *Encountering Imagery, Maternalities, Perceptions, Relations*. Επιμ. I.B. Daniellsson et al. 235-53. *Stockholm Studies in Archaeology* 57, Sweden.
- Matić, U. 2014. “Minoans', *Kft jw* and the 'Islands in the Middle of *w3d wr* Beyond Ethnicity.” *Ägypten und Levante* 24: 275-92.
- Matić, U. 2015a. “Aegean Emissaries in the Tomb of Senenmut and Their Gift to the Egyptian King.” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 7 (4): 38-52.
- Matić, U. 2015β. “Children on the move: *ms. w wr. w* in the new kingdom procession scenes.” Στο *There and back again-the Crossroads II. Proceedings of an International Conference Held in Prague, 15-18 September 2014*. Επιμ. Mynářová, J et al. 373-89. Faculty of Arts: Charles University in Prague.

- Matic, U. 2015γ. “Was There Ever a “Minoan” Princess on the Egyptian Court?” Στο *A history of research into ancient Egyptian culture conducted in southeast Europe*. Επιμ. Tomorad, M., 145-56. Archaeopress Egyptology 8, Oxford.
- Matic, U. 2017. “Review of Egipto y el Egeo a comienzos de la XVIII Dinastia: una vision de sus relaciones, antecedentes e influencia iconográfica, by Inmaculada Vivas Sainz.” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 14: 34-7.
- Meeks, D. 2001. “Demon.” Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt 1*: 375-8. Επιμ. D.B. Bedford. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Meltzer, E.S. 1989-90. “The Commemorative Scarab: A ‘gem’ of text.” *Bulletin of the Egyptological Seminar* 10: 91-94.
- Meltzer, E.S. 2003. “Some Basic Principles of Ancient Egyptian Religion: A basis for further Exploration.” *Discussions on Egyptology* 57: 57-63.
- Merrillees, R.S. 1998. “Egypt and the Aegean.” Στο *Aegaeum 18. The Aegean and the Orient in the Second Millennium*: 149-58. Επιμ. E.H. Cline et al. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April, 1997. Liège.
- Michailidis, G. 1963-4. “Bes aux divers aspects” *BIE*, 45, 53 -93.
- Μικράκης, Μ. 2000. «Μουσική στην Κρήτη. Ένα ιδιαίτερο πεδίο ανάπτυξης πολιτισμικών δεσμών.» Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 162-9. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Miniaci, G. et al. 2013. “Analytical study of the first royal Egyptian heart-scarab, attributed to a seventeenth Dynasty King, Sobekemsaf.” *Technical Research Bulletin* 7: 53-60. The British Museum.
- Mourad, A.L. 2014. *The Rise of the Hyksos. Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period, Vol. I*. Διδακτορική Διατριβή. Macquarie University, Sydney.
- Morgan, L. 1994. “Theran Frescos. The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in the Aegean Culture and Iconography.” *The Classical Review, New Series* 44.1: 146-8. The Classical Association. Cambridge University Press.
- Morgan L., 1995. “Minoan Painting and Egypt: the case of Tell el Dab’ a.” Στο *Egypt and the Levant, Interconnections in the Second Millennium B.C*. Επιμ Davies V., W., L. Schofield, 29-53. British Museum Press.

- Morgan, L. 2010. “An Aegean Griffin in Egypt: The Hunt Frieze at Tell el-Dab' a.” *Ägypten und Levante* 20: 303-23.
- Morris, E. 2015. “Exchange, Extraction, and the Politics of Ideological Money Laundering in Egypt’s New Kingdom Empire.” Στο *Policies of Exchange: Political Systems and Modes of Interaction in the Aegean and the Near East in the 2nd Millennium B.C.E. Proceedings of the International Symposium at the University of Freiburg Institute for Archaeological Studies, 30th May-2nd June 2012*. Επιμ. B. Eder, R. Pruzsinszky, 167-90. *Oriental and European Archaeology* v. 2. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Μπάνου, Ε. 2000. «Εποχή της Ακμής, 1700-1400 π.Χ.» Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 84-7. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Muhlestein, K. 2011. “Levantine Thinking in Egypt.” Στο *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature*. Επιμ. S. Bar, D. Kahn, and J.J. Shirley. *Culture and History of the Ancient Near East, Volume 52*: 190-235.
- Muhly, J., D. S. Wachsmann, και R. S. Merrill. 2006. “The Debate Continues... Alashiya Redux: Was it Cyprus?” *Archaeology Odyssey* 9.1: 25-27.
- Mumford, G. 2001. “Mediterranean Area.” Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*: 2. Επιμ. D.B. Redford, 358-67. Oxford University Press.
- Mumford, M. 2009. “Amenhotep III” Στο *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*. Επιμ. C. Helmer et al. 1: 978-9. Water de Gruyter. Berlin/New York.
- Mumford, G. 2013. “Egypt and the Levant.” Στο *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*. Επιμ. A.E. Killebrew, M. Steiner, 69-89. Oxford University Press.
- Myer, I. 1894. *Scarabs. The History, Manufacture and Religious Symbolism of the Scarabaeus in Ancient Egypt, Phoenicia, Sardinia, Etruria. Also remarks on the learning, philosophy, arts, ethics of the ancient Egyptians, Phoenicians, etc.* New York.
- Mynářová, J., 2015. “Egypt among the Great Powers and Its Relations to the Neighboring Vassal Kingdoms in the Southern Levant According to the Written Evidence: Thutmose III and Amarna.” Στο *Policies of Exchange. Political Systems and Modes of Interaction in the Aegean and the Near East in the 2nd Millennium B.C.E. (OREA 2)*. Επιμ. B. Eder, R. Pruzsinszky, 157–165. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Nagy, I. 1991. “Un Collier d’ or Composé de figurines des Thoueris.” *Bulletin du Musee Hongrois des Beaux-Arts* 75: 3-13.

- Nagy, I. 1992. “La statue de Thouéris au Caire (CG 39145) et la légende de la déesse lointaine.” Στο *The Intellectual Heritage of Egypt, Studies presented to Laszlo Kakosy by friends and colleagues in the occasion of his 60th birthday*. Επιμ. U. Luft. *Studia Aegyptiaca* 14: 449-56, pl. xxvii, Budapest.
- Nakassis, D. et al. 2011. “Redistribution in Aegean Palatial Societies. Redistributive Economies from a Theoretical and Cross-Cultural Perspective.” *AJA* 115:2: 177-84.
- Newberry, P.E. 1908. *Scarabs. An introduction to the study of Egyptian Seals and Signet rings*. London.
- Niemeier, W.D., B. Niemeier. 1998. “Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean.” Στο *Aegaeum* 18. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*. Επιμ. E. H. Cline, D. Harris.-Cline, 69-97. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique. University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Niemeier, B., W., D. Niemeier. 2000. “Aegean Frescoes in Syria-Palestine: Alalakh and Tel Kabri.” Στο *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August - 4 September 1997*, Επιμ. Sherratt, S., 763-802. Vol. II. Athens, Thera Foundation - Petros M. Nomikos and the Thera Foundation.
- Norris, M. 2000. “*Greek Art. From Prehistoric to Classical: A Resource for educators*.” Επιμ. Ph. Mariani, A. Bofante-Waren. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- O'Neill, B. 2015. *Setting the Scene: The Deceased and Regenerative cult within offering table Imagery of the Egyptian Old to Middle Kingdom (c.2686-c.1650)*. Archaeopress Publishing LTD.
- Palyvou, C. 2012. “Wall Painting and Architecture in Aegean Bronze Age. Connections between Illusionary Space and Built Realities.” Στο *Minoan Realities. Approaches to Images, Architecture, and Society in the Aegean Bronze Age*. *Aegis* 5: 9-26. Επιμ. D. Panagiotopoulos, U. Gunkel-Maschek. Presses Universitaires De Louvain.
- Panagiotaki, M. 2000α. “Crete and Egypt: Contacts and Relationships seen through vitreous materials.” Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί τριών χιλιετιών. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000*. Επιμ. Α. Καρέτσου, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 154-61. Ηράκλειο.
- Panagiotaki, M. 2000β. “Faince, Jewellery and luxury objects.” Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 93-6. Αρχαιολογικό

Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.

- Panagiotaki, M. 2000γ. «Σκαραβαίοι.» Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 303-33. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Panagiotaki, M. 2008α. “Exchange of prestige technologies-as evidence of cultural interactions and integration between the Aegean and the Near East in the Bronze Age.” Στο *Sailing in the Aegean, Readings on the Economy and Trade Routes. Μελετήματα 53*: 55-76. Επιμ. Ch. Parageorgiadou-Banis, A. Giannikouri. Αθήνα.
- Panagiotaki, M. 2008β. “Artisans in Egypt, the Near East and the Aegean in the Second Millenium B.C.: The Case of Vitreous Materials.” Στο *Creta Antica 9* (2008). Επιμ. A. Ausilio. Padova, 73-92.
- Panagiotaki, M. 2008γ. “The Technology and Development of vitreous Materials in the Bronze Age.” Στο *Vitreous Materials in the Late Bronze Aegean. Sheffield Studies in Aegean Archaeology*. Επιμ. C. Jackson, E.C Wager, 34-63. Oxbow Books.
- Panagiotaki, M. 2015. “Egyptian Blue: The Substance of Eternity.” Στο *The Great Islands. Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*. Επιμ. C.F. Macdonald et al., 107-13. Kapon.
- Panagiotaki, M., et al. 2015. “Egyptian Blue in Egypt and Beyond: the Aegean and the Near East” στο *Orientalia Lovaniensia Analecta 241.2, Proceedings of the 10th International Congress of Egyptologists, University of Aegean, Rhodes, 22-29 May, 2008*. Επιμ. P. Kousoulis, N. Lazaridis, 1769-89.
- Παναγιωτάκη, Μ. 2002. «Φαγεντιανή – Κύανος – Ύαλος: Ύλες των βασιλέων, των θεών και των νεκρών της Αρχαιότητας.» Στο *Ιστορία και Τεχνολογία του Αρχαίου Κόσμου*. Επιμ. Γ. Κορδάς, Α. Αντωνάρας, 33-62. Αθήνα.
- Παναγιωτάκη, Μ. 2005. «Τεχνολογίες αιχμής στο Προϊστορικό Αιγαίο την Εποχή του Χαλκού: Υαλώδεις ύλες.» Στο *Αρχαιολογία και Τέχνες. Η Τεχνολογία στην Προϊστορική Ελλάδα (Μάρτιος 2005) 94*: 76-82.
- Panagiotopoulos, D. 2001. “Keftiu in context: Theban tomb-paintings as a historical source.” *OJA* 20 (3): 263-83.
- Panagiotopoulos, D. 2011. “The Stirring Sea. Conceptualizing Transculturally in the Late Bronze Age eastern Mediterranean.” Στο *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean, Orientalia Lovaniensia Analecta 202*: 31-51. Επιμ. K. Duistermaat, I. Regulski. Proceedings of

the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25-29 October, 2008. Peeters University. Leuven.

- Panagiotopoulos, D. 2012. “Encountering the foreign. (De-)constructing alterity in the archaeologies of the Bronze Age Mediterranean.” Στο *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*. Επιμ. Maran, J., Ph. W. Stockhammer, 51–60. Oxford: Oxbow Books.
- Παναγιωτόπουλος, Δ. 2000. “Ο ιστορικός πυρήνας των παραστάσεων Αιγαίων στους αιγυπτιακούς τάφους της 18ης Δυναστείας.” Στο *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, 9-14 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο*. Επιμ. Karetsou, A, Th. Detorakis, A. Kalokairinos, *Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος, Τόμος Α2: 491-501*. Εταιρεία Κρητικών και Ιστορικών μελετών.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 2007. *Εισαγωγή στους Πολιτισμούς της Προϊστορίας*. Βάρνιας.
- Parkinson R., Schofield L. 1995. “Images of Mycenaean: a recently acquired painted papyrus from El Amarna.” Στο *Egypt and the Levant, Interconnections in the Second Millennium B.C.*, Επιμ. Davies V., W., L. Schofield, 125-6, pl. 8. British Museum Press.
- Pendlebury, J.D.S. 1930. *Aegyptiaca. A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pendlebury, J.D.S. 1939. *The Archaeology of Crete. An Introduction*. London.
- Πεππέ, Π. 2016-7. *Οι Σκαραβαίοι στο Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού*. MA Thesis. Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.
- Petrie, W.M.F. 1914. *Amulets*. London.
- Petrie, W.M.F. 1917. *Scarabs and Cylinders with names*. London.
- Pfeiffer, S. 2013. “Egypt and Greece before Alexander.” Στο *UCLA Encyclopedia of Egyptology 1: 1-12*. Επιμ. W. Wendrich et al. University of California.
- Phillips, J. 1991. *The Impact and Implications of the Egyptian and egyptianizing material found in Bronze Age Crete ca. 3000 – ca. 1100 B.C. vol. I*, Διδακτορική Διατριβή. Toronto.
- Phillips, J. 1996. “Aegypto-Aegean relations up to the 2nd millennium B.C.” Στο *Interregional Contacts in the Later Prehistory of Northeastern Africa*. 459-70. Poznan.

- Phillips, J. 2004. “The Odd Man Out: Minoan Scarabs and Scaraboids.” Στο *Scarabs of the 2nd Millennium BC from Egypt, Nubia, Crete and the Levant: Chronological and Historical Implications*, Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 8: 161-9. Επιμ. M. Bietak, E. Czerny. Papers of a Symposium, Vienna, 10th-13th January 2002. Wien.
- Phillips, J. 2005. “A question of reception.” Στο *Archaeological Perspectives on the transmission and transformation of culture in the Eastern Mediterranean, Levant Supplementary Series 2*: 39-47. Επιμ. J. Clark. Oxford: Oxbow Books.
- Phillips, J. 2007. “The Amenhotep III ‘Plaques’ from Mycenae. Comparison, Contrast and a Question of Chronology.” Στο *The synchronization of civilizations in the eastern Mediterranean in the second millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEEM 2000 – 2nd Euro Conference, Vienna, 28th of May – 1st of June 2003*. Επιμ. Bietak, M., E. Czerny, 479-93. Volume IX, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Phillips, J. 2008. *Aegyptiaca on the Island of Crete in their Chronological Context. A Critical Review I&II*. Vienna.
- Phillips, J. 2010α. “Egyptian amethyst in the Bronze Age Aegean.” *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 1.2: 9–25.
- Phillips, J. 2010β. “Non-Administrative Glyptic Relations between the Aegean and Egypt.” Στο *Corpus Der Minoischen und Mykenischen* 8: 309-23. Επιμ. W. Müller.
- Pini, I. 1988. «Η Κρητομυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία.» Στο *Ο Μυκηναϊκός κόσμος, Πέντε αιώνες Πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού, 1600-1100 π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Δεκεμβρίου 1988- 31 Μαρτίου 1989*. Επιμ. Κ. Δημακοπούλου, 47-51. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Pini, I. 2000. “11 Early Cretan Scarabs.” Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 107-13. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Pirelli, R. 1993. “Punt in Egyptian myth and trade.” Στο *Sesto Congresso Internazionale di Egittologia Atti. Vol 2*. Επιμ. J. Lechant et al. 383-90. Turin. Italy.
- Pini, I. 2000. “Eleven Early Cretan Scarabs.” Στο *Κρήτη – Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*. Επιμ. Α. Karetsoy, M. Andreadaki-Vlazaki, Μελέτες, Υπουργείο Πολιτισμού – Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 107-113. Athens.
- Platon, N. 1968. *Archaeologia Mundi: Crete*. Geneva: Nagel.
- Pulak, C. 2008. “The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade.” Στο *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* Επιμ. J. Aruz et al. 289-305. Metropolitan Museum of Art. New York.

- Ransom, C., L. 1915. “A Commemorative Scarab of Thutmose III.” *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 10.3: 46-7.
- Ratcliffe, B.C. 2006. “Scarab beetles in human culture.” *Coleopterists Society Monograph* 5: 85-101. University of Nebraska-Lincoln. Nebraska.
- Recht, L. 2014. “Transformers Energize! Aegean Bronze Age rhyta in moments of transformation.” Στο *Embodying Value? The Transformation of Objects in and from the Ancient World*. Επιμ. A. Bokern, C. Rowan, *BAR International Series* 2592: 35-51. Oxford.
- Redford, D.B. 1999. “New Kingdom.” Στο *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. Επιμ. K.A. Bard, 60-4. Routledge: London.
- Rehak, P. 1995. “The ‘Genius’ in Late Bronze Age Glyptic: The Later Evolution of an Aegean cult figure.” Στο *Corpus der Minoischen und Mykenischen* 5: 213-31. Επιμ. I. Bini, J.C. Poursat. SceauxMinoens at MyceniansIVe Symposium International, 10-12 Septembre, 1992. Berlin.
- Rehak P. 1996. “Aegean Breechcloths, Kilts and the Keftiu Paintings.” *AJA* 100 (1): 35-51.
- Rehak, P. 1997. “Interconnections between the Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.” *AJA* 101: 399-402.
- Rehak, P. 1998. “Aegean Natives in the Theban Tomb Paintings: The Keftiu Revisited.” Στο *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.* Επιμ. Cline, E. H., D. Harris-Cline, 39-49. *Aegeum* 18, Liège: Université de Liège.
- Rehak, P., Younger J.G. 1998. “Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete.” *AJA* 102.1: 91-173.
- Rehren, T. 2014. “Glass Production and Consumption between Egypt, Mesopotamia and the Aegean.” Στο *Contextualizing Grave Inventories in the Ancient Near East*. Επιμ. P. Pfalzner et al., 217-22. Wiesbaden.
- Renfrew, C. et al. 1965. “Obsidian in the Aegean.” *The Annual of the British School at Athens* 60: 225-47. British School at Athens.
- Renfrew, C. 1972. *The emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*. London: Oxbow Books.
- Ritner, R. K. 1989. “Horus on the Crocodiles: A Juncture of Religion and Magic in Late Dynastic Egypt.” Στο *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. Επιμ. Simpson W. K, 103-16. Yale Egyptological Studies.
- Romano, J. F. 1980. “The Origin of Bes-Image” *BES* 2: 39-56.
- Romano, J. F. 1989. *The Bes-Image in Pharaonic Egypt*. Διδακτορική Διατριβή: I, II. New York.

- Romano, J. F. 1998. “The Bes Image in Ancient Egypt” *BACE* 9: 89-105.
- Rosa, V. 2000. “To whom did the queen Tiye scarab found at Agia Triada belong?” Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α. Καρέτσου, 86-93. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Rosenberg, D. 1986. *World Mythology. An Anthology of the Great Myths and Epics*. The National Textbook Company: Illinois.
- Russell, P. 1999. “Aegean Peoples.” Στο *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. Επιμ. Κ.Α. Bard, 133-6. Routledge: London.
- Sainz, I.V. 2013. “Egipto y el Egeo a comienzos de la XVIII Dinastía: Unavisión de sus relaciones, antecedentes e influencia iconográfica.” *BAR-International Series* 2585, Oxford: Archaeopress.
- Sakellarakis, E., J. A. Sakellarakis. 1984. “The Keftiu and the Minoan thalassocracy.” Στο *The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982*. Επιμ. R. Hägg, N. Marinatos, 197-203. *ActaAth* 4°, 32, Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Salland, P. C. 2015. *Palatial Paintings and Programs. The Symbolic World of the Egyptian Palace in the New Kingdom (c. 1550-1069 BCE)*. Διδακτορική Διατριβή. New York University.
- Sambin, C. 1989. “Génie minoen et genie égyptien, un emprunt raisonné.” *Bulletin de Correspondance Hellénique* 113.1: 77-96.
- Save-Soderbergh, T. 1957. *Four Eighteenth Dynasty Tombs*, Oxford: Griffith Institute Press.
- Schneider, T. 2003. “Foreign Egypt: Egyptology and the Concept of Cultural Appropriation.” *Egypt and the Levant* 13: 155-61.
- Schoep, I. 2006. “Looking beyond the First Palaces: Elites and the Agency of Power in EMIII/MMII Crete.” *AJA* 110.1: 37-64.
- Schoep, I. 2010. “Making Elites: Political Economy and Elite Culture(s) in Middle Minoan Crete.” Στο *Political Economies of the Aegean Bronze Age*. Επιμ. D. Pullen, 66-85. Papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22–24 February 2007. Oxbow Books.
- Σερπετσιδάκη, Ι. 2000. «Σχέσεις Κρήτης-Αιγύπτου κατά την Προανακτορική περίοδο 3000-1900 π.Χ» Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Επιμ. Α.

- Καρέτσου, 25. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
- Shaw, I. 1991. "Egyptian Warfare and Weapons." Στο *Shire Egyptology 16*. Shire Publications LTD, Buckinghamshire.
 - Shaw, I. 2013. "Pharaonic Egypt." Στο *The Oxford Handbook of African Archaeology*. Επιμ. P. Mitchell, J.P. Lane, 737-50.
 - Sherratt, A., Sherratt, S. 1998. "Small Worlds: Interaction and Identity in the Ancient Mediterranean." Στο *Aegaeum 18, The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinnati, 18-20 April 1997*. Επιμ. E.H. Cline, D. Harris-Cline, 329-43. Austin, Texas, Liege.
 - Sourvinou-Inwood, C. 1994. "Theran Frescos. The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography." *The Classical Review, New Series: 44. 1.* 146-8. Cambridge University Press.
 - Sousa, R. 2007. "The Meaning of the Heart Amulets in Egyptian Art." *JARCE 43*: 59-70.
 - Sousa, R. 2008-10. "Animal and Human Headed Heart Amulets: Symbolism and Meaning." *Société d'Égyptologie Bulletin 28*: 128-38. Genève.
 - Sparavigna, A.C. 2009. *Ancient Egyptian Seals and Scarabs*. Torino.
 - Sparks, R.T. 2006. "The Taweret Workshop: Nicholson Museum 00.107 and related Vessels." Στο *Egyptian Art in the Nicholson Museum, Sydney*. Επιμ. K.N. Sowada, B.G. Ockinga, 241-61. University of Sydney:Sydney.
 - Steel, L. 2007. "Egypt and the Mediterranean World." Στο *The Egyptian World*. Επιμ. T. Wilkinson, 459-75. London.
 - Steel, L. 2013α. *Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean. Routledge Studies in Archaeology 7*, New York and London: Routledge.
 - Steel, L. 2013β. "Cyprus during the Late Bronze Age." Στο *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*. Επιμ. A.E. Killebrew, M. Steiner, 571-85. Oxford University Press.
 - Stevens, A. 2015. "*The Archaeology of Amarna*." Oxford Handbooks Online. Oxford University Press.
 - Strange, J. 1980. "Caphtor / Keftiu. A New Investigation." *Acta Theologica Danica 14*. E. J. Brill, Leiden.
 - Stupko-Lubczyńska, A. 2013. "The Chapel of Hatshepsut as an Inspiration for the Theban Tombs Decoration. The Case of TT 39 (Puyemre)." *Études et Travaux XXVI*: 653-78.

- Szpakowska, K. 2009. “Demons in Ancient Egypt.” *Religion Compass* 35: 799-805.
- Szpakowska, K. 2010. “Nightmares in Ancient Egypt” Στο *Le Cauchemar dans l’ Antiquite: Actes de journées d’ etude de l’ UMR 7044, 15-16 Novembre, 2007*. Επιμ. M. Husser, A. Mouton, 21-39. Strasburg, Etudes d’ Archaeologie et d’ Istoire Ancienne, Paris.
- Thomas, N. R. 2016. “Connecting the Pieces: Egypt, Dendra, and the Elusive ‘Keftiu’ Cup.” Στο *Ra-pi-ne-u: Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*. Επιμ. J. Driessen, 327-47. *Aegis* 10, Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.
- Tite, M.S., et al. 2009. “Colour in Minoan faience.” *Journal of Archaeological Science* 36.2: 370-8.
- Treuil, R. et al. 1996. Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού. Μεταφρ. Πολυχρονοπούλου, Ο., Α. Φ. Touchais. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Tristant, Y. 2017. “Two Early Middle Kingdom hippopotamus figurines from Dendara.” Στο *The Cultural Manifestations of Religious Experience. Studies in Honour of Boyo G. Ockinga. Agypeten und Altes Testament, Band 85*. Επιμ. C. Di Biase-Dyson, L. Donovan. Münster, 53-69.
- Tubb, J. N. 1995. “An Aegean presence in Egypto-Canaan.” Στο *Egypt and the Levant, Interconnections in the Second Millennium B.C*. Επιμ. V. Davies, W. L. Schofield. British Museum Press, 136-45, pl. 19, 25-30.
- Tylecote, R.F. 1992. *A History of Metallurgy. Second edition*. London.
- Tzachili, I. 2008. “Aegean Metallurgy in the Bronze Age. Recent Developments.” Στο *Proceedings of an International Symposium held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, 19-21 November, 2004*. Επιμ. I. Tzachili, 7-33.
- Τζιγκουνάκη, Α. 2006. «Στοιχεία και Επισημάνσεις για την Οργάνωση του Διοικητικού Συστήματος κατά την Παλαιοανακτορική Περίοδο.» Στο *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου, 2001. Προϊστορική Περίοδος Τέχνη και Λατρεία Α3*: 201-18, Ηράκλειο.
- Ulanowska, A. 2014. “The Economics of Weaving. Labour in the Bronze Age Aegean.” Στο *Textile Trade and Distribution in Antiquity Textilhandel und -distribution in der Antike*. Επιμ. K. Droß-Krüpe, 151-9. Harrassowitz, Verlag. Wiesbaden.
- Vercoutter, J. 1956. *L’Égypte et le monde égéen préhellénique. Étude critique des sources égyptiennes du début de la XVIIIe à la fin de la XIXe dynastie*. El Caire: IFAO.
- Vercoutter, J. 1958. “L’Égypte et le monde égéen pré-hellénique.” *Syria* 35:3: 374-377.
- Vianello, A. 2015. “One Sea for all: Intercultural, social and economic contacts in the Bronze Age Mediterranean.” Στο *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Orientalia*

- Lovaniensia Analecta* 202: 411-25. Επιμ. K. Duistermaat, I. Regulski. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25-29 October, 2008. Peeters University. Leuven/Paris/Walpole.
- Vogeikoff-Brogan, N. 2016. “A Bes-Silenus plastic vase in the Ierapetra Archaeological Collection: The Egyptian Connection.” Στο *Ηγάδιον II, Τιμητικός Τόμος για την Στέλλα Δρούγου*. Επιμ. Μ. Γιαννοπούλου, Χ. Καλλίνη, 809-22. Αθήνα.
 - Wachsmann, S. 1986. “Is Cyprus Ancient Alashiya. New Evidence from an Egyptian Tablet.” *BiblArch* 49 (1): 37-40.
 - Wachsmann, S. 1987. *Aegeans in the Theban Tombs*. Peeters, Leuven.
 - Wachsmann, S. et al. 2009. “The Danaos Project, 2008: Reconstructing the Crete to Egypt Route.” Στο *9th Hellenic Symposium on Oceanography and Fisheries 2009- Proceedings, Volume I. May 13th-16th, 2009*. Αθήνα. 146-51.
 - Wainwright, G. 1931. “Keftiu: Crete or Cilicia?” *The Journal of Hellenic Studies* 51: 1-38.
 - Warburton, D.A. 2013. “Minoan and Mycenaean religion.” Στο *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. Επιμ. L.B. Christensen et al., 103-38.
 - Ward, J. 1902. *The Sacred Beetle: A popular treatise on Egyptian Scarabs in Art and History*. London.
 - Ward, W.A. 1994. “Beetles in Stone: The Egyptian Scarab.” *ASOR, The Biblical Archaeologist* 57.4: 186-202.
 - Warren, P. 1979. “The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and Its Aegean Setting.” *The Journal of Hellenic Studies* 99: 115-29.
 - Warren, P. 1989. *The Aegean Civilizations*. Oxford: Phaidon.
 - Warren, P. 1995. “Minoan Crete Pharaonic Egypt” Στο *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. Επιμ. W.V. Daves, L. Schofield, 1-18. London.
 - Warren, P. 2000. “Crete and Egypt: The Transmission of Relationships.” Στο *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Ε0πιμ. Α. Καρέτσου, 24-8. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 21 Νοεμβρίου 1999-21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο Κρήτης. Μελέτες, Ηράκλειο Κρήτης.
 - Watrous, L.V. 1998. “Egypt and Crete in the Middle Bronze Age: A case of Trade and Cultural Diffusion.” Στο *Aegaeum 18. The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April, 1997*. Επιμ. E.H. Cline et al., 19-28. Liège.

- Watrous, L.V. 2001. "Crete from the prehistory through the Protopalatial Period." Στο *Aegean Prehistory: A Review, American Journal of Archeology Supplement 1*: 157-222. Επιμ. C. Tracey. Archeological Institute of America, Boston.
- Watts, E.W. 1998. *The Art of Ancient Egypt. A resource for educators*. The Metropolitan Museum of Art.
- Wengrow, D. 2014. *The Origins of Monsters: Image and Cognition in the First Age of Mechanical Reproduction*. Princeton and Oxford.
- Weingarten, J. 1990. "Three Upheavals in Minoan Sealing Administration: Evidence for Radical Change." Στο *Aegaeum 5. Aegean Seals, Sealings and Administration, Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics University of Texas at Austin*. Επιμ. T. Palaima, 105-20, xvi-xx.
- Weingarten, J. 1991α. "Late bronze Age Trade within Crete: The Evidence of Seals and Sealings." *Bronze Age Trade in the Mediterranean, SIMA 90*: 303-16. Επιμ. N.H. Gale.
- Weingarten, J. 1991β. "The transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age." *Studies in Mediterranean Archaeology 88*: 3-24. Paul Åströms Förlag.
- Weingarten, J. 1992. "The multiple sealing system of Minoan Crete and its possible antecedents in Anatolia." *Oxford Journal of Archaeology 2.1*: 25-36. Επιμ. N. Purcell et al. Oxford.
- Weingarten, J. 2010α. "Minoan Seals and Sealings." *Seals and Writing/Administrative Systems*: 317-28.
- Weingarten, J. 2010β. "Some Minoan-Genii on LC III Cyprus." Στο *Researches in Cypriote History and Archaeology, Proceedings of the Meeting held in Florence April 29-30th 2009*. Επιμ. A.M. Jasink, L. Bombardieri, 95-102. Firenze University Press.
- Weingarten, J. 2011. "Some Early Unstamped Sealings from EM IIB Palaikastro." Στο *Πεπραγμένα Ι' Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006, Α1, Προϊστορικοί Χρόνοι*. Επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, 403-8. Ανάτυπο.
- Weingarten, J. 2013. "The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice." *SOMA 2012. Identity and connectivity BAR International Series 2581(1)* Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, 1-3 March. 2012. Επιμ. L. Bombardieri et al. 371-8. Oxford: Hadrian Books.
- Weingarten, J. 2015. "The arrival of Bes[et] on Middle-Minoan Crete." Στο *There and Back Again- The crossroads II , Proceedings of an International Conference held in Prague, 15-18*

September, 2014. Επιμ. J. Mynarova et al. 181-96. Charles University of Prague. Faculty of Arts. Prague.

- Weinstein, J.M. 1995. “Perfection on the chronology of Tell el Dab’ a.” Στο *Egypt and the Levant, Interconnections in the Second Millennium BC*. Επιμ. Davies V.W, L. Schofield, 84-90. British Museum Press.
- Wiener, M.H. 1987. “Trade and Rule in Palatial Crete” Στο *The Function of the Minoan Palaces*. Επιμ. R. Hägg, N. Marinatos, 261-8. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984. Stockholm/Göteborg.
- Wiener, M.H. 2013. “Contacts: Crete, Egypt and the Near East circa 2000 B.C.” Στο *Cultures in Contact. From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C. The Metropolitan Museum of Art Symposia*. Επιμ. J. Aruz et al., 34-43. The Metropolitan Museum of Art. New York.
- Willems, H. 2010. “The First Intermediate Period and the Middle Kingdom.” Στο *A Companion to Ancient Egypt*. Επιμ. A.B. Lloyd, 81-100. Blackwell Companions to the Ancient World. Wiley-Blackwell.
- Wilkinson, C. K. 1983. *Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum of Art's Collection of Facsimiles*. Catalogue compiled by Hill, M. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Wilkinson, H. R. 1991. “The Representation of the Bow in the Art of Egypt and the Ancient Near East.” *Journal of Near Eastern Society* 20 (1): 83-99.
- Wilkinson, T. 2010. “The Early Dynastic Period.” Στο *A Companion to Ancient Egypt*. Επιμ. A.B. Lloyd, 48-62. Blackwell Companions to the Ancient World. Wiley-Blackwell.
- Wilson, V. 1975. “The Iconography of Bes with particular reference to the Cypriot Evidence” *Levant* 7: 77-103.
- Woodcock, T. B. 2014. “Noticing Neighbors: Reconsidering Ancient Egyptian Perceptions of Ethnicity.” MA Thesis. The American University in Cairo.
- Yasur-Landau, A., et al. 2012. “An MB II Orthostat Building at Tel Kabri, Israel.” *BASOR* 367: 1-29.
- Yule, P.A. 1981. *Early Cretan Seals, a Study of Chronology*. Phillip von Zabern.
- Yule, P.A. 1983. “Notes on Scarabs and Aegean Chronology” *The Annual of the British School at Athens* 78: 359-67.

